

НАДТОКА Г.М.
ГОРПИНЧЕНКО І.В.

**ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
В УКРАЇНІ**
другої половини ХІХ століття

Історіографія

За редакцією професора Г.М.Надтоки

КИЇВ – 2018

Надтока Г.М., Горпинченко І.В. Православна церква в Україні другої половини ХІХ століття. Історіографія. За ред. Г.М.Надтоки. – К., 2018. – 208 с.

У монографії представлено процес прирошення знань з історії православної церкви в Україні другої половини ХІХ століття. Йдеться про епоху імперських воєн, драматичних ліберальних реформ та контрреформ, які змінили характер суспільства й водночас загострили його суперечності, остаточно закріпили за православною церквою статус державної установи. На основі системного аналізу сотень відомих і призабутих досліджень істориків, філософів, богословів і релігієзнавців ХІХ – початку ХХІ ст. відтворена картина конфесійного розвитку церкви, участі її в політичних, соціально-економічних та національних процесах. З'ясовано ставлення науковців до феномену українського православ'я.

Для науковців, викладачів і студентів, а також широкого кола читачів, зацікавлених вітчизняною церковною історією.

Рецензенти:

Калакура Я.С., доктор історичних наук, професор

Саган О.Н., доктор філософських наук, професор

Книга видана за підтримки ГО «**Київське Богоявленське Ставропігійне Братство**»

© Надтока Г.М.

© Горпинченко І.В.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Стан дослідження проблеми	9
1.2. Джерельна база дослідження	24
РОЗДІЛ II	
ІСТОРИОГРАФІЯ КОНФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ	31
2.1. Територіально-адміністративна структура й система управління православної церкви	31
2.2. Соціальний статус православного духовенства в Україні	61
РОЗДІЛ III	
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ВИМІР УЧАСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ	75
3.1. Православна церква в суспільно-політичних процесах	75
3.2. Національний аспект діяльності православної церкви в Україні	97
РОЗДІЛ IV	
ВИСВІТЛЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ОСВІТНЬОЇ ТА БЛАГОДІЙНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ	119
4.1. Освітня діяльність духовенства в Україні	119
4.2. Благодійницька діяльність православної церкви	143
ВИСНОВКИ	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	169
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	191

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- КДА – Київська духовна академія
МДА – Московська духовна академія
Прот. – протоієрей
РКЦ – Римо-католицька церква
РПЦ – Російська православна церква
Св. Синод – Святійший Синод
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УГКЦ – Українська греко-католицька церква
ЦПШ – церковно-парафіяльна школа
ШГ – школа грамоти

ВСТУП

Історіографічне дослідження православної церкви є важливою складовою історіографії українського суспільства загалом, нагальним завданням вітчизняної історичної науки в умовах відновлення та утвердження національної державності. Приклади власне українського бачення церковної історії до 1991 р. були явищами епізодичними, пов'язаними переважно з діяльністю істориків української діаспори. При цьому основним фактографічним джерелом історії православної церкви в межах України виступали праці дореволюційних російських, а пізніше – радянських істориків, в яких були представлені й деякі регіональні аспекти історії РПЦ.

Пробудження в новітній Україні інтересу до церковно-історичної тематики і порівняно висока динаміка досліджень у цій царині сприяли появі національних наукових шкіл і виходу в світ дисертаційних і монографічних досліджень історичного, філософського, соціологічного спрямування. У наявних працях з різною науковою глибиною відтворені основні віхи української церковно-православної історії від запровадження християнства до створення Київського патріархату наприкінці ХХ століття. Проте невпинне прирощення історико-церковних знань об'єктивно вимагає їх узагальнюючого історіографічного осмислення й систематизації, метою яких є попередження випадковості у виборі предмета дослідження й оптимізація наукового пошуку за напрямками, продиктованими прагненням об'єктивно відтворити багатогранну й хронологічно цілісну історію. Зрозуміло, що це безперервний процес, фазове завершення якого означатиме реконструкцію основних етапів, особливостей і тенденцій розвитку православних інституцій, віросповідної культури в Україні, а також виявлення закономірності формування автономних, а пізніше – автокефальних рухів.

Особливий інтерес в історіографії православної церкви в Україні представляє її статус та діяльність у другій половині XIX століття. Дослідження у цьому напрямку було започатковане майже півтора століття тому і триває до наших днів. Підвищений інтерес істориків до цієї проблеми зумовлений, на наш погляд, кількома чинниками.

По-перше, це був період, коли в Російській імперії визрівали історичні передумови буржуазно-демократичних реформ, які мали перевести всю систему суспільних відносин із застарілої, феодально-кріпосницької фази, на новий рівень розвитку, з притаманним йому вільним підприємництвом, поступовим витісненням позаекономічних форм залежності, певною лібералізацією суспільного життя.

По-друге, як органічна складова суспільства, православна церква закономірно була охоплена зазначеними перетвореннями, що спричинило її внутрішні трансформації. Підтвердженням тому стали церковні реформи 1860–70-х років.

По-третє, зміни в діяльності православної церкви України мали свою регіональну специфіку, пов'язану зі значним посиленням на її території протестантських громад, активності римо-католицизму, наростання польського й українського національно-визвольних рухів. Ці явища внесли корективи до характеру та термінів проведення загальноімперських реформ в Україні. У свою чергу, зазначена обставина визначала особливості суспільного служіння місцевого православного духовенства, яке наприкінці XIX століття нараховувало близько 28 тисяч осіб і становило п'яту частину служителів православного культу імперії.

Часовий простір дослідження має два виміри: історіографічний та конкретно-історичний. Історіографічний вимір пов'язаний із процесом досліджень історії православної церкви в Україні другої половини XIX століття, започаткованих в останній його чверті, що тривають до сьогодні. В історичному контексті друга половина XIX століття обрана як епоха глибоких політичних та соціально-економічних перетворень, церковних реформ, наростання русифікаційних та національно-визвольних процесів в Україні. Нижня часова межа дослідження зумовлена масштабним загостренням соціальних конфліктів за участю православного духовенства в умовах розпочатої підготовки до селянської реформи в Російській імперії. Верхня межа вмотивована завершенням перехідної епохи, що супроводжувалась помітними змінами в соціальній структурі, політичній, економічній та конфесійній ситуації в Україні, в самому характері відносин між православним духовенством та іншими верствами суспільства.

Дослідження охоплює українські землі, що входили до складу Російської імперії, а також ті центри, в яких розташовувались основні наукові осередки з вивчення історії православної церкви в Україні другої половини ХІХ століття.

Автори книги висловлюють глибоку подяку українським науковцям, професорам **В. Колеснику, О.Реєнту, А. Слюсаренку, О. Сагану, М.Щербак, І.Войцехівській**, фахові поради яких сприяли написанню цієї історіографічної праці. Особлива вдячність доктору історичних наук, професору **Ярославу Степановичу Калакурі** за його внесок у розробку методології дослідження, а також Київському Богоявленському Ставропігійному Братству за допомогу у видруку монографії.

«Протягом століть ...історіографія історії церкви йшла в загальному річищі історичної думки, іноді становлячи її головний предмет. Бо життя церкви було нерозривно пов'язане з усім життям народу й нації»

О.Оглоблін «Українська церковна історіографія»

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження проблеми

Осмилення процесу збагачення знань з історії церкви може бути успішним за умови з'ясування загальних тенденцій розвитку історіографічних студій, присвячених історії країни в цілому. Історіографічні праці із загальної історії України (у тому числі другої полов. XIX ст.) з'являються на зламі XIX-XX століть у контексті історіографії історії Російської імперії. З числа перших зазначимо історіографічне дослідження професора російської цивільної історії Санкт-Петербурзької Духовної академії М.Кояловича «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» (1884 р.). У праці він виокремив домінуючий методологічний принцип тлумачення російської історії XIX ст., назвавши її «суб'єктивним слов'янофільством». Крім себе, до adeptів такого підходу О.Коялович відносив, зокрема, С.Соловйова та його учнів.

Згідно з означеною характеристикою цієї наукової течії, її представники вважали нездійсненим об'єктивізм в історичній науці і стояли на засадах суб'єктивного погляду на історію. Вочевидь, такий підхід мав місце в російській історичній науці того часу і відбивав змістовну сторону переважної більшості праць з історії Росії. Не випадково саме на тому етапі остаточно утверджувались численні історичні міфи, включаючи триєдиноросійську версію розвитку російської державності, першості російської церкви щодо української та інші. Близькою до цієї течії можна вважати і працю професора Київського університету ім. Св.Володимира В.Коннікова «Опыт русской историографии». Її видання 1891-1892 рр. було відзначено Уварівською премією. Натомість, дослідження російського історика П.Мілюкова «Главные течения русской исторической мысли» (1897 р.) вирізнялось історіографічними оцінками, що вмотивовувались переважно критеріями загальноєвропейських суспільних цінностей.

Рубіж XIX-XX ст. ознаменувався *зародженням української історіографічної науки*. Про це свідчила поява праць В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Багалія,

ІКОННИКОВ

*Володимир Степанович (1841-1923) –
випускник Київського університету
Святого Володимира (1865 р.), історик,
джерелознавець, бібліограф, археограф,
професор, один із перших академіків
Української академії наук*

М. Драгоманова та ін.¹, концептуальною домінантою яких стала ідея окремішності й самотності українського етносу й закономірності його претензій на окремішність культурну, релігійну та політичну. Пізніше світську українську історіографію представляли праці істориків діаспори, зокрема Д. Дорошенка, О. Оглоблина, Л. Винара², які робили більший акцент на українській державотворчій проблематиці. Характеризуючи розвиток української історичної науки, у тому числі щодо другої половини XIX ст., радянські історики О. Гермайзе (1929), М. Марченко (1959)³ та ін., зафіксували вихід значної кількості досліджень, що започатковували розробку цілих періодів української історії, але тлумачили переважно її соціально-економічні аспекти.

1957 року вийшла друком праця українського історика О. Оглоблина⁴. Серед здобутків дослідника – історіографічний огляд історії України, представленої науковцями діаспори. Виокремлюючи Європейську, Закарпатську та Галицьку історичні школи, він визначив і докладно описав етапи їхнього розвитку. Творення цих шкіл автор пов'язує з різними поколіннями істориків-емігрантів. До першого покоління віднесені історики, які

починали свою наукову кар'єру в Україні та посіли важливе місце в українській історіографії ще до 1917 року (В. Липинський, Д. Дорошенко, В. Біднов, О. Лотоцький та інші). Друге покоління (І. Борщак, В. Зайкін, Б. Крупницький, С. Наріжний та ін.) продовжувало або розпочало свою наукову роботу за кордоном з 1920-х років. Третє покоління з'явилося у 30-х рр. XX ст. (М. Антонович, І. Лоський та ін.), тобто учні першого покоління вчених; четверте покоління

1 Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства // Український історик. – 1989. – № 1-3. – С. 82-91; Багалій Д. І. Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної / Д. Багалій // Архіви України. – 1993. – № 1-3. – С. 56-59.

2 Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – 218 с.; Оглоблін О. Українська історіографія (1917-1956) / О. Оглоблін. – К., 2003. – 253 с.; Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії / Л. Винар. – Нью-Йорк-Торонто-Київ-Париж, 1993.

3 Марченко М. І. Українська історіографія / М. Марченко. – К., 1959. – 259 с.

4 Оглоблін О. Українська історіографія (1917-1956).

ня започаткувало свою наукову діяльність після Другої Світової війни. Серед них автор чотиритомного «Нарису історії православної церкви в Україні» І.Власовський. Історики першого покоління якраз і поклали початок української історико-церковної школи за кордоном.¹

Важливою для формування різнобічної оцінки історичної науки, у тому числі й присвяченої історії України XIX ст., є також радянська історіографія. Серед узагальнюючих праць тієї епохи: «Русская историография» Н.Рубінштейна (М., 1941), «История Украины в советской историографии» В.Пічети (М.-Л., 1942), «Очерки истории исторической науки в СССР» (М., 1966, 1985), «Русская историография в период империализма» А.Шапіро (М., 1962) та ін., в яких основним критерієм історіографічних оцінок залишалась класова спрямованість досліджень.

Більш об'єктивними, хоча також національно заангажованими, були історіографічні дослідження представників російської діаспори (Г.Вернадський, Н.Зернов та ін.). Показовими у цьому зв'язку є праці професора Г.Вернадського.² Відтворюючи історію Південно-Західного краю й аналізуючи при цьому праці Ф.Леонтовича, В.Антоновича, О.Єфименко, М.Драгоманова, Д.Багалія та ін., автор підкреслював фундаментальну роль українських науковців, починаючи зі школи Києво-Могилянської академії, у формуванні російських наукових центрів.

Дослідження 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. розпочинають нову сторінку в розвитку української історіографії. Ґрунтовним є, зокрема, огляд історичних досліджень в роботі «Проблеми історії України XIX – початку XX століть» Інституту історії НАН України (2003), у працях Я.Калакури, В.Колесника, А.Коцура, В.Масненка, О.Рєнта, та ін. Їхні доробки, позбавлені у своїй більшості надмірного ідеологічного забарвлення, характерного для попередніх десятиліть, ґрунтуються на національних традиціях історичної думки, відзначаються поліконцептуальними підходами до вітчизняної і зарубіжної історії та новітніми методами досліджень. Оригінальною за задумом і за змістом видається також докторська дисертація сучасного російського історика С.Рибакова «Православная интерпретация русской истории в отечественной историографии» (Катеринбург, 2007).

Загальні (світські й церковні) праці з історіографії Російської Православної церкви з'явилися в останній чверті XIX століття. Зокрема, у 1885 р. приват-доцент Імператорського університету ім. Св. Володимира С.Голубев опублікував свою лекцію «Начало систематической обработки русской церковной истории», в якій зазначав, що її загальний опис бере свій початок з 1805 р. (у дослідженнях митрополита Платона), а наукова систематизація – з архієпископа Філарета Гумілевського³. Пізніше робота в цьому напрямі була продовжена в дослідженнях П.Знаменського, Є.Голубинського та ін.

1 Там само. – С. 101.

2 Вернадский Г.В. Очерки по истории науки в России / Г.Вернадский. – М., 1971. - С. 166.

3 Голубев С. Начало систематической обработки русской церковной истории / С.Голубев. – К., 1885. – С. 5.

ГОЛУБЕВ

Степан Тимофійович (1848 – 1920) – професор Київської Духовної Академії і Київського університету, історик церкви, член-кореспондент Російської Академії наук (відділення російської мови і словесності)

На становленні *російської історико-церковної науки* дорадянської епохи акцентував увагу і представник київської наукової школи ХІХ ст. церковний історик А.Лебедев.¹ Тривале відставання російської від західних історико-церковних шкіл він пояснював запізнілим запровадженням богословських наук у навчальний процес духовних шкіл.² Натомість, з формуванням наукової школи Московської духовної академії, представленої А.Горським, Філаретом, архієпископом Чернігівським, єпископом Порфирієм Успенським, а також зі змінами статутів духовних академії у 1869 р. та 1884 р., які включали до академічного курсу історичні науки, автор пов'язував започаткування історичних дослідницьких напрямків, що мали позитивні відгуки європейських істориків.³ Серед небагатьох історіографічних досліджень дорадянського періоду помітною є праця церковного історика Ф.Тітова⁴, в якій автор рецензує, зокрема, дослідження П.Успенського, присвячені діяльності київського духовенства ХІХ століття.

У дослідженнях *української діаспори*, зокрема, Д.Дорошенка, О.Лотоцького та О.Оглоблина, наявні окремі історіографічні сюжети, присвячені узагальненням здобутків фахівців із церковної історії в Україні другої половини ХІХ століття. Так, торкаючись історіографії ролі православної церкви в релігійному і суспільному житті України другої половини ХІХ ст., *Д.Дорошенко*⁵ називав два історіографічні напрями. До першого він відносив офіційну історіографію в дусі російського православ'я і «державного патріотизму» (Я.Головацький, І.Малишевський, О.Левицький, М.Петров та ін.). До другого напрямку належали національно-зорієнтовані дослідження, пов'язані з культурно-національним рухом (С.Терновський, В.Антонович, О.Левицький, С.Чистович, С.Голубев, М.Петров, К.Харлампович, А.Папков).

1 Лебедев А.П. Церковная историография в главных ее представителях с IX до XX в. / А.П. Лебедев. – С.-Пб., 2000. – 476 с.; Лебедев А.П. Великий и в малом. Исследования по истории Русской церкви и развитию русской церковно-исторической науки / А.П. Лебедев. – С.-Пб.: Изд-во Олега Абышко. – 2008. – 384 с.

2 Лебедев А.П. Церковная историография... – С. 397.

3 Там само. – С. 411.

4 Титов Ф.И. Критико-библиографический обзор новейших трудов по истории русской церкви / Ф.И.Титов. – К., 1906. – Выпуск V. – С. 29.

5 Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 159-160.

Та невизначеність, якої, на перший погляд припускався Д.Дорошенко, коли зараховував одночасно одних і тих самих істориків до обох названих течій, може бути пояснена їх дотичністю до кожної з них на різних етапах діяльності. Йдеться, зокрема, про О.Левицького та М.Петрова.

У 1931 р. вийшла праця професора *О.Лотоцького* «Українські джерела церковного права». Автор характеризував у ній праці істориків, що стосувались еволюції внутрішнього законодавства православної церкви. При цьому він виокремлював російську (М.Суворов, М.Горчаков, І.Бердніков та ін.) та українську (М.Коялович, І.Чистович, М.Василенко, В.Іконніков, Д.Дорошенко) історичні школи.¹ Етапними подіями в розвитку історії церковного права, як галузі науки в Російській імперії, дослідник вважав включення цієї дисципліни до навчальних програм університетів (1835р.) та створення самостійних кафедр церковного права (1863 р.).²

Визначною подією в розвитку української диспори історіографії православної церкви став вихід 1969 року дослідження *О.Оглоблина*.³ Автор представив у ньому періодизацію розвитку української церковної історіографії. Йшлося про *донауковий період* (від XI до XVIII ст.); *період становлення історико-церковної науки XIX – початку XX століть*, коли виникали поодинокі церковні наукові осередки, з'явилися монографічні дослідження окремих періодів історії церкви, відбувалось акумулювання та видання науковцями документальних матеріалів; *період здійснення «історіографічного синтезу* шляхом створення загальних оглядів історії церкви в Україні», а отже – формування українських наукових історико-церковних шкіл (перша половина XX століття, але після 1917 року).⁴

Зокрема, О.Оглоблін зафіксував факт створення на зламі XIX – XX ст. Київської церковної історичної школи, яка стала результатом співпраці Київської духовної академії та Київського університету Св. Володимира, у тому числі: братів П. та С.Терновських, І.Малишевського, М.Петрова, С.Голубева, С.Тітова та ін.⁵ Питанням церковної історії, як зазначав О. Оглоблін, значну

ОГЛОБЛИН
Олександр Петрович
(1899 – 1992) – український
історик, архівіст, автор близько
1000 наукових праць,
політичний діяч

1 Лотоцький О. Українські джерела церковного права / О.Лотоцький. – Варшава, 1931. – С. 13,15.

2 Там само. – С. 15.

3 Оглоблін О. Українська церковна історіографія / О.Оглоблін // Український історик. -1969. - №4. – С. 20-29.

4 Там само. – С. 12-13.

5 Там само. – С. 16.

увагу приділяли визначні українські історики М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, М.Василенко, М.Грушевський та ін.¹

О.Оглоблин виокремлював також географічні осередки церковно-історичної науки. Зокрема, він називав Галицький і Карпатський центри. Галицький центр, як вважав автор, спеціалізувався переважно на питаннях локальної (регіональної) історії не тільки православної, але й греко-католицької церкви. Результатом цих досліджень стали монографічні праці М.Гарасевича, А.Петрушевича, І.Шараневича, джерелознавчі й «синтетичні» дослідження наукового товариства ім. Т. Шевченка під керівництвом М.Грушевського та опікою митрополита А.Шептицького.²

Помітним став також зростаючий інтерес до історії церкви в Україні XIX ст. з боку російських та польських історіографів XIX – початку XX століть. Аналізуючи їх праці, О.Оглоблин вказував на специфічне тлумачення ними української історико-церковної науки, а саме: як складової, відповідно, російської чи польської історіографії (праці В.Ключевського, Є.Голубинського, Е.Ліковського, А.Прохазки).³

Характеризуючи українську церковну історіографію радянської атеїстичної епохи, О.Оглоблин визнавав, що проблемами православної церкви в Україні могли займатися лише українські емігранти та західно-українські історики (до 1939 р.), де існували відповідні науково-академічні й церковно-освітні осередки. У 1920-х – 30-х рр. такими осередками були, зокрема: православна Духовна семінарія у Крем'янці (нинішнє м.Кременець Тернопільської обл.), Український науковий інститут у Варшаві (О.Лотоцький), теологічний (православний) факультет Варшавського університету (В.Біднов, Д.Дорошенко, В.Зайкін, І.Огієнко). Автор відзначав, що в 1960-ті рр. інтерес історіографів діаспори до історії церкви в Україні продовжував зростати.⁴

Серед радянських історіографічних студій заслуговують на увагу дослідження Ю.Тітова⁵, який виокремив, на його погляд, найпоширеніші у дореволюційній Росії концепції історії церкви: партійну монархічну концепцію, представники якої Н.Суворов, П.Знаменський та інші стояли на позиціях суміщення імператором функцій глави держави і церкви, та «офіційної концепції», яка ґрунтувалася, за визначенням Ю.Тітова, на ідеї розмежування діяльності церкви на духовну і світську та поширенні впливу держави лише на світську сферу (Ф.Благовідов, А.Доброклонський, С.Рункевич). Ю.Тітов додавав до цього, що наприкінці XIX ст. серед церковних діячів та науковців ставала популярною концепція «онов-

1 Там само. – С. 18.

2 Там само. – С. 20.

3 Там само. – С. 21.

4 Там само. – С. 28.

5 Тітов Ю.Н. Процесс огосударствления церкви в XVIII – XIX вв. / Ю.Н.Тітов // Вопросы научного атеизма: Православие в истории России. – М.: Мысль, 1988. – Вып. 37. – С. 173-186.

лення», зорієнтована на відокремлення церкви від держави та відновлення патріаршества (П.Верховський, І.Бердников та ін.).¹

У розвиток церковної історіографії значним був внесок *російської еміграції ХХ ст.* Зокрема, історіографії РПЦ присвятив розділ своєї праці «Систематические построения истории русской церкви» А.Карташев.² Набуття історією церкви наукового статусу автор відносить до середини ХІХ ст. і пов'язує його з виходом творів Ф. Гумілевського, пізніше – М.Булгакова, П.Знаменського, Є.Голубинського, А.Доброклонського. Автор виокремлює найважливіші здобутки та характерні риси досліджень перелічених нижче авторів. Так, Філарет Гумілевський обґрунтував, на його думку, періодизацію російської церковної історії. Праці М.Булгакова вирізняла фактологічна повнота, збагачена новизною вперше залучених джерел. Дослідження П.Знаменського стало найкращою науково-популярною «книгою для читання». Твір Є.Голубинського сповнений, як вважає автор, наукової критики і самобутньої творчості. Заслуга А.Доброклонського оцінювалась підготовкою ним цілісної самостійної праці з великою кількістю цитованих першоджерел. Важливою подією автор вважав також видання 1953 року праці дослідника російської діаспори І.Смолича, присвяченої історії російського чернецтва та історії православної церкви з 1700 по 1917 рр. (1964 р.).³

Осібю А.Карташев згадував дослідження радянського історика Н. Нікольського «История русской церкви» (1930 р.). Він стверджував, що, незважаючи на приналежність вченого до старої школи Московського університету, ця книга «не є історією і не є науковою працею, а лише грубою безбожницькою агіткою».⁴

1975 року вийшло дослідження російського історика еміграції С.Пушкарьова,⁵ в якому він докладно характеризував історіографію Російської православної церкви. Автор зосередився на науковій розробці історії РПЦ з початку ХІХ ст., зупиняючись на біографіях та огляді праць видатних історич-

КАРТАШЕВ
Антон Володимирович
(1875 – 1960) –
богослов, історик церкви,
церковний и громадський діяч.

1 Там само. – С. 173-174.

2 Карташев А. История Русской Церкви / А.Карташев. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – Т. 1. – 848 с.

3 Там само. – С. 32-39.

4 Там само. – С. 37.

5 Пушкарев С. Историография русской православной церкви / С. Пушкарев. – М., 1999.

УЛЬЯНОВСЬКІЙ

*Василь Іринархович (нар. 1958 р.) –
Український історик, фахівець з історії
церкви, доктор історичних наук,
професор кафедри давньої та нової
історії України Київського національного
університету імені Тараса Шевченка.*

ків церкви. Серед них: церковні історики (Філарет Гумілевський, Філарет Дроздов); світські історики та публіцисти (П.Верховський, П.Мілюков); «офіційні» історики церкви (П.Знаменський, П.Доброклонський). Варто погодитись з С.Пушкарьовим у тому, що на різних етапах дослідження науковців вирізнялись рівнем ідеологічної заангажованості. Не викликає сумніву, що навіть «офіційна» церковна історія в дореволюційний час, як пише С.Пушкарьов, була позбавлена догоджання уряду Російської імперії (тут автор дещо суперечить попередній тезі про «офіційних істориків» - авт.), що стало обов'язковим для всіх істориків тоталітарних держав ХХ ст. До цього належить додати, що аналогічним чином можна оцінити й праці науковців української та російської діаспори, ідеологічна заангажованість яких не була пов'язана з урядовими ідейними імперативами.

Новий етап у розвитку церковної історіографії започаткували сучасні українські історики. Загальний огляд історіографії історії церкви в Україні одним із перших запропонував В.Ульяновський¹ (1994 р.). За його висновком, історія церкви виокремлюється в науку

у XVIII столітті. Саме тоді вона виробила свій аналітичний метод дослідження. Активізацію наукового осмислення історії церкви в Україні автор відносить до початку XIX ст.

Цілоком логічним є авторський поділ історіографії церкви на власне церковну і світську, а за конфесійним критерієм – на літературу прокатолицького, греко-католицького та російсько-православного спрямування. Російська православна історіографія, зазначає автор, «розглядала історію церкви в Україні в загальноросійському контексті, не визнаючи доцільності її вичленування, як і в цілому окремішності історії українського народу».² Як об'єктивно стверджує В.Ульяновський, більшість дореволюційних праць перейняті апологією російського православ'я.³ Він формулює й основні концепції історії церкви в Україні, хоча й не характеризує їх інтегровано в одному сюжеті.

1 Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні / В. Ульяновський. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 14-23.

2 Там само. – С. 14-15.

3 Там само. – С. 17.

Як одну з перших в Україні історико-церковних шкіл називає В.Ульяновський Київську духовну академію (КДА), «прикметними рисами якої були: комплексний документалізм, текстологічні дослідження, використання нетрадиційного джерелознавства (на базі матеріалів церковно-археологічного музею КДА та єпархіальних збірань), розуміння особливостей розвитку церкви в Україні». З ліквідацією КДА, вважає автор, припинила свій розвиток і Київська історико-церковна школа, яка їй досі не змогла відродитись. Серед представників Київської школи дослідник називає відомих українських істориків церкви православного віросповідання в еміграції – В.Біднова та О.Лотоцького.¹

Аналізуючи окремо праці з історії православної церкви в Україні, у тому числі О. Лотоцького, І. Огієнка, М. Грушевського, І. Власовського та інших, В. Ульяновський звертає увагу на характер представлених ними досліджень. Так, в «Історії України – Русі» М. Грушевського розвиток церкви представлено, за висновком автора, в контексті загальної історії України й українців. За його підрахунками, релігійним сюжетам відведено в названому дослідженні М. Грушевського близько тисячі сторінок.²

Певною мірою універсальною для основних праць української діаспори можна вважати характеристику, надану В.Ульяновським чотиритомному нарисові історії церкви І.Власовського. Віддаючи належне запропонованій І.Власовським схемі церковної історії України, автор цілком об'єктивно називає його дослідження «популярним, синтетичним, узагальнюючим підручником, більша частина якого присвячена аналізу новітньої доби». При цьому відзначається, що праця є не стільки «авторським дослідженням», скільки «компендіумом часто не вповні якісних... матеріалів».³

Характеризуючи історіографічні праці, Г.Надтока виокремив декілька концептуальних підходів до трактування історії православної церкви в Україні (1999 р.): російську великоцерковну концепцію, радянську атеїстичну, українську православну, українську греко-католицьку та українську християнську концепції.⁴ Як свідчить історіографія, зазначені концептуальні підходи притаманні всій синодальній історії РПЦ. З незначними змінами вони підтверджуються пізніше О.Ігнатушею, О.Саганом, С.Жилуком, В.Силантьєвим та іншими дослідниками.

Історіографічний огляд розвитку православної церкви в Україні останньої чверті XIX ст. було запропоновано у 2007 р. українським дослідником В.Мешою⁵. Зокрема, автор характеризує основні історіографічні етапи. Доре-

1 Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 1. – С. 18.

2 Там само. – С. 21.

3 Там само. – С. 18-19.

4 Надтока Г.М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років / Г.М.Надтока. – К., 1996. – С. 7-11.

5 Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років / В.Г.Меша. – Донецьк, 2007. – 354 с.

волюційному етапу історіографії розвитку РПЦ в Україні властиві, на його погляд, теоретична та фактологічна змістовність, застосування історіософського аналізу, зосередженість на дослідженнях загальноімперського масштабу і майже цілковите ігнорування церковно-національної проблематики. Разом з тим, як видається, автор перебільшує «потужність задіяного тогочасними дослідниками джерельного матеріалу», «новаторство в методології» та «надмірність у конфесійній заангажованості».¹

Радянський етап розвитку історіографії історії РПЦ в Україні В.Меша характеризує залученням до наукового обігу нових, у тому числі архівних джерел, але й певною однобічністю історичного аналізу, пов'язаного з абсолютизацією соціально-економічної та політичної складових діяльності церкви.²

Сучасна російська історіографія характеризується автором не тільки схильністю до застарілих ідеологічних схем, але і як така, що розглядає православ'я в межах Російської імперії з цивілізаційних позицій, як цілісне суспільно-релігійне утворення (Б.Карпов, І.Ульянова, А.Полонський та ін.).³ Натомість, представники новітньої західної історіографії, за визначенням В.Меші, зосереджені на цілісному сприйнятті конфесійної ситуації в Україні та характері міжконфесійних відносин. Йдеться, зокрема, про німецьких та австрійських дослідників Н.Шнайдера, А.Штірнемана, Г.Шульца, польських істориків Р.Стопіковського, Є.Іваніса, І.Драбіни.⁴

Характеризуючи українську сучасну історіографію, В.Меша відзначає появу нових тенденцій в її розвитку: вихід узагальнюючих досліджень, включаючи й ті, що описували історію церкви другої половини ХІХ ст., поява джерелознавчих публікацій (В.Ульяновський, Л.Дениско, І.Карсим, О.Крижанівська), церковної біографістики (А.Колодний, П.Яроцький, В.Ульяновський, Д.Степовик, О.Саган, О.Рєєнт, В.Рожко, В.Перерва та ін.). Новим явищем у розвитку сучасної історіографії автор називає праці з філософії, соціології релігії в Україні. Впроваджується досвід історіософського аналізу церковного життя (О.Саган).⁵

Започатковано й поглиблене осмислення здобутків окремих церковно-історичних шкіл в Україні. Показовими у цьому зв'язку є праці Н.Шип, К.Крайнього⁶ та ін., присвячені історикам церкви Київської духовної академії, зокрема, таким її видатним діячам як П.Лашкар'єв, М.Петров, С.Голубєв, Ф.Тітов.

Численні історико-церковні праці містять **історіографічний матеріал стосовно окремих проблем розвитку православної церкви**. Ці досліджен-

1 Там само. – С. 13.

2 Там само. – С. 14.

3 Там само. – С. 18.

4 Там само. – С. 23.

5 Там само. – С. 20-21.

6 Шип Н. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (ХІХ-початок ХХ ст.) / Н.Шип // Український науковий журнал. – К., 1999. – №2. – С. 63-76; Крайній К. К. Історики Києво-Печерської Лаври ХІХ – початку ХХ століть / К.Крайній. – К., 2000. – 240 с.

ня представлені дисертаціями, розділами монографій, окремими історіографічними сюжетами. Оскільки історіографічні огляди в дисертаційних дослідженнях представляли собою стислий узагальнюючий матеріал, то цілком закономірно, що основні положення повторювались у більшості праць. З урахуванням зазначеного зупинимось на основних історіографічних питаннях.

У контексті історіографічного огляду проблеми інституційного розвитку та управління православної церкви в Україні другої половини ХІХ ст. представляє інтерес полеміка 1896 року між невідомим автором «Церковных вопросов в России» та І.Зінченком, помічником керуючого канцелярією синодального обер-прокурора. Автор піддає критиці статтю І.Зінченка у зв'язку зі спробою останнього довести, що сам російський народ завжди був схильний жити без патріарха і церковних соборів, погоджуючись на управління церкви світською особою.¹

Як обґрунтування необхідності церковних реформ у Російській імперії другої пол. ХІХ ст., які б сприяли оновленню духовної верстви, характеризує серію полемічних матеріалів автор дослідження «Церковно-общественные вопросы в эпоху Александра II» (1869 р. ?) А.Папков. У цьому зв'язку він аналізує полемічну переписку між істориком А.Муравйовим та Московським митрополитом Філаретом, наводить рецензію архипастиря на книгу «Описание сельского духовенства» (1858) в журналі «Духовная беседа» за 1859 р., дає огляд тогочасної світської преси, яка, на переконання автора, була переповнена критичними оцінками духовенства, вважала його «замкнутою кастою», звинувачувала в «обмеженості» та «соціальній апатії».² Натомість, як пише А.Папков, у пресі 1860-х рр. нечасто з'являлись статті, спочутливі духовенству. Серед таких автор називає допис невідомого автора «Сын отечества» в «Духовном вестнике» за 1862 р. (№ 35) та окремі статті в журналі І.Аксакова «День».³

Історіографія соціального статусу духовенства висвітлена також у працях сучасного російського історика С.Римського.⁴ Автор по-новому, критично осмислює, наприклад, відповідні сюжети загальних праць з історії російської церкви П.Знаменського, С.Рункевича та І.Малишевського, вказуючи на їх описовий характер. Дослідник зважає на захоплення А.Папкова публіцистикою та непідтвердженість джерелами окремих його висновків щодо церковних реформ 1860-х років. Аналогічним чином С.Римський характеризує праці Б.Тітлінова.⁵

1 Церковные вопросы в России. – М., 1896. – С. I-V.

2 Папков А.А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870) / А.А.Папков. – СПб., 1902. – С. 198.

3 Там само. – С. 198, 202, 204.

4 Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860-1870-х гг.) / С.В.Римский. – М., 1999. – 568 с.

5 Там само. – С. 24-25.

С.Римський цілком обґрунтовано зазначає, що тема церковних реформ не приваблювала радянських істориків, які сконцентрували свою увагу на буржуазних реформах Олександра II. Про деякі зміни в церковному житті згадується лише в окремих колективних працях – «Церковь в истории России» (1967 р.), «Русское православие: веки истории» (1989 р.). Більш ґрунтовні дослідження церковних реформ, вважає автор, можна знайти в працях російських істориків діаспори. До цього переліку автор зараховує капітальну працю І.Смолича «История Русской церкви. 1700-1917 гг.» (1964, 1997 рр.). Слабкі місця праці автор пов'язує з неможливістю І.Смолича працювати в російських архівах, що не завжди давало змогу оцінити реальні можливості церкви у перебудові церковного життя.¹

Високо оцінює С.Римський працю американського дослідника Г.Фріза, частина якої присвячена реформам Російської православної церкви 1860-70-х рр. Здобутками праці, на думку автора, є солідна джерельна база, включно з центральними та регіональними архівами Росії, спроба Г.Фріза підійти критично до фактів і проаналізувати передумови, мету та причини невдач церковного реформування. Вадою дослідження С.Римський вважає недостатню розробку питання церковно-державних відносин у період реформ.²

Історіографічний огляд праць, присвячених церковному управлінню, зокрема Св. Синоду, здійснила С.Алексеева³, запропонувавши висновок про те, що дореволюційні дослідники відносно глибоко осмислили історію Синоду до середини XIX століття. І лише її окремі аспекти щодо другої половини століття, у тому числі ставлення влади й суспільства до реформ вищого церковного управління, залишились поза їх увагою. Авторка відзначає дореволюційних дослідників, які будували свої праці на архівному матеріалі (Г.Барсов, Ф.Благовідов, К.Здравомислов та ін.). Натомість дослідниця зазначає, що в 1920-30-х рр. утвердився вульгарно-соціологічний підхід до історичного аналізу системи церковного управління. Йдеться, зокрема, про роботи Н.Нікольського.⁴

Історіографічний аналіз церковнопарафіяльної реформи кінця XIX – початку XX ст. провела американська дослідниця з російським корінням В.Шевцова. Зокрема, авторка наводить полеміку між митрополитом Московським Макарієм Булгаковим та відомим слов'янофілом Олексієм Хомяковим щодо трактування понять «церква» і «парафія» та шляхів їх оновлення.⁵

Огляд історії інституційного розвитку та управління православної церкви в Україні другої половини XIX ст. здійснено також у дисертаційних пра-

1 Там само. – С.26.

2 Там само. – С.28.

3 Алексеева С.И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856 – 1904 гг. / С.И.Алексеева. – СПб., 2003. – 276 с.

4 Там само. – С. 6-8.

5 Шевцова В.Ф. Православие в России накануне 1917 г. / В. Шевцова. – СПб., 2010. – С. 47-49.

пях українськими дослідниками І.Шугальною¹, О.Чирковою², В.Перервою³, Д.Грозним.⁴

Серед небагатьох інших проблем, які стають предметом перших історіографічних узагальнень, – **участь православної церкви в суспільно-політичних та культурних процесах.** Важливими у цьому зв'язку видаються висновки російського історика С. Римського. Він ділить незначну за обсягом праць історіографію проблеми на дві групи. До немарксистської літератури віднесені твори церковних (І.Корсунський, І.Преображенський, Н.Глубоковський, С.Нікольський, Н.Іванов, П.Знаменський) та «буржуазних» (А.Попельницький, А.Котович, В.Рюмінський та ін.) дослідників. Церковні історики, на думку автора, розглядають минулі події з провіндеціалістських позицій, наприклад, трактуючи реформу 1861 р. як реалізовану імператором божественну волю.⁵ Праці «буржуазних істориків» автор вважає більш об'єктивними, змістовно більш наближеними до реальності. Їх оцінки участі церкви в реформах 1860-70-х рр. базуються, з точки зору дослідника, на широкому залученні джерел, у тому числі архівних матеріалів. Характеризуючи «марксистську літературу» (праці Є.Грекулова, В.Крикунова), С.Римський звертає увагу на їх тематичні домінанти – аналіз матеріальної бази православної церкви, її ідеологічно-пропагандистської діяльності та соціального конфлікту між селянством і духовенством.⁶

Так само переважно в сучасних вітчизняних *дисертаційних працях* (Г.Степаненко, С.Федоренко, С.Бричок, І.Петренко⁷), а також частково в робо-

-
- 1 Шугальова І. М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.М.Шугальова. – Запоріжжя, 2005. – 18 с.
 - 2 Чиркова О.А. Православна церква в Україні в кінці XVIII – XIX століттях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.А.Чиркова. – К., 1998. – 18 с.
 - 3 Перерва В.С. Статус спархіальних органів влади та парафіяльного священицтва в Київській митрополії кінця XVIII – XIX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.С.Перерва. – К., 2002. – 17 с.
 - 4 Грозний Д.А. Реформування російської православної церкви на півдні України в другій половині XIX – початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д.А.Грозний. – Одеса, 2008. – 15 с.
 - 5 Римский С.В. Церковь и крестьянская реформа 1861 года: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / С.В.Римский. – Ростов-на-Дону, 1982. – С. 2.
 - 6 Там само. – С. 9.
 - 7 Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) / Г.В.Степаненко. – Київ, 2002. – 23 с.; Федоренко С.А. Освітня діяльність Полтавської спархії (XIX – початок XX ст.) / С.А.Федоренко. – Черкаси, 2008. – 16 с.; Бричок С.Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.) / С.Б.Бричок. – Житомир, 2005; Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884-1917) / І.М. Петренко. – К., 2005.

тах зарубіжних дослідників (О.Крутицької, В.Яценка¹ та інших) представлена історіографія освітньої діяльності духовенства на теренах України досліджуваної доби. Диференціацію досліджень у цій сфері на основі концептуальних розбіжностей запропонував, зокрема, В.Борисенко (1980). За його висновком, побудованим, зокрема, на основі класового критерію, виокремлюються наукові студії: представників російського буржуазно-ліберального напрямку (Л.Абрамов, В.Чорнолуський), які визнавали необхідність поєднання світської і церковної освіти; російського демократичного напрямку, представленого К.Ушинським, і зорієнтованим на секуляризацію шкільної справи; українським національним напрямком (М.Грушевський, О.Лотоцький, С.Єфремов), ідеологи якого ігнорували, на думку автора, соціально-економічні причини занепаду української освіти.²

За точним визначенням М.Костикової, автора книги «Народное образование в трудах историков Русской церкви» (2000), більшість праць з історії церковно-освітньої справи включають, як предмет дослідження, характеристику загальної організації шкільного процесу та його педагогічного компоненту.³

Однак змістовна наповненість досліджень змінювалась у часі. І.Петренко (2005 р.) на дисертаційному рівні обґрунтовує свій погляд на еволюцію історіографії церковної освіти в Україні. Появу перших наукових праць у цій галузі авторка відносить до кінця ХІХ ст. коли були видрукувані перші статистичні дослідження з історії церковної освіти в регіонах (єпархіях) України. 1920-30-і роки позначились, за визначенням І.Петренко, публікаціями описового характеру з критикою патріархального укладу ЦПШ та діяльності духовенства у сфері народної освіти. Поновлення досліджень наприкінці 1940-х рр. і поява монографічних праць з історії народної освіти другої половини ХХ ст. супроводжувались майже цілковитим ігноруванням освітньо-церковної проблематики. Не сприяла їй відновленню, за висновком автора, й антирелігійна кампанія в СРСР у 1950-60-х рр. , коли церква офіційно трактувалася як «ворог освіти». Повноцінні студії з історії церковної школи з'являються тільки з 1990-х років.⁴ Серед них серія праць В.Перерви, включно з його монографією «Історія шкільництва» (2008 р.).

Інтерес представляє також історіографія національного аспекту діяльності православної церкви в Україні другої половини ХІХ ст., яка також пережи-

1 Крутицкая Е.В. Церковно-приходские школы России в конце XIX – начале XX века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е.В.Крутицкая. – М., 2004. – 31с.; Яценко Р.В. Развитие церковно-приходских школ России: вторая половина XIX – начало XX века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Р.В.Яценко. – Волгоград, 2005. – 20 с.

2 Борисенко В.Й. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х годах XIX ст. / В.Й.Борисенко. – К., 1980. – С. 5-6.

3 Народное образование в трудах историков русской церкви. Хрестоматия / Сост. М.Н.Костикова. – Владивосток, 2000. – С. 24.

4 Петренко І.М. Церковнопарафіальні школи Лівобережної України... – С. 5-6.

ває початкову фазу свого становлення. Центральна ідея наукової дискусії у цій царині пов'язана з долею українського православ'я у ХІХ ст. Рельєфно вона відбита в історіографічних оглядах О.Сагана та О.Ігнатуші. Не поділяючи повною мірою оптимістичного висновку останнього про те, що задіяний дослідниками фактичний матеріал свідчить не тільки про поступове відродження давніх церковних традицій в Україні нового часу (зокрема у ХІХ ст.), але й про прискорення на цьому етапі процесів «реструктуризації й розколу церкви»¹, необхідно відзначити обґрунтовану ідею О.Ігнатуші щодо «укорінення в науковій термінології поняття «українського православ'я». Його запровадження у науковий обіг автор пов'язує з дослідницькою діяльністю доцента Харківського університету, пізніше – архієпископа УАПЦ Юрія Ісиченка, який у 1990 р. виступив зі статтею «Українське православ'я: час вибору».² По суті, на наш погляд, йдеться про формування домінуючої тенденції у новітній вітчизняній історіографії православної церкви, яка чим далі, тим більше вступає у конфлікт з російською великоцерковною історіографією.

Таким чином, історіографія православної церкви в Україні другої половини ХІХ ст. є відносно новим і мало розробленим напрямом у вітчизняній і зарубіжній історичній науці. Перші спеціальні історіографічні дослідження українських науковців, що стосувалися всієї церковної історії, побачили світ у 1969 і 1975 рр. і були представлені, відповідно, працями О.Оглобіна та о. Ісидора Патрила. Російська історіографія РПЦ була репрезентована дослідженнями Н.Зернова (1973 р.) та С.Пушкарьова (1975 р.). На монографічному рівні окремі періоди церковної історії були проаналізовані українським історіографом В. Ластовським (2006) та російським історіографом Н.Солнцевим (2009). У першому випадку історіографічному аналізу підлягала історія церкви в Україні наприкінці ХVІІ – ХVІІІ століть, у другому – історія РПЦ ХVІІІ – ХІХ століть.

Галузева історіографія православної церкви другої половини ХІХ – початку ХХ ст. так само з'являється у 2000-і роки. В Україні її становлення по-

ІСІЧЕНКО

*Юрій Андрійович (архієпископ Ігор)
(нар. 1956 р.) –
архієпископ Харківський і Полтавський
Української Автокефальної Православної
Церкви, ректор Колегії Патріарха
Мстислава в Харкові,
український церковний
та громадський діяч, науковець,
письменник.*

1 Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) / О.М.Ігнатуша. – Запоріжжя, 2004. – С.18.

2 Там само. – С. 4, 18.

чинається з праці М.Самофалової, присвяченої історіографії взаємин церкви і держави (2008), в Росії – дослідженням М.Івашка з історіографії взаємодії православної церкви та армії в Російській імперії (2007).

Загалом історіографія православної церкви в Україні другої половини XIX ст. представлена фрагментарно і перебуває на початковій стадії становлення. Серед її здобутків: визначення провідних історико-церковних шкіл (без урахування сучасних вітчизняних дослідницьких центрів), характеристика основних концептуальних підходів, застосованих науковцями в процесі висвітлення ключових історико-церковних проблем, періодизація розвитку історико-церковної науки стосовно діяльності православної церкви в Україні.

На цьому фоні залишаються перспективними дослідження, пов'язані з історіографією історії православної церкви в Україні з моменту її виникнення до кінця XVII ст., а також щодо першої половини XIX та XX століть. Актуальним є написання історіографії кожного з аспектів та загалом суспільної діяльності православного духовенства в Україні.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження ґрунтується на широкому і різноманітному за видами джерельному комплексі історіографічних свідчень. Класифікація історіографічних джерел, у зв'язку з відсутністю універсальної схеми, залишається поліваріантною і в контексті проблеми суспільної діяльності православної церкви в Україні другої половини XIX ст. передбачає, передусім, диференціацію їх на церковні та світські дослідження. Цей поділ з'являється в середині XX ст. у зарубіжних українських та російських істориків церкви (О.Оглоблина, А.Карташова, С.Пушкарьова). Тоді ж бере початок структурування історіографічних джерел за національною приналежністю дослідників: українська історіографія, російська історіографія, польська тощо.

Сучасні дослідники, починаючи з 90-х рр. XX ст., розширюють етнологічне коло джерельної бази, включаючи до нього праці німецьких, австрійських, американських та інших учених. Крім того, сучасні науковці здійснюють класифікацію історіографічних джерел з прив'язкою їх до етапів розвитку історичної науки: дорадянського, радянського та сучасного. Дедалі частіше виокремлюється й діаспорна історіографія. Враховуючи названі критерії, обрано таку структуру історіографічних джерел:

- українська церковна дорадянська історіографія (П.Лебединцев, Ф.Лебединцев, І.Малишевський та ін.);
- українська світська дорадянська історіографія (В.Антонович, О.Левицький, М.Грушевський, М.Драгоманов та ін.);
- російська церковна дорадянська історіографія (П.Знаменський, С.Рункевич, Т.Барсов, П.Малицький, І.Преображенський та ін.);

- російська світська дорадянська історіографія (А.Папков, П.Мілюков, С.Петрищев, С.Мельгунов та ін.);
- українська радянська історіографія (Д.Пойда, В.Борисенко, Р.Родін, Н.Заволока, М.Поліщук та ін.);
- російська радянська історіографія (Б.Кандідов, Н.Нікольський, Є.Грекулов, Б.Литвак, М.Корзун, М.Персиць, Т.Фруменкова та ін.);
- українська зарубіжна історіографія (О.Лотоцький, Д.Дорошенко, О.Оглоблин, І.Власовський, Н.Полонська-Василенко, І.Огієнко, Д.Блажеїховський, С.Плохій та ін.);
- російська зарубіжна історіографія (Г.Флоровський, А.Карташов, Г.Вернадський, І.Смолич, Н.Зернов, С.Пушкарєв та ін.);
- українська сучасна історіографія (О.Крижанівський, В.Ульяновський, А.Колодний, Н.Шип, В.Мордвінцев, Г.Надтока, О.Саган, А.Зінченко, О.Реєнт, А.Киридон, Н.Стоколос, С.Жилюк, О.Ігнатуша, В.Меша, П.Яроцький та ін.);
- російська сучасна історіографія (С.Фірсов, В.Федоров, Н.Чернецов, Д.Пашенцев, С.Римський, С.Зубанова та ін.);
- зарубіжна західна історіографія (польська, німецька, австрійська, американська та ін.): І.Драбіна, Г.Шульц, А.Штірнеман, Г.Фриз та інші.

Разом з тим, виходячи з класифікації, запропонованої відомим українським істориком Я.Калакурою¹ та іншими історіографами, історіографічні джерела з означеної тематики можуть прийняти й іншу структурну конфігурацію. За цим варіантом, *першу групу складають узагальнюючі праці з історії церкви* (у т.ч. другої половини ХІХ ст.), представлені, головним чином, російською й українською історіографією. Перша включає, зокрема: відомі дореволюційні студії П.Малицького, С.Рункевича, П.Мілюкова, П.Верховського, А.Карташова,² російські радянські дослідження Н.Нікольського, Є.Грекулова, Б.Литвака;³ сучасні російські церковно-історичні студії С.Римського, С.Фірсова, В.Федорова та інших.⁴

Започаткована на зламі ХІХ- ХХ ст. українська церковна історіографія, у свою чергу, представлена узагальнюючими працями М.Петрова,

1 Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій. / Я.Калакура. – К., 2004;

2 Малицький П. Руководство по истории Русской церкви. Период патриаршего и синодального управления / П.Малицкий. – СПб., 1902. – 204 с. Рункевич С. История Христианской церкви в ХІХ веке / С.Рункевич. – Т. 2: Православный Восток. – Пг., 1901. – С. 501 – 739; Мілюков П. Очерки по истории русской культуры. – Ч. 2: Церковь и школа / П.Мілюков. – СПб., 1905. – 410 с.; Карташев А. История Русской Церкви / А.Карташев. – М., 2006. – Т. 1; – 848 с. Верховский П.В. Очерки по истории Русской церкви в ХVІІІ и ХІХ ст. / П.В.Верховский. – Варшава. – 1912. – 148 с.

3 Нікольський Н.М. История русской церкви / Н.М.Нікольський. – М.: Политиздат, 1983. – 448 с.; Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина ХІХ – начало ХХ в.) / Е.Ф.Грекулов. – М., 1969. – 184 с.; Литвак Б.Г. Русское православие в ХІХ веке / Б.Г.Литвак // Русское православие: веки истории. Ред. А.И.Клибанов. – М., 1989. – С. 309-380.

4 Римський С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ; Фирсов С.А. Русская церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.) / С.А.Фирсов. – М., 2002. – 624 с.; Федоров В. Русская православная церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917 / В.Федоров. – М., 2003. – 480 с.

В.Чехівського, І.Власовського, І.Огієнка, І.Ісіченка, Д.Блажейовського, О.Кислашка, М.Матвієнка, В.Ровінського та інших.¹ Узагальнюючі дослідження українських світських істориків були підготовлені М.Грушевським, О.Лотоцьким, Д.Дорошенком.² В подальшому комплексні роботи виходять з 1990-х років. Це праці О.Крижанівського, В.Ульяновського, С.Плохія, Г.Надтоки, С.Жилюка, А.Киридон, В.Меші³ та інших. Відділенням релігієзнавства інституту філософії ім. Г.Сковороди була видана фундаментальна праця – 10-ти томна «Історія релігій в Україні» під редакцією А.Колодного.⁴ Третій том присвячено історії православної церкви XIX ст.

До другої групи належать спеціальні дослідження з інституційного розвитку та суспільної діяльності православної церкви України другої половини XIX ст., які вирізняються не тільки конфесійною багатоманітністю, але й різноаспектністю досліджуваних процесів.

Йдеться про адміністративний устрій та управління православної церкви в Україні другої половини XIX ст., соціальний статус православного духовенства, участь РПЦ у суспільно-політичних процесах, освітню діяльність духовенства на теренах України, його участь у благодійній справі, національний аспект діяльності православної церкви в Україні. Ця група джерел є най-

1 Петров М. О выборе членов причта прихожанами в связи вопросом о возрождении прихода / М.Петров. –// Руководство для сельских пастырей. – К., 1905. – № 9-12, 14; Титов Ф. Император Александр III и Русская церковь в его время / Ф.Титов. – К., 1907; Чеховський В. За церкву, христову громаду, проти царства тьми / В.Чеховський. – К., 1922. – 52 с.; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І.Власовський. – Репринтне видання. Нью Йорк, 1957. – Т. III. – Київ, 1998. – 360 с.; Огієнка І. Українська церква. Нариси з історії / І.Огієнка. – К., 1993. – У двох томах: Т.1-2. – 284 с.; Ісіченко І., архієпископ. Історія Христової Церкви в Україні: Курс лекцій для вищих духовних шкіл. – Харків: Аката, 2003. – 472 с.; Кислашко О. Коротка історія православної церкви / Олександр Кислашко. – К., 1996. – 168 с.; Блажейовський Д. Історія Київської церкви (861 – 1996) / Дмитро Блажейовський. – Львів, 1996. – 568 с.; Матвеєнко М.П. История Харьковской епархии (1850 – 1988): научный очерк / М.П.Матвеєнко. – Харьков, 1999. – 227 с.; Ровінський В. Православ'я на Подоллі. Історичні нариси / В.Ровінський, О.Миханчук. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 176 с.

2 Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М.Грушевський. – Київ: Освіта, 1992. – За видінням: Львів, 1925. – 192 с.; Лотоцький О. Автокефалія / О.Лотоцький. – Варшава, 1938. – Т.2; – 550 с.; Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу / Д.Дорошенко. – Берлін, 1940. – 69 с.

3 Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні; Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки в Україні / О.П. Крижанівський, С. М. Плохій. – Кн. 3. – К., 1994. – 336 с.; Надтока Г.М. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.) / Г.М.Надтока. – К., 1998. – 271 с.; Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років;

4 Історія релігій в Україні: У 10 т. // Ред.: А.Колодний (голова) та ін. – К., 1996 – 1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного. – 1999. – 560 с.

чисельнішою. Вона включає монографії, статті, матеріали конференцій.¹ Варто зазначити, що серед спеціальних історіографічних джерел сучасного періоду з'явилися праці, які містять поглиблений аналіз внутрішнього устрою та суспільної діяльності церкви на матеріалах окремих регіонів.²

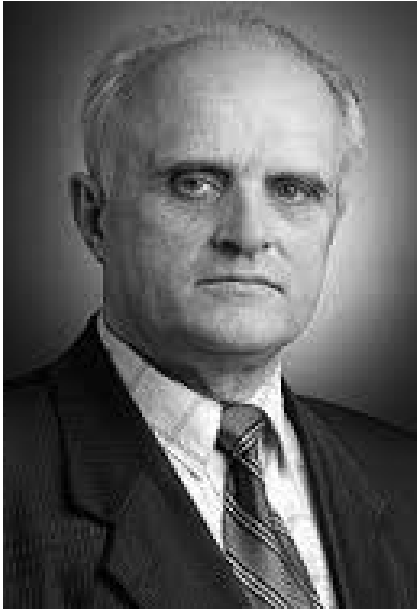
Третю групу джерел складають навчальні посібники, підручники, науково-популярна, публіцистична та довідкова література. Серед перших історико-педагогічних праць можна назвати підручники відомих учених: П.Знаменського та А.Доброклонського,³ фахівців з церковного права М.Горчакова та Н.Суворова.⁴ Особливістю цього виду історіографічних джерел до радянського періоду є їх науково-популярний характер.

ПЛОХІЙ

*Сергій Миколайович (нар. 1957 р.)
– професор історії у Гарвардському
університеті. Один з провідних спеціалістів
з історії Східної Європи,
дослідник історії церкви.*

- 1 Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II / Ф.Благовидов. – Казань, 1891. – 378 с.; Кандидов Б. Религия в царской армии / Б.Кандидов. – М., 1929. – 92 с.; Пашенцев Д.А. Благотворительная деятельность русской православной церкви во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Д.А.Пашенцев. – М., 1995. – 24 с.; Спінул О.В. Чиркова О.А. Органи єпархіального управління Київської митрополії у XVIII – XIX століттях. – К., 1997. – 20 с.; Рожко В.С. Духовні православні освітні заклади Волині X – XX ст.: Історико-краснзавчий нарис В.С.Рожко. – Луцьк: Медіа, 2002. – 280 с.; Стоколос Н.Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія / Н.Н. Стоколос. – Рівне, 2003. – 480 с.
- 2 Жилок С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.); Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Кравченко. – Харків, 2003. – 20 с.; Лиман І. Державна церква і державна влада. Південна Україна (1775–1861) / І.Лиман. – Запоріжжя, 2004. – 400 с.; Перерва В.С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священництва в Київській митрополії кінця XVIII – XIX століть; Введенський Е.С. Деятельность Русской православной церкви в области начального народного образования во второй половине XIX – начале XX вв. По материалам Ярославской и Костромской губерний: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е.С.Введенский. – Иваново, 2004. – 22 с. Колесник О.В. «Полтавські єпархіальні ведомості» як історичне джерело вивчення діяльності Російської православної церкви (1863 – 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О.В. Колесник. – Черкаси, 2010. – 20 с.
- 3 Доброклонский А. Руководство по истории Русской церкви (Синодальный период) / А.Доброклонский. – М., 1893. – 441 с.; Знаменский П.В. История Русской Церкви: Учебное руководство / П.В.Знаменский // Материалы по истории церкви. – М., 1996. – Кн. 10. – 474 с.;
- 4 Горчаков М.И. Церковное право. Краткий курс лекций / М.И.Горчаков. – С.-Пб., 1909. – 338 с.; Суворов Н. Учебник церковного права / Н.Суворов. – М., 1912. – 531 с.

КРИЖАНІВСЬКІ ПІ

*Олег Прокопович
(1942 – 2010) –*

український історик, доктор історичних наук, професор кафедри стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету. Фахівець з історії Церкви та релігійної думки в Україні.

Серед узагальнюючих праць з історії церкви до підручників належить уже згадана «Історія церкви та релігійної думки в Україні» у 3-ох томах. Автор перших двох томів В.Ульяновський, третього – С.Плохій та О.Крижанівський (1994).

На зламі ХХ – ХХІ ст. вийшли друком: навчальний посібник «Історія релігій в Україні» за редакцією А.Колодного і П.Яроцького (1999), «Академічне релігієзнавство» за редакцією А.Колодного (2000), «Історія Христової Церкви в Україні: Курс лекцій для вищих духовних шкіл» архієпископа І.Ісіченка (2003).

Серед сучасної російської навчальної літератури варто назвати «Православную церковь в истории Руси, России и СССР» Д.Поспеловського (1996 р.), анотований довідник з серії навчально-методичної літератури «Образовательная деятельность РПЦ: проблемы освоения наследия» (1996).

Своєрідним різновидом історіографічних джерел виступають *бібліографічні огляди та довідники*. Серед них виданий 2001 року у Москві біобібліографічний довідник, який містить довідки про життя та діяльність видатних російських істориків церкви

з ХVІІІ до початку ХХ ст., бібліографічний перелік їх праць та список літератури, присвяченої творчості науковців. Історіографічну оцінку праць містять також наукові рецензії,¹ огляди книг, що набули значного поширення ще в ХІХ ст.

Іншим важливим різновидом історіографічних джерел є *мемуари, щоденники, листи церковних і світських істориків, державних і політичних діячів*, які досліджу-

1 Дениско Л.І. Релігійні православні періодичні видання ХІХ – початку ХХ ст. у фондах НБУ ім. В.І.Вернадського: Каталог / Наук. ред. О.С.Онищенко. – К., 2001. – 198 с.; Чумаченко О.Ю. Образи минулого: бібліографічний довідник осіб, похованих в Успенському соборі КПА / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 1999. – 178 с.; Чистович І.А. Рецензия на сочинение С.Голубева: История Киевской Духовной Академии / И. А.Чистович. – К., 1886. – СПб., 1889. – 9 с.; Филарет (Гумилевский Д.Г). Разбор сочинения г. Смирнова: История Московской славяно-греко-латинской Академии. – [СПб., 1858]. – С. 169–176.; Знаменский П.В. Отзыв о сочинении А.Котовича «Духовная цензура в России (1799–1856 гг.)» / П.В.Знаменский. – СПб., 1911. – 37 с.

вали історію церкви.¹ Ці джерела особового походження надають можливість якомога повніше з'ясувати характер розвитку наукової думки стосовно історико-церковних процесів в Україні другої половини ХІХ століття.

За останні десятиліття історична наука поповнилась низкою праць у галузі церковної біографістики, включаючи біографічні описи істориків церкви досліджуваної епохи.²

Отже, наявна джерельна база, як свідчить проведений аналіз, вирізняється видовою різноманітністю, змістовною насиченістю й відносно рівномірним розподілом джерел як щодо досліджуваного хронологічного простору, так і стосовно основних історіографічних етапів.

1 Витте С.Ю. Избранные воспоминания 1849-1911 / С.Ю.Витте. – М., 1991. – 708 с. Победоносцев К.П. Великая ложь нашего времени / К.П.Победоносцев: pro et contra... – СПб., 1996. – С. 99–114; Лотоцький О. Сторінки минулого / О.Лотоцький. – Варшава, 1932. – Кн.1. – 278 с.; Петров М. Воспоминания и переписка (1840-1882гг.) / Микола Петров. Скрижалі пам'яті / [Упор. В.Ульяновський, І. Карсим]. – К., 2003. – 336 с.; Стороженко М. З мого життя / Упор. і вст. ст. В.Ульяновського. – К., 2005. – 432 с.

2 Никон, архиеп. Антоний Храповицкий и его время: 1863–1936 / Никон. – Н. Новгород, 2003. – 201с.; Глинский Б.Б. Константин Петрович Победоносцев. (Материалы к биографии) / Б.Б. Глинский // К.П.Победоносцев: pro et contra. СПб., 1996.; Войцехівська І.Н. Академік Володимир Іконников: Життєпис та бібліографія [Текст] / І.Н.Войцехівська; Український держ. НДІ архівної справи та документознавства, Історичне товариство Нестора-літописця. – К. : [б.в.], 1998. - 130 с.; Шип Н.А., Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Н.Шип, І.Тюрменко // Український історичний журнал. – 2001. – №1. – с.148-150.

«Історію Російської церкви XVI ст. доводиться писати за митрополитами, XVII ст. – за патріархами, XVIII ст. – за обер-прокурорами».

Сава, архієпископ Тверський

ІСТОРИОГРАФІЯ КОНФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

2.1. Територіально-адміністративна структура й система управління православної церкви

Актуальність проблеми адміністративно-територіального устрою та системи управління православної церкви визначається, головним чином, її безпосереднім зв'язком із питанням про статус цієї церкви. Концептуальні підходи до його визначення, починаючи з кінця ХІХ – початку ХХ століть, залишалися незмінними. Дійшовши консенсусу в тому, що на території України у ХІХ ст. функціонувала лише Російська православна церква, одна частина дослідників вважає це результатом добровільного злиття української та російської церковних інституцій в одне загальноросійське ціле (Н.Гальберг, А.Карташев, С.Щеголев, С.Римський, В.Федоров та ін.). Інша частина, яку репрезентують переважно українські дослідники (М.Грушевський, І.Огієнко, Д.Дорошенко, І.Власовський, Н.Полонська-Василенко, А.Колодний, В.Ульяновський, О.Крижанівський, В.Пащенко, А.Зінченко, Г.Надтока, О.Саган, А.Киридон та ін.), сприймає монополію РПЦ в Україні як наслідок силового поглинання нею Київської митрополії. Професор В.Вернадський представив навіть уточнену хронологію цього процесу, стверджуючи, що Україна «перестала існувати як політичний організм із самостійним внутрішнім життям» з початку ХІХ століття. Крайні набутки національної культури, залишки автономного ладу, в тому числі «своєрідний устрій церковно-релігійного життя ... поступилися місцем загальноросійському порядку».¹

Свій концептуальний підхід був властивий більшості радянських істориків церкви.² Не виокремлюючи, як правило, український регіон у конфесійному про-

1 Вернадський В. Українське питання і російська громадськість / В.Вернадський // Вітчизна. – К., 1988. – №6. – С. 173.

2 Дмитриев А. Церковь и идея самодержавия в России / А.Дмитриев. – М., 1930; Овчинников В. Православная церковь в истории нашей страны // Вопросы истории / В.Овчинников. – М., 1988. – №5; Титов Ю. Процесс огосударствления церкви в XVIII – XIX веке / Ю.Титов – М., 1988; Фруменкова Т. Церковь и классовая борьба в России в период кризиса крепостничества 30-50-е годы XIX века / Т.Фруменкова. – Л., 1986.

сторі Росії, вони розглядали православну церкву як невід'ємну складову цілісного державного апарату, що забезпечував «соціальне гноблення народів імперії». Але варто відзначити, що в деяких працях радянських дослідників, у тому числі Є. Грекулова й Б. Литвака, звучала теза про уніфікаційну віросповідну та обрядову діяльність РПЦ в Україні,¹ що спрощувало, зокрема, управлінські функції церкви.

Історіографія проблеми розвитку адміністративно-територіальної структури православної церкви в Україні другої половини ХІХ ст. та системи її управління містить низку вагомих для науки досліджень. Більшість із них *представлена окремими розділами в загальних історико-церковних працях*² або в дослідженнях, присвячених історії окремих єпархій, благочиній та парафій.³ Вони містять ґрунтовні узагальнення щодо характеру територіального поділу церкви й законодавчої бази, що регулювала організацію церковного життя, а також функціонування механізму управління РПЦ. При цьому дореволюційні (А.Доброклонський, П.Знаменський, С.Рункевич) й сучасні російські автори (С.Римський та ін.) незмінно зосереджуються на загальноросійському конфесійному просторі й характеризують цілісну систему адміністративного поділу й управління РПЦ від 1850-х до початку 1900-х років. Натомість українські автори, які відносно нещодавно приступили до наукових розробок у цій царині, розглядають у якості об'єкта досліджень єпархії України останньої чверті ХІХ – початку ХХ століть (Г.Надтока, О.Ігнатуша, В.Меша).

Перші *спеціальні* праці, присвячені історії адміністративного поділу й управління РПЦ другої половини ХІХ ст., з'явилися ще в 1870-і рр. (П.Знаменський та ін.).⁴ В дореволюційну епоху більшість із них стосувалась окремих галузей управління. Явно переважаючою була проблематика, пов'язана з центральним – синодальним рівнем управління православної церкви. Йдеться, зокрема, про роботи обер-секретаря Св. Синода Т.Барсова («Святейший Синод в его прошлом» – 1896 р.), протоієрея А.Іванцова – Платонова («О церковном управлении» – 1898 р.) та інші.

1 Литвак Б.Г. Русское православие в XIX веке; Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.) / Е.Ф.Грекулов. – М., 1969. – 184 с.

2 Доброклонский А. Руководство по истории Русской церкви (Синодальный период) / А.Доброклонский. – М., 1893. – 441 с.; Лотоцький О. Автокефалія / О.Лотоцький. – Варшава, 1938. – Т.2.; – 550 с. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. III. – К., 1998. – 360 с.; Меша В.Г. Вказ. праця. – 354 с.

3 Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И.Теодорович. – Почаев, 1869. – Т. 2.; Беднов В.А. Из прошлого Екатеринославской епархии / В.А.Беднов. – Екатеринбург, 1907. – 84 с.; Павловский И.Ф. К истории Полтавской епархии / И.Ф.Павловский. – Полтава, 1916.; – 182 с. Куриленко М.І. Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження / М.І.Куриленко. – Чернівці, 2001. – 432 с.; Знаменский П.В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра I / П.В. Знаменский. – Казань, 1873.; – 462 с. Перерва В. Из приходского життя села Тадіївки в ХІХ ст. / В. Перерва. – Біла Церква, 2001. – 26 с.

4 Знаменский П.В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра / П.В. Знаменский. – Казань, 1873. – 462 с.

З початку 1990-х рр., після тривалої перерви, пов'язаної з маргіналізацією історико-церковної проблематики радянського періоду, дослідження у цьому напрямку були продовжені. В Росії вийшла серія праць, в яких розглядалися не тільки верховні інститути церковного управління (Полунов А. «Святейший Синод и архиереи в 1881 – 1894 гг.» – 1994 р.; Алексеева С. «Св. Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России» – 2003 р. та ін.). З'явилися і дослідження, присвячені всій системі управління Російської православної церкви, яка вибудовувалась на основі церковної ієрархії – від обер-прокурора Синоду до парафіяльних священиків і ченців. Серед них – «История иерархии Русской православной церкви» (М., 2006).

Перші українські наукові дослідження з цієї теми з'явилися в середині 1990-х років. Спільна брошура О.Спинул та О.Чиркової була присвячена аналізу системи єпархіального управління в межах Київської митрополії.¹ 2002 р. В.Перерва підготував з цієї теми кандидатську дисертацію.² Предметом кандидатського дослідження І.Шугальової стали основні тенденції в розвитку територіально-адміністративної системи РПЦ в Україні другої половини XIX століття (2005 р.).³

Традиційно окремішньо в літературі розглядаються монастирі. Незважаючи на приналежність до єпархій, на території яких вони були розташовані, частина з них мала вищій, загальноцерковний статус і, подібно Лаврам, наділялась більшою автономією. Характер та особливості управління монастирями представлені в цілій серії наукових та науково-публіцистичних досліджень, починаючи з дореволюційної епохи.⁴ Ці наукові пошуки є складовою загальних праць з історії монастирів. Найбільш помітною роботою останнього часу в Україні стала монографія В. Климова,⁵ в якій історія монастирів в Україні, за винятком завершальної фази синодального періоду 1900–1917 років, розглядається наскрізно. Такий підхід дозволив авторові прослідкувати окремі тенденції в розвитку системи управління монастирями.

Так само окрему складову адміністративно-територіальної системи церкви становило духовенство військового відомства, підрозділи якого розташовувались і на території України. Загальні обриси управління цією церковною структурою

1 Спинул О.В., Чиркова О.А. Органи єпархіального управління Київської митрополії у XVIII - XIX ст. / О.Спинул, О.Чиркова. – К., 1996. – 20 с.

2 Перерва В. Вказ. автореферат.

3 Шугальова І. Вказ. автореферат.

4 Мельгунов С.П. Наши монастыри. К вопросу о секуляризации монастырских земель / С.П.Мельгунов. – М., 1917. – 23 с.; Буркин Н. Монастыри в России. Их эксплуататорская и контрреволюционная роль / Н.Буркин. – М., 1931. – 40 с.; Билинец С. Тьма и ее слуги (О православных монастырях и монашестве) / С.Билинец. – К., 1960. – 88 с.; Смолч И.К. Русское монашество. 988–1917 // <http://www.sedmiza.ru/text/436669.html>; Зырянов П.Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века / П.Н.Зырянов. – М., 2002; Вечерський В.В. Українські монастирі / Віктор Вечерський. – К., 2008. – 400 с.

5 Климов В. В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії. Монографія / В.В. Климов. – К.: Інститут філософії НАН України, 2008. – 883 с.

ЗНАМЕНСЬКІЙ

Петро Васильович (1836-1917) – доктор церковної історії в Казанській Духовній академії, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, почесний член всіх чотирьох духовних академій Російської імперії, редактор і цензор журналу «Православный собеседник»

знаходимо, зокрема, в працях В.Вітевського, Б.Кандідова, Г.Суглобова, О.Золотарьова, В.Каткова та ін.¹

Наріжним каменем функціонування Російської православної церкви, у тому числі в межах України, залишався її *адміністративно-територіальний поділ*. Закономірно, що дослідники приділили йому увагу починаючи з дорядянської епохи. Так, П.Знаменський (1896 р.), С.Рункевич (1901р.), П.Малицький (1902 р.) відзначають, що структура церкви включала єпархії, як обласні (в сучасному розумінні) адміністративно-територіальні одиниці, благочиння, як районні, та парафіяльні, як низові. Наводячи дані щодо кількості єпархій на різних етапах розвитку синодальної церкви, вони фіксують, зокрема, тенденцію до їх зростання. Так, П.Знаменський вказує, що після створення Синоду у 1721 р. діяло 18 єпархій, на початку ХІХ ст. – 36 та до кінця ХІХ ст. – 65. Одночасно автори відзначають зростання кількості вікаріатств.² При цьому їх число, як правило, не наводиться. Показово, що повний перелік єпархій зустрічається лише у звітах обер-прокурорів Св. Синоду, адресованих імператорам.

Хронологічно детальніше на чисельності єпархій зупиняється П.Малицький. Виокремлюючи рубіжний, з огляду на подальші реформи, 1860 рік, він зазначає, що тоді в межах імперії функціонувала 51 єпархія.³ С.Рункевич надає інформацію про зміни в кількості єпархій упродовж ХІХ ст. відповідно до правлінь російських імператорів. Так, автор відзначає, що за часів Миколи I (до 1855 р.)

1 Витевский В.Н. Раскол в Уральском войске и отношение к нему духовной и военно-гражданской власти в конце XVIII и в XIX веке / В.Н.Витевский. – Казань, 1878; Кандидов Б. Религия в царской армии / Борис Кандидов. – М.: Изд-во «Безбожник», 1929. – 92 с.; Суглобов Г.А. Союз креста и меча (Церковь и война) / Г.А.Суглобов. – Воениздат, 1969. – 144 с.; Золотарев О.В. Стратегия духа армии. Армия и церковь в русской истории 988 – 2005 гг.: антология: в 2-х кн. / О.В.Золотарев. – Челябинск: Социум, 2006. – Кн. 1.: 988-1917 гг. – 736 с.; Катков В.М. Военное духовенство России. Страницы истории / В.М.Катков. – С-Пб., 2004. – 216 с.; Христолюбивое воинство: православная традиция Русской Армии. Российский военный сборник. – М.: Русский путь, 2006. – 544 с.

2 Вікарій – (від лат. – заступник, намісник). Помічник архиєрея у значних за територією єпархіях.

3 Малицкий П. Руководство по истории русской церкви. Период патриаршего и синодального управления / П. Малицкий. – СПб., 1902. – С.116.

було створено 13 нових епархій, в часи Олександра II (до 1881р.) – 6, а їх загальна кількість на кінець XIX ст. досягла 65. Такий хронологічний поділ, ймовірно, був обґрунтованим, бо за свідченням історика церковного права М.Горчакова, відкриття нових епархій було тісно пов'язане з розвитком державного устрою (кордони епархій змінювались відповідно до губернських з часів Катерини II). Поділ конфесійної території на епархії здійснювався церквою за погодженням з державною владою. П.Малицький робить при цьому важливе уточнення. Він зазначає, що універсальне правило відповідності кордонів епархій кордонам губерній порушувалось лише в окремих випадках, коли населення регіону складалося з великої кількості іновірців. Тоді кілька губерній складали одну епархію. Історик церкви Є.Голубинський вперше підійшов до проблеми осмислення критеріїв, що мали визначати масштаби епархій. У цьому зв'язку ним була відзначена незіставність епархій за загальною площею. Окремі з них були визнані настільки значними, що потребували реформування в напрямку їх зменшення, що однозначно сприяло б удосконаленню системи церковного управління.¹

Церковні історики О.Доброклонський, П.Знаменський звертали увагу на факт поділу епархій на три класи («степені»), який мав місце в допетровську епоху, а потім був відновлений Катериною II і проіснував до 1867 року. Статус епархій нерідко визначався статусом самих губерній, їх значенням в політичній та економічній системі країни, а також історичною традицією, пов'язаною з утвердженням християнства та протистоянням православної церкви іноконфесійним утворенням. Очільникам епархій перших двох класів присвоювали титул архієпископів, архієреям третього кла-

МАЛИЦЬКИЙ

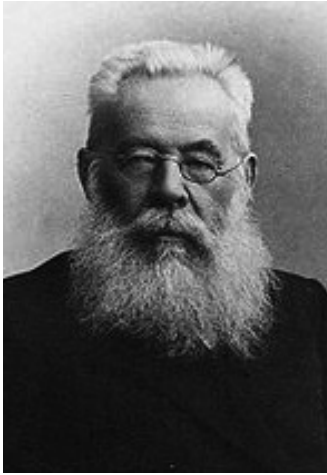
Павло Іванович (1851 – 1919) – історик церкви, педагог, вихованець Київської духовної академії, викладач Тульської духовної семінарії

РУНКЕВИЧ

Степан Григорович (1867 – 1924) – історик церкви, обер-секретар Святійшого Синоду, приват-доцент Санкт-Петербурзького університету, член навчального комітету при Святійшому Синоді

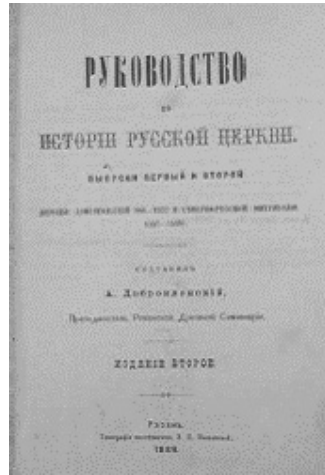
1 Голубинский Е.О реформе в быте русской церкви / Е. Голубинский // Православие: pro et contra. – СПб., 2001. – С.205.

ГОЛУБІНСЬКІЙ

Євген Євгійєвич
(1834 – 1912) –

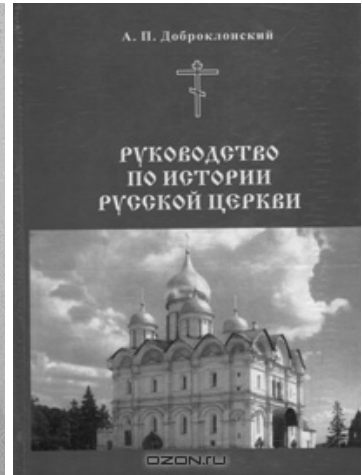
історик російської православної церкви та церковної архітектури, професор Московської Духовної академії, академік

ДОБРОКЛОНСЬКІЙ

Олександр Павлович
(1856 – 1937) –

історик Церкви, випускник Московської духовної академії, професор кафедри церковної історії, декан, ректор Новоросійського університету (1915-1919)

су – титул єпископів. З часом три єпархії першого класу, включаючи Київську, представляли митрополити.¹ Після скасування зазначеної системи титули архиєреїв були зведені до їх особистих привілеїв безвідносно до статусу єпархій.

Аналіз історіографічного матеріалу засвідчує, що дореволюційні дослідники обмежувались загальною схемою адміністративно-територіального устрою РПЦ, не акцентуючи увагу на таких її проблемах, як критерії єпархіального поділу і раціональна обумовленість масштабів єпархії, етніонаціональний чинник територіально адміністративного устрою церкви, поділ єпархій на благочиння та парафії. Натомість, реальна ситуація засвідчувала, що географічні обриси єпархій нерідко формально визначалися кількістю православних віруючих і населення в цілому. Не випадково, наприклад, далекосхідні єпархії РПЦ в десятки разів перевищували за площею єпархії в Україні.

Зазначена проблематика не була актуалізована і в радянські часи. При тому, що такі дослідники як Є.Грекулов, Б.Кандідов, Б.Литвак, М.Корзун ґрунтовно розглядали політичні й соціально-економічні аспекти діяльності РПЦ, їхнім працям властиві повтори основних висновків дореволюційних науковців щодо адміністративно-територіальної структури церкви.

Серед українських дослідників діаспори середини ХХ ст. одним із перших звернув увагу на питання церковного адміністративно-територіального устрою

1 Доброклонский А. Руководство по истории Русской церкви (Синодальный период) / А. Доброклонский. – М., 1893. – С. 105; Знаменский П.В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра / П.В.Знаменский. – Казань, 1873. – С. 331.

Україні І.Власовський. У своїй праці, вперше виданій у 1957 р., він зазначає, що в XIX ст. діяли Київська, Чернігівська, Волинська, Харківська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська (з 1837 р.) і Симферопольська (в Криму, з 1859 р.) – всього 9 єпархій.¹ Автор констатує факт зміни статусу Київської митрополії: зі структури всеукраїнського масштабу наприкінці XVIII ст. вона звузилась до меж Київської єпархії і повноваження Київського митрополита перестали відповідати його початковому призначенню – влада над іншими єпархіями була втрачена. Зберігалася лише традиція членства митрополита Київського та Галицького в Святейшому Синоді РПЦ.²

Певну деталізацію територіального поділу РПЦ в Україні другої половини XIX ст. знаходимо в сучасних, у тому числі вітчизняних дослідженнях. Так, у працях О.Чиркової і В.Перерви відзначено, що перетворення, яких зазнала київська кафедра з 1797 р., кардинально її змінили – митрополія була вдвічі зменшена і «вітиснена з Лівобережжя». Протягом XIX століття її територія охоплювала 12 повітів (благочиній – авт.) Правобережної України, 10 з яких були новими, створеними на відібраних у Польщі землях.³ У свою чергу, І. Шугальова показує, що, незважаючи на уніфікацію губернських та єпархіальних округів, їх кордони не завжди збігалися в регіонах з етнічними кордонами. У таких єпархіях, зазначає авторка, більше, ніж у губерніях, враховувався етнічний склад населення. Зокрема, до Слобідсько-Української єпархії (з 1876 р. – Харківської та Охтирської) входили повіти Білгородщини та Воронежчини (Острогозький, Богучарський), населені переважно українцями, до Катеринославської єпархії з тієї ж причини були включені окремі парафії області війська Донського. Проте необхідно зазначити, що дослідниця дещо перебільшує гнучкість тогочасної етноконфесійної політики держави і церкви, коли констатує «зорієнтованість» адміністративно-територіальної церковної структури України «...на українську етнічну спільноту».⁴ Доказом тому

*Власовський
Іван Федорович (1883–1969) –
церковний та громадський діяч,
директор канцелярії Священного Синоду
Української Автокефальної Православної
Церкви (УАПЦ), професор Коледжу
св. Андрія у м. Вінніпег (Канада),
історик УАПЦ*

1 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І.Власовський. – Нью Йорк, 1957. – Т. III. – Київ, 1998. – С. 253.

2 Там само. – С. 253.

3 Чиркова О. – Вказ автореф. – С. 7; Перерва В. С. – Вказ автореф. – С.9.

4 Шугальова І.М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.М.Шугальова. – Запоріжжя, 2005. – 18 с.

НАДТОКА
Геннадій Михайлович
(нар. 1957 р.) –
Історик, релігієзнавець,
доктор історичних наук професор

є, наприклад, етнічна строкатість Таврійської єпархії. Крім того, варто згадати наведений у монографії Г.Надтоки факт підпорядкування Київському екзархату РПЦ православних парафій Молдавії після входження її до складу Російської імперії в 1812 році.¹

Узагальнює структуру поділу єпархій другої половини ХІХ століття В.Меша.² Характеризуючи процес утворення нових єпархій та зміну їх назв, він додає до загальної картини адміністративно-територіального поділу України факт відокремлення від Волинської єпархії Варшавського округу в 1860-і роки. При цьому уточнюється й список найпочесніших (найдавніших) єпархій України, до якого входили Київська, Чернігівська, Волинська і Полтавська (спадкоємниця Переяславської) єпархії.³

Серед зарубіжних дослідників цього часу належить згадати С.Римського. Саме він вказав на диспропорцію між єпархіями імперії з точки зору їх територіальних масштабів. Автор зазначає, наприклад, що з 58 єпархій, існуючих у 1861 р., 50 розташовувались в європейській частині імперії, інші 8 – на величезних просторах Сибіру і Далекого Сходу.⁴ Якщо найменша за площею Калузька єпархія Росії складала 7172 кв. версти, то Камчатська, що, окрім власне Камчатки, включала Аляску, Алеутські острови, Примор'я та Якутію, значно перевищувала 1млн. кв. верст. Європейські єпархії імперії коливались в межах від 7 до 674 тис. кв. верст.⁵ Не випадково ще в 1860-і рр. від церковних ієрархів надходили пропозиції виокремити всередині гігантських єпархій окремі округи – вікаріатства. Цей проект було відхилено у зв'язку з тим, що реформування адміністративно-територіальної структури могло суттєво повпливати на управлінську верхівку РПЦ.⁶

Зрозуміло, що в умовах такої незіставності єпархій України і власне Росії (за територією, етнічним складом, традиціями) цілковита уніфікація цер-

1 Надтока Г.М. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.). – С. 20.

2 Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 32.

3 Там само. – С. 33.

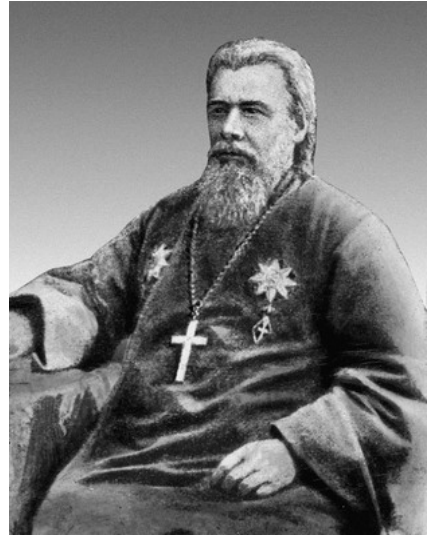
4 Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860-1870-х гг.). – С. 56-57.

5 Там само. – С. 56-57.

6 Там само. – С. 58.

ковного управління була неприйнятною. Його історичний аналіз було розпочато в дорадянську епоху. У фокусі уваги науковців перебувала проблема, пов'язана з характером функціонування **Святійшого Правлячого Синоду**¹ як вищого органу управління Російської православної церкви. До її розробки виявилась причетною ціла плеяда тогочасних дослідників (П.Знаменський, Т.Барсов, С.Рункевич, А.Доброклонський, П.Малицький, А.Папков, В.Розанов та ін.). За визначенням Т.Барсова, Святійший Синод опікувався духовно-адміністративними справами й був вищою судовою установою Російської церкви.² Він називав Синод своєрідним «колективним патріархом» РПЦ.³ Таке визначення статусу Синоду поділяв і П.Знаменський. Посилаючись на петровський Духовний Регламент, автор справедливо стверджував, що у сфері тогочасного церковного управління Синод отримав «силу і владу патріаршу чи не більшу за собор».⁴

Коло функціональних повноважень Св.Синоду (*законодавчих, адміністративних, судових*), охарактеризував історик церковного права М.Горчаков.* Уникаючи критичних зауважень щодо вищого церковного управління, він констатував, що *законодавча влада належить Синоду як за значенням його в устрої церкви, в якості соборного уряду й вищої установи, так і за уповноваженням від верховної влади держави*. Згідно з основами права Вселенської Церкви, зауважує М.Горчаков, кожна помісна автокефальна церква має владу видавати обов'язкові в межах її відомства правила, що стосуються організації й функціонування церкви. Складені у формі визначень Синоду й оприлюднені синодальними циркулярними указами, ці правила стосувались адміністративно-територіальної структури церкви, вибудови церковної ієрархії та функцій церковних посадових осіб, поширення, утвердження й охорони віров-

ГОРЧАКОВ
*Михайло Іванович (1838-1910) –
 протоієрей, професор кафедри
 церковного права Санкт-Петербурзького
 університету, член-кореспондент АН
 (відділення історії і філології розряду
 історико-політичних наук),
 громадський діяч*

1 Св. Синод було утворено в 1721 році.

2 Барсов Т. В. Святейший Синод в его прошлом. – С. 2.

3 Там само. – С.444.

4 Знаменский П. В. История Русской Церкви: Учебное руководство / П. В. Знаменский // Материалы по истории церкви. – М., 1996. – Кн. 10. – С. 307.

* Михайло Іванович Горчаков (1838 – 1910) – історик, професор церковного права в Санкт-Петербурзькому університеті, член Державної Ради Росії з 1906 року. Належав до ліберальної академічної групи науковців.

чення, порядку й благоустрою богослужіння і таїнств, роз'яснення, застосування й розвитку канонів Вселенської Церкви. Крім того, Синод брав безпосередню участь у розробці проектів імперських законів, які регламентували життя держави й суспільства в цілому.¹ Над Синодом, підкреслював М.Горчаков, «немає іншої вищої влади, крім єдиної самодержавної особи монарха». У цьому сенсі влада Синоду в церкві прирівнювалась автором до влади Сенату в державі.²

Описуючи *адміністративні функції Св. Синоду*, М.Горчаков зазначав, що вони стосувались «завідування усіма закладами православної церкви». Його вищому керівництву підлягали єпархії, духовно-навчальні заклади та церковно-парафіяльні училища. З дозволу Синоду відкривались нові парафії, монастирі, духовно-навчальні заклади, жіночі общини, духовні місії в імперії та за її межами, духовно-просвітницькі товариства і братства. Синоду належало право вибору і представлення монарху кандидатів на посади синодальних обер-секретарів, архисреїв, членів синодальних контор, протопресвітера військового духовенства, призначення на посади в духовні та єпархіальні освітні заклади, а також членів духовних консисторій, секретарів синодальної канцелярії тощо. Він готував подання стосовно церковних нагород духовенства усіх рівнів.³ Св. Синод управляв фінансами і майном церкви. За його приписом здійснювалось матеріальне утримання духовенства, у т. ч. пенсійне. Вищому синодальному нагляду підлягав релігійно-моральний стан населення Російської імперії.⁴

У М.Горчакова знаходимо й найбільш повні узагальнення *судових повноважень Синоду*. Дослідник характеризував його як «єдину судову інстанцію» у випадках звинувачення архисреїв, членів Синоду, синодальних контор і протопресвітерів у порушенні правил і обов'язків церковної служби і в кримінальних злочинах. Крім того, Синод представлений М.Горчаковим «як друга й остання інстанція в усіх судових справах, що переходять до нього з єпархіальних і відповідних їм церковних судів у ревізійному й апеляційному порядку». Вищому синодальному суду підлягало духовенство у справах розірвання шлюбів, позбавлення сану і виключення з числа осіб духовного звання. Йому були також підсудні єретичні «злочини проти віровчення. Автор зазначає, що Синод накладав і покарання на мирян (анафему).

Важливе місце в дорадянських дослідженнях належало й аналізу *інституційної структури Синоду*: Присутствія і синодальних установ. П.Малицький, М.Горчаков, Т.Барсов та інші вказували на те, що *Присутствіє* складало ієрархи, причетні до вирішення всіх синодальних справ. М.Горчаков підкреслював при цьому, що з початку XIX ст. Присутствіє складалось з осіб, які засідали у ньому постійно (звільнені від управління єпархіями чи управляючі ставропігійними монастирями) або тимчасово (архисреї, яких викликали на засідання).⁵

1 Горчаков М.И. Церковное право. Краткий курс лекцій / М.И.Горчаков. – С.-Пб., 1909. – С. 148-150.

2 Там само. – С. 146.

3 Там само. – С. 150-151.

4 Там само. – С. 150.

5 Там само. – С. 147.

Поступово в дослідженнях проступала й тенденція зміни кількісного складу синодального Присутствія. Слідом за П. Знаменським, який писав про 12 членів Синоду за Регламентом початку XVIII ст.,¹ М. Горчаков зазначав, що за штатом 1819 р. членами Присутствія числилось сім ієрархів єпископського та пресвітерського² ступеня священства. Якщо у XVIII ст. до його складу входили архимандрити, то з початку XIX ст. їх перестали призначати. А з 1885 р. до складу Присутствія не входили і протоієреї.³ У цьому зв'язку Т. Барсов зазначав, що наприкінці XIX ст. членами Присутствія були сім осіб: чотири архиєреї, обер-священик армії і флоту, духовник імператора та один із протоієреїв.⁴

Представляючи *синодальні інституції*, М. Горчаков називав до десяти установ, що функціонували наприкінці XIX століття. Серед них: канцелярія Св.Синоду (здійснювала письмове діловодство), канцелярія обер-прокурора Синоду (супроводжувала діяльність обер-прокурора), господарське управління при Синоді, контрольне відділення, духовно-навчальний комітет (завідував духовними навчальними закладами), училищна рада (опікувалась церковно-парафіяльними школами та школами грамоти), а також синодальні контори (спостереження за богослужінням, завідування ставропігійними монастирями, синодальною бібліотекою, типографією тощо).⁵

За свідченням П.Знаменського, О.Доброклонського, Т.Барсова та С.Рункевича, упродовж XIX ст. Синод поповнився більшістю з названих інституцій.⁶ Так, у 1836 – 1839 рр. були запроваджені особлива обер-прокурорська канцелярія, господарське управління та духовно-навчальне управління замість комісії духовних училищ (проіснувало до 1867 р.).⁷ У другій половині століття, як пише П. Зна-

БАРСОВ
*Тимофій Васильович (1836 – 1904) –
доктор церковного права,
заслужений ординарний професор
Санкт-Петербурзької Духовної академії*

1 Знаменский П.В. История Русской Церкви: Учебное руководство. – Кн. 10. – С. 320.

2 Пресвітер – від грец. старійшина, священнослужитель.

3 Горчаков М.И. Церковное право. Краткий курс лекций. – С. 147.

4 Барсов Т.В. Святейший Синод в его прошлом / Т. В. Барсов. – СПб., 1896. – С. 406.

5 Горчаков М.И. Церковное право. Краткий курс лекций. – С. 157-158.

6 Знаменский П. История Русской Церкви. – С. 330; Доброклонский А. Руководство по истории Русской церкви. – С. 80; Барсов Т.В. Святейший Синод в его прошлом. – С. 368; Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке. – Т. 2: Православный Восток. – Петроград, 1901. – С. 639.

7 Барсов Т. В. Святейший Синод в его прошлом. – С. 368.

менський, при Синоді з'явилося контрольне відділення (1867 р.), замість духовно-учбового управління – учбовий комітет (1867 р.) та училищна рада (1885 р.).¹

В контексті аналізу системи вищого управління православної церкви в Російській імперії дослідники дорадянської епохи окреслили *й статус обер-прокурора Синоду* (посада була запроваджена ще у 1722 році).

Як зазначає М.Горчаков, у другій половині ХІХ ст. обер-прокурор (як світська особа в церкві) прирівнювався за посадою до міністрів, призначався і звільнявся іменними указами Сенату. Але «у справах служби підлягав звітності винятково перед церковною владою».²

Автор уникає оцінки характеру підпорядкування синодальному Присутствію як цілком формального. Про це свідчать подальші тези його роботи, зокрема, положення про обов'язкову щорічну звітність обер-прокурора імператорові. М.Горчаков справедливо характеризує обер-прокурора як посередника між Синодом, з одного боку, і вищими центральними державними установами – з іншого. Він оголошував Синоду імператорські укази, був членом Ради міністрів і представником Синоду в Державній Раді. В самому Синоді, на його засіданнях, наголошує автор, обер-прокурор займав місце не серед членів Присутствія, а за особливим столом для спостереження за діями і рішеннями Синоду.

Науковцями того часу прослідкована й тенденція поступового підвищення статусу обер-прокурора у другій половині ХVІІІ – ХІХ ст. – від його повного підпорядкування генерал-прокуророві Сенату й відстороненості від верховної державної влади в першій половині ХVІІІ ст. до цілковитої передачі «відділу справ греко-російського віросповідання» у відання синодального обер-прокурора (1824 р.). Саме на цьому етапі (з 1803 р.) посада обер-прокурора була прирівняна до посади міністра. Всі особисті доповіді членів Синоду імператорові були припинені й відбувалися винятково через обер-прокурора.³ Крім того, як додає С.Рункевич, статус обер-прокурора зріс після запровадження у 1864 р. посади товарища обер-прокурора Св. Синоду з правами і обов'язками рівними товаришам міністрів.⁴ Обер-прокурор отримав усі владні важелі для здійснення свого початкового призначення бути в Синоді «оком царевим і стряпчим справ государевих».⁵

Проте серед дослідників дорадянського періоду не було консенсусу *щодо відповідності вищого церковного управління канонам православної церкви*. Управління церквою без патріарха через наділеного значними правами обер-прокурора Синоду дали підстави П.Верховському охарактеризувати його як систему державної церковності.⁶ «Архиереї, ієрархи, Синод – сліпе знаряддя всесильного обер-про-

1 Знаменский П.В. История Русской Церкви. – С. 330.

2 Горчаков М. Церковное право. – С. 154.

3 Там само. – С. 153-154.

4 Рункевич С. История Христианской церкви в ХІХ веке. – Т. 2. – С. 639.

5 Знаменский П.В. История Русской церкви. – С. 307.

6 Верховский П.В. Очерки по истории Русской церкви в ХVІІІ и ХІХ ст. / П.В. Верховский. – Варшава. – 1912. – С. 141.

курора», – так характеризував владу Г. Победоносцева невідомий автор у праці «Церковные вопросы в России» (1896).¹

Окремі науковці, зокрема П.Знаменський і В.Розанов, сходились на тому, що питання зловживання владою стало цілком залежати від особи обер-прокурора. Так, П.Знаменський, підмічав, що відомий своїми синодальними реформами граф Н.Протасов, почав надмірно втручатися в суто духовні справи, що стосувалися, наприклад, виправлення катехізису чи перекладу слов'янської Біблії. Протидія цій управлінській практиці з боку Філарета Московського і Філарета Київського призвело до їх відставки з посади членів Св. Синоду.²

На думку В.Розанова, найбільш «небезпечним» виявилось становище духовенства і всієї церкви, коли обер-прокурорську посаду обійняв не тільки широко освічений, але й сильно релігійно налаштований Г.Победоносцев – «обер-прокурори стали керівниками церкви», «папами зі шпагою». Обер-прокуратура набула «характеру не стільки світського папства в Церкві..., скільки смотрителя, лікаря біля слабого хворого».³ А.Папков у своїй праці, ґрунтуючись на позиціях Київського митрополита Арсенія Москвіна, підкреслював «підневільне становище архиєреїв», їх вимушену «догідливість і зайву покору світській владі».⁴

Підсилення настроїв, спрямованих на реформування вищого церковного управління фіксують, зокрема, у своїх дослідженнях А.Папков і Т.Барсов. У цьому зв'язку вони аналізують, наприклад, тогочасну дискусію між відомим письменником А.Муравйовим та московським митрополитом Філаретом. Предметом дискусії стали пропозиції (записка) А. Муравйова обер-прокурору А. Толстому. Обидва автори звертають увагу на вцілому спочутливе ставлення Філарета до пропозицій А.Муравйова щодо зменшення кількості світських чинів в синодальному управлінні, обмеження залежності церковних архиєреїв від обер-прокурора, скасування правила затвердження рішень Синоду обер-проку-

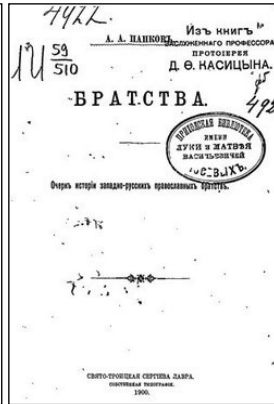
ВЕРХОВСЬКИЙ
*Павло Володимирович (1879–1943) –
протоієрей, історик церкви,
професор церковного права
Варшавського університету*

1 Церковные вопросы в России. – С.1.

2 Знаменский П.В. История Русской Церкви. – С. 329.

3 Розанов В.В. Русская церковь и другие статьи / Собрание сочинений. В темных религиозных лучах / В.В. Розанов. – М., 1994. – С. 20.

4 Папков А.А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870) / А. А. Папков. – СПб., 1902. – С. 196.

ПЛАТКОВ

Олександр Олександрович (1868–1920) – церковний письменник, губернатор Тавастуської губернії у Фінляндії, член Собору Російської Православної Церкви 1917–1918 рр.

об'єктивно перетворювала Синод у «безголосу, дорадчу» установу.² Прирівнюючи членів Синоду до державних чиновників, А.Дмитрієв, виходив, зокрема, з практики складання членами Присутствія присяги всеросійському самодержцю аж до 1901 року.³

Тенденцію поступового падіння значення Синоду впродовж XIX ст. на тлі зростання управлінської ролі держави в особі обер-прокурора відзначали також історики Г.Овчинніков і Ю.Тітов. Останній уточнює при цьому, що Синод продовжував зберігати пріоритет лише в богослужбовій, канонічній та сімейно-шлюбній сферах. Відтак держава отримала можливість ухвалювати потрібне рішення з будь-якого питання, підвідомчого Синодові.⁴ Така система взаємин між РПЦ і державою суперечила історичній традиції функціонування православної церкви й, на переконання радянського історика Є.Грекулова, закономірно призвела до виникнення і розвитку російського клерикалізму,⁵ тобто зрощення церковного і державного апарату.

Наявність цезарепатизму в Російській імперії відзначав також історик української діаспори І.Власовський. Автор характеризував систему церковного управління через призму поглядів вищих ієрархів православної церкви XIX

роком його рескриптом «исполнить», відновлення права членів Присутствія входити з пропозиціями до Синоду, і, загалом, повернення соборноправних порядків у церковному управлінні.¹

Дослідники радянського періоду (Ю.Тітов, Є.Грекулов, Т.Фруменкова, А.Дмитрієв, В.Овчинніков, Б. Литвак та ін.) характеризували систему вищого управління православної церкви в контексті церковно-державних відносин. Факт цілковитої юридичної і фактичної підлеглості православної церкви самодержавству констатує, зокрема, Т.Фруменкова. На її переконання, всеохоплююча влада обер-прокурора, як світської особи («господаря»),

1 Там само. – С. 192; Барсов Т. Святейший Синод в его прошлом... – С. 384.

2 Фруменкова Т.Г. Православная церковь и классовая борьба в России в период кризиса крепостничества (30-50-е годы XIX века): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Т.Г.Фруменкова. – Ленинград, 1986. – С.11.

3 Дмитриев А. Церковь и идея самодержавия в России / А.Дмитриев. – М., 1930. – С. 190.

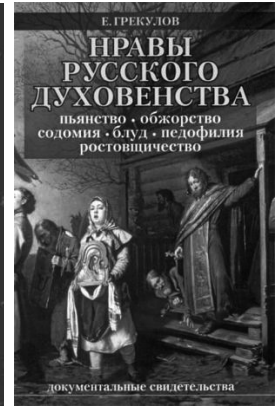
4 Овчинников В.Г. Православная церковь в истории нашей страны / В.Г.Овчинников // Вопросы истории. – М., 1988. – №5. – С. 184.

5 Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.) / Е.Ф. Грекулов. – М., 1969. – С. 9.

початку – ХХ століть. Він поділяв, зокрема, показовий щодо тенденції розвитку церковного управління вислів тверського архієпископа Сави (помер у 1896 р.): «Історію Російської церкви XVI ст. доводиться писати за митрополитами, XVII ст. – за патріархами, XVIII ст. – за царями, а XIX-го – за обер-прокурорами».¹ Так само об'єктивними визнавав І.Власовський характеристики Синоду і обер-прокурора, надані митрополитом А.Храповицьким. Йдеться, зокрема, про те, що влада обер-прокурора над Синодом була вищою від влади єпархіального архиєрея над його консисторією. «Якщо обер-прокурор не погоджувався з постановою Синоду, то протокол останнього знищувався й писали новий». Крім того, І.Власовський вважав не випадковим сюжет у роздумах А.Храповицького про те, що навіть окремі атрибути приміщення Синоду мали на меті нагадувати його членам про патронат держави над церквою. Таким був, наприклад, портрет Петра I, який «лівою рукою неначе погрожував синодальному засіданню».²

Деспотичні, авторитарні дії обер-прокурорів, як зазначали дослідники Г.Овчинников та Б.Литвак, породжували незадоволення членів Синоду, інших вищих ієрархів, які прагнули відстояти самоуправління церкви.³ Проте детальнішої характеристики опозиційних настроїв всередині православної церкви вони не надають. Натомість, відзначаючи інтерес держави до посилення централізації в управлінні церкви, Б.Литвак наголошує, що з середини XIX ст. відбувалось значне зміцнення матеріальної бази Синоду. Так, з 1841 р. до 1851 р. його фінансування зросло з 0,5 млн. до понад 4 млн. рублів).⁴

Розробка теми синодального управління була продовжена в 1990 – 2000-і роки. Періодом «синодального полону» православної церкви називає епоху 1721 – 1917 рр. російський дослідник А.Полонський.⁵ Свідченням цього була, на думку С.Алексеевої, і практика призначення членів Присутствія Синоду. Так, постійними його членами на багато років залишали архиєреїв, звільнених з єпар-

ГРЕКУЛОВ
Єфим Федорович (1893 – 1979) –
радянський історик,
пропагандист атеїзму

1 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви – Т. III.– С. 251.

2 Там само. – С. 251.

3 Овчинников В.Г. Вказ. праця. – С. 114; Литвак Б.Г. Русское православие в XIX веке / Б.Г. Литвак // Русское православие: веки истории. Научн. ред. А.И. Клибанов. – М, 1989. – С.342.

4 Литвак Б.Г. Русское православие... – С. 340.

5 Полонский А.В. Православная церковь в истории России (Синодальный период) / А.В.Полонский. – М., 1995. – С.10.

ЛИТВАК

*Борис Григорович (1919 – 2002) –
радянський и російський історик,
доктор історичних наук, професор,
автор праць з історії Російської
православної церкви XIX століття*

хій. Неугодних архиєреїв відсторонювали від справ. За 14 років: з березня 1881 р. по січень 1894 р. змінилось 36 членів Синоду.¹ Характер роботи синодального Присутствія авторка оцінює словами Никанора Херсонського: це було «міркування вухами» (справи в основному зачитувались вголос, експромтом, рідко з попередньою розсилкою членам Синоду).²

Дослідник В.Меша наголошує на тому, що централізація влади в руках Св. Синоду й, зокрема обер-прокурора, підірвала українські церковні традиції, докорінно змінила систему управління церковними інституціями в Україні: соборні принципи були замінені практикою призначення на посади в церкві.³ Автор зазначає при цьому, що останні два десятиліття XIX ст. в церкві панувала тенденція посилення влади Синоду на чолі з обер-прокурором Г.Победоносцевим та ліквідації найменших ознак соборноправ'я.⁴

У цьому зв'язку тему трансформації ролі київських митрополитів у Св. Синоді позначив вітчизняний історик В.Перерва. Він констатував, зокрема, факт поступового звуження їхніх прав та привілеїв.⁵

Низьку ефективність роботи синодальних інституцій, зокрема синодальної канцелярії, С.Алексеева значною мірою пов'язує з їх неоптимальним кадровим складом та застарілою технологією діловодства. Не випадково, 1859 р. в канцелярії Синоду перебувало 1742 незакінчені справи, накопичені з 1819 по 1859 рр. Відтак, зміни в роботі синодальної канцелярії впродовж 1860-70-х рр., спрямовані на поширення в Синоді сенатського порядку діловодства, підсилення відповідальності обер-секретарів, більш чіткий розподіл адміністративних і судових справ, авторка вважає закономірними.⁶

1 Алексеева С.И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856 – 1904 гг. / С.И.Алексеева. – СПб., 2003. – С.45.

2 Там само. – С.64.

3 Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 44.

4 Там само. – С.53.

5 Перерва В.С. Вказ. автореф. – С. 8.

6 Алексеева С.И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений... – С.71.

На сезонні особливості функціонування Синоду, що «нагадував канцелярський заклад», звертає увагу С.Фірсов. Він пише, зокрема, що впродовж зимової сесії обговорювалися принципово важливі питання, а влітку – другорядні, для вирішення яких формально запрошували літніх, непрацевдатних ієрархів. Попередньо справи розглядалися в канцелярії обер-прокурора.¹

Нове бачення трансформації статусу обер-прокурора пропонує у своїй праці російська дослідниця С.Алексеева. На відміну від більшості науковців, які вважали посаду обер-прокурора після 1803 р. рівною міністерській, авторка зазначає, що це не зовсім відповідало реальному стану речей. З точки зору законодавства становище обер-прокурора Синоду залишалось невизначеним. Обер-прокурор не мав права присутствія, як міністри, у Першому департаменті Сенату, не був членом Державної ради, Комітету і Ради міністрів за посадою. Фактично, пише дослідниця, маючи чин четвертого класу, він прирівнювався до директорів департаментів і канцелярій міністерств. Законодавче оформлення міністерських повноважень обер-прокурора тривало, натомість, упродовж усього пореформеного періоду.

У 1863 р. обер-прокурору Св. Синоду було надано імператором Олександром II постійне місце в Державній раді і Комітеті міністрів.² Першим цим правом скористався А.Ахматов. Його наступником (з 1865 р.) став Д.Толстой. Так само як і Д.Толстой, К.Победоносцев входив до складу Комітету міністрів у зв'язку з іншими заслугами чи посадами. І тільки в 1904 р., зазначає С.Алексеева, обер-прокурора було призначено членом Комітету міністрів і Ради міністрів за посадою з присвоєнням йому чину другого класу.³

Авторка також відзначає, обмеженість прав обер-прокурора колегіальним принципом роботи синодального Присутствія. При цьому вона посилається й на слова К.Победоносцева: «...юридично я не маю ніякої влади керувати в церкві і відомстві». Разом з тим, можна погодитись з висновком дослідниці про те, що значення посади обер-прокурора Синоду не в останню чергу залежало від особистих якостей і здібностей чиновника, призначеної на цю посаду.⁴

Інша – *середня ланка церковного управління, представлена єпархіальними структурами РПЦ*, так само була й залишається предметом досліджень світських і церковних істориків. У дорадянській історіографії управлінські функції єпархіальних архиєреїв найповніше відтворив історик церковного права М.Горчаков. Урядовий вплив архиєрея, зазначав автор, поширювався на всі заклади і на всіх членів православної церкви в єпархії. Статус архиєрея (незалежного від інших єпархіальних єпископів) він розкриває через виконання ним *законодавчої, адміністративної та судової* функцій. Вбачаючи в законодавчих повноваженнях

1 Фірсов С.Л. Русская церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.) / С.Л. Фірсов. – М., 2002. – С. 37.

2 Алексеева С.И. Святейший Синод ... – С.28.

3 Там само. – С.28-29.

4 Там само. – С. 31.

єпархіяльного архиєрея більше символіки, аніж реального змісту, автор уточнює, що, переважно, це було право *законодавчої* ініціативи, яке не мало особливого практичного значення у зв'язку з необов'язковим розглядом пропозицій архиєреїв Синодом. Щоправда, далі М.Горчаков явно перебільшує, відносячи до законодавчих функцій утвердження архиєреєм єпархіяльних ошкунств і братств, їхніх статутів, постанов з'їздів духовенства, роз'яснення чинних законоположень та їх оприлюднення. Точніше, на наш погляд, було б віднести ці функції до розпорядчих у межах діючого законодавства. Так само можна кваліфікувати й право очільника єпархії на диспенсацію, тобто право робити винятки з чинних правил.¹

Адміністративні функції єпархіяльних архиєреїв, за визначенням М.Горчакова, включали «розгляд умов створення нових парафій, монастирів та інших установ» з мотивуванням цієї необхідності Синодові. Йдеться також про архиєрейський дозвіл на прийняття в православну церкву іновіриців, благословення на чернецтво і послух, посвячення священників і дияконів, призначення благочинних та затвердження церковних старост. Крім того, архиєрей визначав кандидатів у члени консисторій, настоятелів монастирів, надавав пропозиції Синоду щодо нагороджень і пенсій духовним особам, а також обер-прокурорам про нагородження чиновників по духовному відомству і викладачів семінарій. Йому належало право керівництва і нагляду у своїй єпархії шляхом призначення ревізій, об'їздів єпархій, а також контролю за використанням фінансових ресурсів в усіх єпархіяльних установах.²

Нарешті, *судова влада єпархіяльного архиєрея*, поділена М. Горчаковим на безпосередню («непосредственную») і непряму («посредственную»). Перший її тип, на переконання автора, страждав відсутністю юридичної визначеності: в її компетенції перебували цілі категорії злочинів, які можна було назвати, скоріше, гріхами (ненавмисні проступки, провини за незнанням, неправильні вчинки духовних осіб). Архиєреям в Російській імперії, *на відміну від законодавства в країнах Західної Європи*, як пише автор, було надано право карати священнослужителів за велінням совісті без формального провадження. Всі моменти судочинства були сконцентровані в руках однієї особи, свавілля якої не підлягало обмеженню. Апеляцій не передбачалось. Навіть значне покарання інколи не вносилося до особового формуляру священнослужителя.³

Непряма («посредственная») судова влада, за визначенням дослідника, стосувалась її консисторського рівня. Причому вирок консисторського суду затверджувався архиєреєм, який міг не погодитись з винесеним рішенням і доручити їй знову розглянути справу. Якщо рішення не змінювалось, він міг постановити своє, обов'язкове до виконання.⁴

1 Горчаков М. Церковное право. – С. 127-132.

2 Там само. – С. 128.

3 Там само. – С. 130.

4 Там само. – С. 130.

Характер єпархіального управління в РПЦ досліджували також П.Малицький, П.Знаменський, А.Доброклонський. Факт набуття ним колегіальних рис ще в 1744 р. відзначав П.Малицький. Тоді, за вказівкою Св. Синоду, з'явилися духовні консисторії,¹ які поступово замінили архиєрейські будинки, дікастерії, духовні правління. Згідно з важливими для нас уточненнями П.Знаменського та А.Доброклонського, ці обов'язкові єпархіальні урядові установи були запроваджені спочатку в єпархіях України.²

За М.Горчаковим, консисторія була присутнім місцем, де під безпосереднім керівництвом єпархіального архиєрея здійснювались управління і суд в єпархіях.³ Але у функціонуванні консисторій були свої особливості: з вищими державними установами вони зносились через Синод чи обер-прокурора Синоду. По суті, для встановлення владних протиріччів в єпархії склад присутності консисторії було поставлено в залежність від єпархіального архиєрея, а секретар, який очолював консисторську канцелярію, призначався і звільнявся за пропозицією обер-прокурора Св. Синоду. Секретар консисторії, незалежний від присутності консисторії, став, за визначенням М.Горчакова, «таким собі прокурором в єпархії».⁴

Роль вікаріїв у системі єпархіального управління була окреслена, зокрема, в роботах Т.Барсова та А.Доброклонського. Згідно Статуту духовних консисторій, вони користувались правом проглядати журнали і протоколи своєї консисторії перш ніж надавати їх єпархіальному архиєрею. В деяких єпархіях, наприклад, Холмсько-Варшавській, вікарії, маючи при собі духовні правління, завідували, згідно з інструкціями, особливим колом справ, але під наглядом і керівництвом єпархіальних архиєреїв.⁵ Підсиленням інституту вікаріатства слугував, за А.Доброклонським, законодавчо закріплений дозвіл 1865 р. відкривати вікаріатства в усіх єпархіях, де утримання їх могло бути забезпечено за рахунок достатків монастирів.⁶

Серед невід'ємних складових інституцій єпархіального правління дослідники дорадянської доби називали також: архиєрейський будинок, канцелярію єпархіального архиєрея, кафедральний собор, єпархіальну училищну раду, єпархіальне опікунство.⁷

Історики церкви А.Доброклонський, С.Рункевич, П.Знаменський зазначали, що в єпархіях виникали допоміжні органи для вдосконалення єпархіального управління та самоврядування – єпархіальні ревізійні комітети (1855 р.), з'їзди окружного і єпархіального духовенства (при Олександрі II), місцеві собори єпис-

1 Малицький П. Руководство по истории русской церкви... – С. 117.

2 Знаменский П. История Русской Церкви. – С. 331; Доброклонский А. Руководство по истории Русской церкви (Синодальный период) / А.Доброклонский. – М., 1893. – С. 117.

3 Горчаков М. Церковное право. – С. 133.

4 Там само. – С. 134.

5 Барсов Т.В. Святейший Синод в его прошлом. – С. 2.

6 Доброклонский А. Руководство по истории Русской церкви. – С. 114.

7 Горчаков М. Церковное право. – С.136-137.

копів (Київський, 1884)¹ тощо. Друга половина XIX ст., на думку С.Рункевича, ознаменувалась наданням єпархіальним архиєреям деяких додаткових повноважень: дозволу будувати церкви (1858 р.) та права на постриг у ченці без резолюції Св. Синоду (1865 р.).

Вдосконалення роботи єпархіальної адміністрації, стало можливим, як зазначає П.Знаменський, тільки з кінця 1860-х рр., зі збільшенням консисторських окладів (до цього часу «жебрацькі оклади секретарів консисторій, інших штатних службовців» упродовж цілого століття підтримували в консисторіях адміністративну продажність і побори).²

До картини управління єпархіальним життям, загалом відтвореної дореволюційними дослідниками, деякі уточнення внесли радянські науковці. Так, історик Б.Литвак зазначав, що зміцнення середньої ланки управління церквою розпочалося за урядування обер-прокурора Н.Протасова (1836 – 1855) «із застосуванням деспотичних методів». Керуючись новим статутом духовних консисторій (1841 р.), Н. Протасов започаткував єпархіальні ревізії, проведення яких здійснювалось за підтримки III Відділення графа А. Х. Бенкендорфа і доручалось світським особам. Метою ревізій, як свідчить автор, проголошувалась протидія «розтлінню церковної ієрархії» та виявлення серед єпархіального керівництва зловживань владою в корисливих цілях (хабарництва, торгівлі посадами тощо).³

Система управління в єпархіях привертас увагу й сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників. 1996 року українським дослідником Д.Блажейовським, що останні роки свого життя проживав у Римі, була видана унікальна праця «Ієрархія Київської церкви (861-1996 рр.)». Вона містить повний перелік православних, православних автокефальних та греко-католицьких митрополитів, архиєреїв по кожній єпархії України. Перелік супроводжується короткою додатковою інформацією щодо їх попереднього служіння. Автор зазначає, що з 1850 по 1900 рр. на Київській православної митрополитській кафедрі перебувало сім митрополитів: Філарет Амфітеатров (1837 – 1857), Ісидор Нікольський (1858 - 1860), Арсеній Москвин (1860 - 1876), Філофей Успенський (1876 - 1882), Платон Городецький (1882 -1891), Іоанікій Руднев (1891 -1900), Феогност Лебедєв (1900 - 1903). Перед прибуттям до Києва всі вони, вказує автор, мали попередній досвід архиєрейського правління і всі вони, за винятком Ісидора Нікольського, завершували свою архиєрейську кар'єру і життя саме в Києві. Цей факт стосується усіх інших київських митрополитів XIX століття. Він свідчить, між іншим, про те, що для абсолютної більшості ієрархів митрополита посада в Києві була вершиною їх церковної кар'єри і саме так вона сприймалася синодальною верхівкою.⁴

1 Доброклонский А. Руководство по истории Русской церкви. – С. 114; Знаменский П. История Русской Церкви – С. 332; Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке. – Т. 2. – С. 640.

2 Знаменский П. История Русской Церкви. – С. 332.

3 Литвак Б. Русское православие в XIX веке. – С. 332-333.

4 Блажейовський Д. Історія Київської церкви (861–1996) / Дмитро Блажейовський. – Львів, 1996. – С. 385.

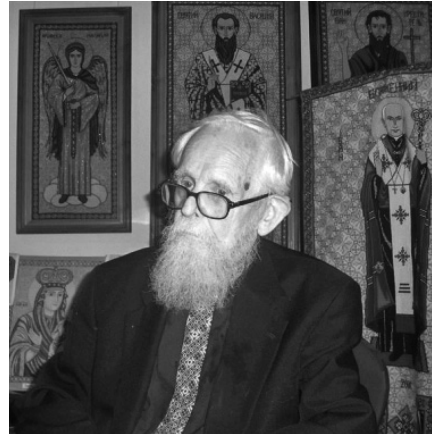
Аналогічні матеріали, але стосовно окремих церковних регіонів України, представили у своїх працях дослідники М.Матвієнко та А.Макидонов. В контексті історії єпархій вони наводять біографічні довідки очільників, відповідно, Харківської та єпархій так званого Новоросійського краю (Катеринославської, Херсонської і Таврійської), включаючи й період другої половини ХІХ століття.

Характер організації єпархіального правління, на переконання російського історика С.Римського, визначався, зокрема, способом заміщення єпископських посад. Дослідивши цю практику в Російській імперії, він робить висновок, що вона повністю суперечила канонічному праву (єпископів призначали замість обрання й надмірно часто переміщували на інші кафедри). С.Римський стверджує, що за 17 років протасівського обер-прокурорства

в архиєрейській сан возвели 40 осіб, майже повністю оновивши всю ієрархію.¹ Архиєреї, – пише дослідник, – змінювали кафедри за час служіння від двох до семи разів; в середньому кожний із них за своє життя змінив по три кафедри. По суті, єпархії один раз на сім років отримували нового владика. Найбільш поширені причини переміщень архиєреїв (за власним бажанням, за протекцією, в інтересах справи, через здійснені помилки, в результаті конфліктів з представниками місцевої світської влади, в якості покарання) називає російський дослідник А.Конюченко.²

С.Римський зупиняється також на практиці втручання світської влади у справи єпархіальних владик. Він пише, зокрема, що губернатор чи генерал-губернатор у своєму звіті чи рапорті могли надавати оцінку діяльності, поведінці та рівню професійної підготовки єпархіального архиєрея, натомість архиєрей не мав таких повноважень.³

Продовжуючи тему вікаріатств та їх ролі у системі єпархіального правління, українські дослідники О.Чиркова, В.Перерва, В.Бубнюк акцентували увагу на Київській митрополії. Констатуючи, що допомога митрополитові у керівництві митрополією (Київською єпархією) здійснювалась трьома вікаріями: єпископом

*БЛАЖЕЇТОВСЬКІЙ ПІІ
Дмитро (1910-2011) –*

*український греко-католицький священник,
історик, доктор наук з богослов'я
та церковної історії, митець
(автор вишиваних ікон)*

1 Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860-1870-х гг.). – С.68-70.

2 Конюченко А.И. Православное духовенство в России во второй половине ХІХ – начале ХХ века: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора истор. наук: спец. 06.00.02 «Отечественная история» / А.И.Конюченко. – Челябинск, 2006. – С. 36.

3 Римский С. Российская церковь в эпоху великих реформ... – С.72.

Чигиринським (з 1799 р.), Уманським (з 1874 р.) та Канівським (?),¹ вони називають різні дати його відкриття в Каневі, відповідно: 1894, 1885 та 1884 роки. Дві останні дати, на наш погляд, є найбільш імовірними, адже процес створення вікаріатства тривав від указу до початку здійснення повноважень новопризначеним вікарним єпископом. В.Перерва у своїй праці пише далі, що всі вікарії спершу могли вирішувати лише найдрібніші справи і лише з 1892 р. митрополиту Йоанікію (Рудневу) вдалося домогтися перерозподілу обов'язків між митрополитом та вікарними єпископами, що позбавило предстоятеля в Києві багатьох зайвих клопотів.²

З'ясовуючи інші особливості управління Київською митрополією, О.Чиркова вказує на наявність у ній *духовних правлень*. Незважаючи на рішення про ліквідацію цієї інституції в імперії у 1840 р., як такої, що дублювала функції консисторії і не сприяла економії єпархіальних коштів, у Київській митрополії вона функціонувала до 1868 року.³ Пояснюється це прагненням Синоду зберігати додаткові важелі впливу на центральну єпархіальну владу Південно-Західного краю.

Сучасні дослідники внесли уточнення в розуміння проблеми співвідношення функцій єпархіальних архиєреїв та консисторій. Так, С.Римський зазначає, що запроваджений у 1841 р. і діючий без змін до 1883 р. Статут духовних консисторій, став не лише засобом протиставлення архиєрею секретаря консисторії, а й знаряддям для обмеження його канонічної влади. Без відома консисторії архиєрей не міг призначати на вільні місця при церквах, рукопокладати в священницький сан, розпоряджатися господарством архиєрейського будинку. Натомість, консисторія проводила ревізію діяльності архиєрея щодо управління матеріальними статками, спостерігала разом з архиєреєм за станом пастви і виконанням духовенством своїх обов'язків.⁴

Допоміжною інституцією середньої ланки управління православної церкви в Російській імперії, і, зокрема, в Україні XIX ст., були благочиння на чолі з протоієреями. В основі своїй статус благочинних, тобто керівників благочиній, був висвітлений науковцями дорадянського періоду.

За визначенням М.Горчакова, благочинні очолювали церковні округи (благочиння) і були своєрідними «посередниками між парафіями та єпархіальною владою».⁵ П.Малицький називав благочинних наглядцями за своїми церковними округами, утвореними ще у XVIII ст. на основі так званих десятинних округів.⁶ Він зазначає, що ці наглядацькі функції виконували тоді архиєрейські бу-

1 Чиркова О.А. Православна церква в Україні в кінці XVIII – XIX століттях. – С. 12; Перерва В. Статус єпархіальних органів влади. – С. 8; Бубнюк В. Синодальна доба... – <http://www.apologet.kiev.ua/biblioteka/25-synodalna-doba/310-xix-html>).

2 Перерва В. Статус єпархіальних органів влади. – С. 8.

3 Чиркова О. Православна церква в Україні в кінці XVIII – XIX століттях. – С. 16.

4 Римський С. Российская церковь в эпоху великих реформ. – С.81.

5 Горчаков М.И. Церковное право. – С. 123.

6 Малицкий П. Руководство по истории русской церкви.... – С.121.

динки, єпархіальні духовні фіскали, попівські старости та духовні «заказчики».¹ У ХІХ ст. благочиння репрезентували, за Т. Барсовим, нижчу інстанцію духовної адміністрації і суду.²

При цьому судова влада в деяких єпархіях була одноособовою, в інших – розподілялась між членами благочинницької ради.³

Згідно з повноваженнями, благочинним належало наглядати за правильним облаштуванням церков, оснащенням їх необхідним церковним приладдям, утриманням церков у належному порядку, правильним веденням церковного господарства, поведінкою кліру, релігійно-моральними настроями парафіян, станом церковно-парафіяльних шкіл. Вони були головами парафіяльних зборів, здійснювали посередництво між парафіями.⁴ Ці повноваження були закріплені, як зазначають П.Малицький та С.Рункевич, в статуті духовних консисторій та в інструкціях благочинним (1775 р., 1857 р.).⁵

Дослідники дорадянського часу виявили трансформацію способу отримання духовенством посади благочинного. Виборність благочинних, як пише у своїй праці А.Доброклонський, була ліквідована з середини ХVІІІ ст. на всій території імперії, крім Малоросії.⁶ Автор зазначає далі, що з 1805 р. Синод повернувся до практики виборності благочинних, але вже з 1825 р. вона була знову скасована. Далі кроки Синоду щодо дозволу виборності та її заборони повторювалися відповідно у 1869 та 1881 роках. Призначення, за уточненням М.Горчакова, проводились з двох – трьох кандидатур, представлених архиєрею консисторією.⁷ Елементи самоврядності інституту благочинних, як зазначає С.Рункевич, проявлялись у проведенні «собориків» благочинних, зборів священників благочинницького округу, благочинницьких рад, у складі благочинного та декількох священників.⁸

Ще на одну особливість функціонування благочинних округів у західних та південно-західних (українських) регіонах імперії вказує М.Горчаков. Він пише про те, що саме на кордонах з римо-католицьким світом посади благочинних були штатними й утримувались централізовано за рахунок церкви і держави. Водночас в інших частинах імперії винагорода благочинним сплачувалась з доходів підлеглих їм парафіяльних церков.⁹

На відміну від радянських авторів, які загалом обходили проблематику, пов'язану з церковним управлінням, *сучасні дослідники* продовжили розробляти

1 Там само. – С.116.

2 Барсов Т. Святейший Синод в его прошлом... – С.1.

3 Горчаков М.И. Церковное право. – С. 123.

4 Там само. – С. 123.

5 Малицький П. Руководство по истории русской церкви... – С. 118; Рункевич С. Вказ. праця. – С. 640.

6 Доброклонский А. Руководство по истории Русской церкви. – С. 117.

7 Горчаков М.И. Церковное право. – С. 122.

8 Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке.– Т. 2. – С. 640.

9 Горчаков М.И. Церковное право. – С. 123.

цей дискурс. Особливості управлінських функцій благочинного наводить, зокрема, російський історик С.Римський. Посаду благочинного він вважає ключовою в контексті контролю і наглядових функцій за парафіяльним духовенством. Дослідник деталізує повноваження благочинних, серед яких: щорічні об'їзди своїх округів, звіти перед консисторією щодо результатів інспекції, збір інформації для річного звіту єпархіальному архиєрею, ведення формулярів на кожного клірика із зазначенням їх успіхів і проступків, заохочень і штрафів тощо.¹

Українськими істориками була запропонована характеристика благочинних церковних округів в Україні. Так, на кінець XIX ст., за підрахунками Г.Надтоки, в дев'яти єпархіях України налічувалось близько 440 *благочинних округів*. Відзначаючи відсутність єдиних критеріїв поділу єпархій на благочиння, автор показує незбалансованість між чисельністю парафіян в єпархіях та кількістю благочинній у кожній із них. Так, майже рівні за числом православних Харківська та Полтавська губернії мали, відповідно, 37 і 90 благочинних округів.²

Автор з'ясовує також кількісні характеристики округів. За його даними, на зламі XIX – XX ст. під наглядом одного благочинного в Україні налічувалось від 10 до 30 церков, у загальноукраїнському просторі, в його теперішньому розумінні, ця цифра в середньому становила 20 церков. Разом з тим, мали місце істотні регіональні відмінності: у Волинській єпархії цей показник дорівнював 31, а у Полтавській – 14 церков.³ Цієї ж проблематики торкається І.Шутальова. Аналізуючи період 80-90-і рр. XIX ст., вона дублює вищенаведені цифрові показники, беручи їх з пізнішого часу.

Важливими є окремі факти, відтворені вітчизняними науковцями щодо характеру організації благочинного управління. Так, О.Чиркова повідомляє, що у 1862 р. київський митрополит Арсеній Москвін повернув благочинним право самостійно обирати собі помічника з наступним затвердженням його митрополитом. Помічник виконував обов'язки благочинного під час відсутності останнього в окрузі або на час його хвороби.⁴ Інший дослідник – В.Меша відзначає факт створення в 1865р. (у Мінській єпархії) благочинних рад, які до 1883 р. поширились на всі єпархії РПЦ. До складу такої ради, констатує автор, входили благочинний, його помічник та представник від благочинного округу. Крім того, благочинний безпосередньо взаємодіяв з духовним слідчим.⁵

Дослідженню **парафіяльної ланки церковного управління** – первинної й основної одиниці церковного організму, значну увагу приділили дорадянські історики. Визначення і структуру парафії представив, зокрема, М.Горчаков. Вона була охарактеризована як церковна установа, «община», призначена для

1 Римський С. Российская церковь в эпоху великих реформ. – С. 83.

2 Надтока Г.М. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.). – С.21.

3 Там само. – С. 27.

4 Чиркова О. Вказ. автореф. – С. 16.

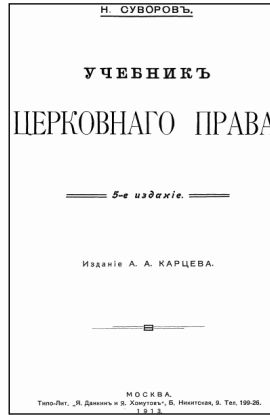
5 Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 37, 63.

задоволення духовно-моральних потреб місцевого населення. Її складовими були православний храм, парафіяни, причт і установи для забезпечення церковно-суспільного життя і діяльності парафіян.¹

М.Горчаков описав і тогочасний склад причта. До нього входили священнослужителі (священик і диякон), які посвячувались на духовну службу через особливе таїнство священства – хіротонію, та церковнослужителі (псаломщики), які поступали на духовну службу через обряд хіротезії. До 1841р., зазначає М.Горчаков, склад причтів визначався архиєреєм. Пізніше парафіяльні церкви були розділені пропорційно числу осіб чоловічої статі в парафіях на сім класів. У парафії вищого класу – з населенням три-чотири тисячі осіб, мало бути два священика, два диякона, два псаломщика. В сьомому ж класі мав бути один священик і один псаломщик. У 1869 р., повідомляє автор, було встановлено новий штат причту – священик і псаломщик, але в парафіях які мали не менше, ніж 1000 осіб, могли бути ще два додаткових штатних псаломщики. В парафіях з розпорощеним населенням, міг бути помічник настоятеля. Щоправда, як зазначає Н.Суворов, у 1885 р. було скасовано поділ священиків на настоятелів та помічників настоятелів.²

Вплив нового штатного розпису причтів на парафіяльну мережу імперії досліджував С.Рункевич. На його думку, прямим наслідком штатних змін 1869 р., які проявились у скороченні впродовж наступних 10 років числа штатних священиків на 500 з наявних 39 тис., дияконів на 5 тис. з 14 тис. і псаломщиків на 12 тис. з 62 тисяч, стала ліквідація 2000 парафій.³ Загалом, за даними С.Рункевича, на кінець ХІХ ст. 80 млн. православних християн імперії були парафіянами й відвідували 65 тис. церков та молитовних будинків.⁴

Деякі особливості організації причтів в єпархіях України назвав П.Знаменський. Серед них – традиційна «звичка» парафіян «брати живу участь у церковних справах». Як зазначає автор, вони (парафіяни – авт.), «зазвичай, не могли терпіти, щоб архиєрей посилав їм священиків без їх на те...згоди».⁵

СУВОРОВ
Микола Семенович (1848–1909) –
ординарний професор
Московського університету
по кафедрі церковного права

1 Горчаков М. Церковное право. – С. 105.

2 Суворов Н. Учебник церковного права / Н.Суворов. – М., 1912. – 531 с.

3 Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке. – Т. 2. – С. 638.

4 Там само. – С. 725.

5 Знаменский П.В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра / П.В. Знаменский. – Казань, 1873. – С. 19.

КОРЗУН

Михайло Семенович (нар. 1935 р.) – радянський і білоруський історик, доктор історичних наук, професор Білоруського державного університету, автор праць з історії Російської православної церкви

Як виявляється, була своя українська специфіка і у відносинах між членами причту. «Під впливом католицького церковного устрою, – пише П.Знаменський, – залежність південно-західних церковнослужителів від священників розвинулась до такого ступеня, до якого вона ніколи не доходила у Великоросії». Не тільки псаломщики, але й диякони цілком залежали від священника, який розподіляв і доходи від притчової землі. Тим більше, що в диякони, за словами дослідника, йшли, здебільшого, «люди бездомні, сироти міщанського, козацького, селянського походження».

Наслідки іноконфесійного впливу на характер функціонування причтів в Україні розглядав також П.Малицький. Одним із перших в історіографії він пов'язав призначення офіційного жалування місцевому духовенству (1848 р.) з виконанням ним функцій щодо протидії католицьким та «сектантським» впливам на свою паству.¹

Дотації на утримання духовенства сільських парафій, за уточненням П.Знаменського, отримували, зокрема, Київська, Полтавська, Чернігівська, Подільська єпархії.²

Історики радянського часу, характеризуючи парафіяльний рівень церковного управління, оперували фактичним матеріалом, напрацьованим, переважно, дорадянськими дослідниками (Б.Литвак та ін.³). При цьому саме їм (Є.Грекулову, М.Корзуну та ін.) належить висновок про розгортання масштабів церковного будівництва в імперії під впливом наростаючого революційного руху.⁴ За М. Корзуном, ця тенденція стала особливо помітною під час правління Олександра III, коли було побудовано понад 1500 церков.⁵

Перед сучасними вітчизняними науковцями постало завдання відтворення специфіки і процесу розвитку парафіяльного управління в Україні, включаючи другу половину XIX століття. Зокрема, була зафіксована тенденція

1 Малицький П. Руководство по истории русской церкви... – С. 122.

2 Знаменский П.В. Приходское духовенство в России. – С. 830.

3 Литвак Б. Русское православие в XIX веке. – С. 328.

4 Грекулов Е. Вказ. праця. – С. 3; Корзун М.С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов: X в. – 1917 г. / М.С. Корзун. – Минск, 1984. – С. 153-168.

5 Корзун М.С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. – С. 167.

зростання кількості православних парафій в Україні в останній чверті XIX ст.: від 7360 у 1876 р. до 7864 у 1893 р.¹ та до 8200 у 1900 році.²

У процесі досліджень вдалося встановити, що висока концентрація парафій в спархіях не означала, що всередині самих парафій чисельність парафіян також була високою. Описуючи цю ситуацію щодо сільської місцевості, Г.Надтока звертає увагу на розпошеність віруючих по хуторах, які нерідко розташовувались на відстані 10 – 12 верст від парафіяльних церков.³ Причина збільшення числа православних парафій, на думку російського історика С.Римського, полягала у високій питомій вазі в Україні католицького, греко-католицького та протестантського населення. Політика силового прозелітизму щодо іновірців, закриття їх церков і створення на тому місці православних храмів не давала очікуваних РПЦ результатів. Так, 1860 року після протикатолицьких та протиуніатських заходів у деяких парафіях Подільської губернії налічувалось усього 70-80 парафіян.⁴ Ці дані автор підтверджує статистичним матеріалом: на 1860 р. парафії з кількістю від 100 до 700 осіб чоловічої статі, тобто малі та середні за масштабами, складали 75,59% від загальної їх кількості.⁵

Зміни у православній парафіяльній мережі що відбулися після 1885 р. і впливали на управлінські процеси, відзначає й дослідниця І.Шугальова. Йдеться про відновлення ліквідованих у попередні десятиліття парафій. Новоутворені парафії України стали дрібнішими і, як правило, кожна охоплювала одне окреме поселення.⁶

Важливе місце в системі церковного управління належало монастирям. Історик дорадянського часу М.Горчаков надав визначення монастирям як церковно-суспільним установам, призначеним для релігійного подвижництва чернецтва. Він зупинився також на *класифікації монастирів*, запровадженій ще в

ШУГАЛЬОВА

*Інна Михайлівна –
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України, заступник
декана з виховної роботи історичного
факультету Запорізького національного
університету, історик церкви.*

1 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 299, 302.

2 Надтока Г. Православна церква в Україні... – С. 22, 28.

3 Там само. – С. 23.

4 Римський С. Российская церковь в эпоху великих реформ. – С. 183.

5 Там само. – С. 184.

6 Шугальова І.М. Вказ. автореф. – С. 12.

1764 році. Саме з часу секуляризації вони поділялись на штатні і заштатні, що зумовлювало відмінності між ними за кількістю ченців та способом їх утримання.¹ Так, штатні монастирі утримували ченців за рахунок надходжень від казни замість відібраного земельного майна. Заштатні не були скуті обмеженнями особового складу, але існували на власні засоби без будь-якої казенної підтримки.

Крім того, М.Горчаков описав поділ монастирів за іншим – статусним критерієм. У цьому зв'язку йшлося про Лаври, ставропігійальні монастирі і монастирі першого, другого та третього класів.² Монастирями першого класу керували архимандрити, другого і третього – ігумени. Лаври мали особливий привілейований статус, пов'язаний з їх історичними заслугами. Ставропігійні монастирі та Лаври підпорядковувались безпосередньо Синодові, а не єпархіальному керівництву. Історично ставропігію в Україні мали Києво-Печерська Лавра (з XVI ст.), відновлений у 1880-і рр. знаменитий козацький Межигірський монастир (з XVII ст.).

В основі поділу монастирів на спільножитійні та неспільножитійні, про що писали М.Горчаков та Н.Суворов, лежав критерій власності. Перші, на відміну від других, уже за своєю назвою, унеможливлювали приватну власність ченців і керувалися єдиним статутом.³ Це не стосувалося верхівки чорного духовенства (митрополитів, архієпископів, єпископів, архимандритів, ігуменів та ігуменів, настоятелів та настоятельниць) – вони, – додавав Н.Суворов, – могли володіти рухомим майном та заповідати його.⁴

Аналіз *монастирської мережі*, насиченість якої впливала на характер управління цими обителями, запропонував у своїй праці П.Знаменський. Він довів, що для синодальної епохи в цілому характерною стала тенденція скорочення числа православних монастирів (з 1200 на початку XVIII ст. до 742 - у 1893 р.). За підрахунками автора, в Україні та Білорусії за цей період було закрито більше 40 монастирів. Водночас, спираючись на статистичні дані, дослідник показав, що у XIX ст. мережа православних обителів в імперії знову зростала (всього на 300 одиниць, у тому числі за 1880-1890-і рр. – на 106). І це при тому, що з 1881 р. відкривати нові монастирі було дозволено тільки Св. Синодові. Дослідник також зазначає, що чотири монастирі в імперії мали статус Лаври, дві з яких знаходились в Україні – Києво-Печерська та Успенська Почаївська Лаври.⁵

Описуючи управління монастирями, М.Горчаков підкреслював, що чернечою общиною традиційно керував монастирський собор. Очолював общину настоятель монастиря, підлеглий єпархіальному керівництву, за винятком ставропігій.⁶ Важливе уточнення знаходимо в Н.Суворова, який додавав, що вибори

1 Горчаков М. Церковное право. – С. 118.

2 Там само. – С. 117.

3 Горчаков М. Церковное право. – С. 117; Суворов Н. Учебник церковного права. – С. 411.

4 Суворов Н. Учебник церковного права. – С. 411.

5 Знаменский П.В. История Русской Церкви: Учебное руководство / П.В.Знаменский // Материалы по истории церкви. – Кн. 10. – С. 444.

6 Горчаков М. Вказ. праця. – С. 117

настоятелів і настоятельниць відбувалися тільки в спільножитійних монастирях, в інших – вони призначались єпархіальним керівництвом. Проте як вибрані, так і призначені затверджувались Св. Синодом.¹

Суттєво важливими у працях Н.Суворова та М.Горчакова є сюжети, що стосуються інституту *благочинних при монастирях*. Згідно інструкції Св. Синоду, зазначали дослідники, одному з настоятелів монастирів єпархіальний архиєрей доручав виконувати функції благочинного з метою нагляду за кількома монастирями в єпархії. Об'їзд благочинними ввірених їм монастирів проводився двічі на рік. Вони спостерігали за правильністю богослужіння, поведінкою ченців, монастирськими господарствами.²

Серед *радянських дослідників* цієї тематики належить виділити студію Г.Прошина, який продовжив характеристику різних типів монастирів. Зокрема, він називає приписні обителі, які підпорядковувались більш крупним з метою отримання матеріальної допомоги. До Лавр, наприклад, було приписано по кілька монастирів.³ Крім того, автор характеризує «пустині» монастирі (засновані у відлюдних місцях), майже всі з яких до початку ХХ ст. стали чоловічими, а також «скити», як звали «невеликі філії крупних монастирів».⁴ Цікавими є також авторські уточнення. Він пише, зокрема, що практика спільножитійних (кіновіальних) монастирів не була поширеною. До початку ХХ ст. таких монастирів в імперії було чотири. Явно переважали осібножитійні обителі. Вони жили промислами, рукоділлям, здійсненням треб. Їх число поповнювали обителі, створені на базі закритих католицьких та «уніатських» монастирів.⁵

Свій внесок у дослідження монастирського аспекту церковного управління започаткували й *сучасні українські історики*. В результаті наукових пошуків була виявлена динаміка розвитку монастирської мережі в Україні останньої чверті ХІХ ст.: у 1875 р. нараховувалось 69 монастирів і 3310 ченців та чорниць; у 1893 р. – 87 і 4590 відповідно;⁶ у 1900 р. – 105 і 7375.⁷ За підрахунками Г. Надтоки, виявилось, що питома вага монастирів, ченців та черниць України в загальноімперському масштабі коливалась у цей час від 10 до 13 % при тому, що частка православного населення України сягала 22 %. Крім того, чернецтво в Україні становило близько чверті від загальної маси духовенства, зокрема, у 1900 р. – 26,3 %, тоді як на іншій території імперії, і головним чином у Росії, цей показник перевищував 61 %. Зазначені та інші порівняння дозволили автору зробити висновок про те, що прагнення монастирського усамітнення, крайнього

1 Суворов Н. Учебник церковного права.– С. 413.

2 Там само. – С. 413; Горчаков М. Церковное право. – С. 118.

3 Прошин Г.Г. Черное воинство: (Русский православный монастырь. Легенда и Быль). / Г.Г. Прошин. – М., 1985. – С.12.

4 Там само. – С. 12, 13.

5 Там само. – С. 13, 100.

6 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 310-318.

7 Надтока Г. Православна церква в Україні... – С. 234.

аскетизму та духовного упокорення в самій Росії було вищим, ніж в Україні. Натомість, релігійна енергія українського населення розподілялася рівномірніше, звужуючи можливість її крайніх, у тому числі есхатологічних проявів. Можливо, саме в цьому було закладено вищий рівень конфесійної толерантності українського православ'я.¹

Характеристику внутрішньомонастирської ієрархії представив у своїй праці В.Меша. Штат адміністрації монастирів, як зазначає автор, поділявся на три групи: доглядачі за господарством (економи, підекономи, скарбничі...), доглядачі за церквою (еклесіархи, уставники, кононархи, ризничники, паламарі...) та доглядачі за поведінкою ченців (таксиряри, епистомонархи, дверники...)² Значна кількісна перевага штатних монастирів над позаштатними в Україні на кінець ХІХ ст. (відповідно: 67% та 33%) порівняно із всеімперськими показниками (58 % та 42 %), тлумачиться автором як ще одна ознака контролю російської влади над національними окраїнами та територіями, що перебували під іноконфесійним впливом.³

Таким чином, як свідчить історіографія проблеми, друга половина ХІХ ст. стала часом безроздільного панування РПЦ в Україні. Цей факт визнається усіма історичними школами попри те, що одні з них (російські дореволюційні й сучасні, а також радянські) визнають таку ситуацію природною, а інші, передусім українські, тлумачать її як історичну аномалію.

Означена проблема пройшла три основні етапи наукового осмислення. *Дорадянський етап* ознаменувався започаткуванням наукових розробок усіх складових адміністративного устрою й управління Російської православної церкви другої половини ХІХ століття. Дослідниками того часу було узагальнено потужний пласт джерел щодо розвитку нормативно-правової бази функціонування православної церкви, особливостей реалізації управлінських функцій Св. Синодом, єпархіальними, благочинними й парафіяльними інституціями церкви, сформовано загальне уявлення про механізм її функціонування.

Радянська історіографія проблеми характеризувалась здебільшого постановкою та однобічним фактологічним обігруванням концептуальних проблем, зокрема, щодо зрощення церковного і державного апарату, клерикалізації церковного життя й посилення паразитарної природи церкви. Разом з тим, ці наробки об'єктивно сприяли поглибленню знань стосовно цезарепапістського характеру устрою РПЦ.

Натомість *сучасна, передусім вітчизняна історіографія*, спираючись на розроблену універсальну схему устрою Російської православної церкви, вийшла на початковий рівень аналізу всієї специфіки адміністративно-територіального поділу й управління єпархіями православної церкви в Україні. Як з'ясувалось, головна з них полягала у більш жорсткій централізації системи церковного управління, зу-

1 Там само. – С. 234.

2 Меша В. Вказ. праця. – С. 68.

3 Там само. – С. 71.

мовленій, зокрема, перманентною гостротою національного питання в Україні, її наближеністю до західного римо-католицького й протестантського світу.

Отже, з точки зору значущості наукового поступу в розробці досліджуваної проблеми найбільш плідними виявились дораянський та сучасний історіографічні етапи. При цьому належить відзначити, що досьогодні залишається поза акцентованою увагою науковців хронологічно важливий етап третьої чверті XIX століття. Незважаючи на те, що йдеться про передреформаторську та реформаторську епохи, упродовж яких православна церква була охоплена ідеологією внутрішніх трансформацій, їй не були присвячені фундаментальні дослідження дисертаційного й монографічного характеру.

Серед перспективних напрямків історичних досліджень у цій царині залишається відтворення історії виникнення та розвитку окремих єпархій і парафій в Україні. Нагальним і прогнозовано плідним є, зокрема, пошук у вітчизняній історії тих елементів церковного укладу, які свідчили, по-перше, про збереження в деформованому церковному організмі живих українських традицій соборноправ'я, по-друге, про нерозкритий у ньому потенціал патріотично зорієнтованого духовенства в українському національному відродженні.

2.2. Соціальний статус православного духовенства в Україні

Відродження інтересу до історії православної церкви в умовах розбудови суверенної Української держави закономірно впливає як з усвідомлення теперішнього місця церкви в системі суспільних інститутів, так і з її ролі, як провідної конфесії, у формуванні громадянського суспільства та в збереженні національної ідентичності.

Вартісне значення для інтенсивного пошуку відповідей на сучасні виклики має церковно-православна історія другої половини XIX ст. Йдеться про епоху глибоких суспільних перетворень, що суттєво вплинули на становище церкви і в Україні, на соціальний статус духовенства, залученого російською державою і синодальним чиновництвом до здійснення суперечливої суспільної місії. В основі конфлікту ціннісних орієнтирів тогочасного духовенства – лежав неприродний симбіоз його духовного подвижництва на ниві власне церковного служіння з апологетикою державного устрою, переважаючою зорієнтованістю на консервацію суспільного й церковного укладу, нейтралізацію процесів українського національного відродження й тотальну русифікацію.

Можливість тлумачення зазначених явищ з різних ідеологічних позицій спричинила появу альтернативних варіантів висвітлення статусу православного духовенства в тогочасному суспільстві.

Огляд наукових досліджень дозволяє виокремити *основні концептуальні підходи до оцінки соціального статусу духовенства в Україні другої половини XIX століття*. Ця оцінка виводилась вибірково або комплексно на основі трьох основних критеріїв – його правового становища, рівня освіти, якості матеріального забезпечення

КОЛОДНИЙ

Анатолій Миколайович (1937 р.) – професор, доктор філософських наук, заступник директора, керівник відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України ім. Г.С. Сковороди

і соціальної захищеності, які загалом і визначали місце православного духовенства серед інших верств населення.

В історіографії проблеми виокремлюється декілька таких концептуальних підходів. Перший із них – *соціально-критичний* – передбачає сприйняття православного духовенства України другої половини ХІХ ст. як патронованого державою, а відтак дискредитованого самим фактом зрощення з нею. Воно характеризувалось як архаїчне, консервативне, соціально пасивне й розколоте внутрішнім антагонізмом між чернечою аристократією і величезною масою білого духовенства, що за всіма параметрами тяжіло до середнього класу. З національної точки зору українське духовенство оцінювалось як російське, покликане захищати інтереси «триєдиної руської народності» – великоросів, малоросів та білоросів. Серед представників такого підходу переважають російські дореволюційні та сучасні дослідники А.Папков,

В.Розанов, В.Зеньковський, А.Алабовський, П.Успенський, П.Верховський, А.Полонський та ін.¹

Представники другої – *апологетичної течії* (переважно російської дорадянської) прагнули ідеалізувати навіть залежність духовенства від держави, трактуючи її як симфонію в дусі уваровської теорії «православ'я, самодержав'я і народності», а також воліли не вбачати конфлікту між «білим» та «чорним» духовенством. (Є.Голубинський, А.Тихомиров, А.Доброклонський).²

1 Папков А.А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870) / А.А. Папков. – СПб., 1902; Розанов В.В. Русская церковь и другие статьи / Собрание сочинений. В темных религиозных лучах / В.В.Розанов. – М., 1994. – 476 с.; Зеньковский В. Россия и православие / В.Зеньковский. – К., 1916. – 55 с.; Алабовский М.П. Значение православной церкви в деле устройства государственной и общественной жизни / М.П. Алабовский. – К., 1912.; Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки епископа Порфирия Успенского. – Т. VII. – СПб., 1902. – 600 с.; Верховский П.В. Очерки по истории Русской церкви в XVIII и XIX ст.; Полонский А.В. Православная церковь в истории России (Синодальный период).

2 Голубинский Е. О реформе в быте русской церкви / Е.Голубинский // Православие: pro et contra. – СПб., 2001. – С. 199 – 205; Тихомиров А. Духовенство и общество в современном религиозном движении / А.Тихомиров // Русск. Обзор. – 1892. – №9. – С. 224 – 240; Доброклонский А. Руководство по истории Русской церкви / А.Доброклонский. – М., 1893. – 441 с.

Репрезентанти третього – *атеїстичного напрямку* сприймають духовенство як цілковито реакційну верству, що була й залишається зайвою в соціальній структурі суспільства. Серед них – П.Бляхін, Г.Прошин, Д.Венедиктов, В.Титлінов.¹

Нарешті, в руслі *національно-критичного* концептуального підходу залежне від держави православне духовенство України сприймається як переважно русифіковане з властивими йому реакційними ідеалами в національно-церковній сфері, що домінували й проявлялись у викоріненні українських церковно-національних традицій та уніфікації церковного життя на загальноросійських засадах. (М.Грушевський, Д.Дорошенко, І.Власовський, а також: А.Колодний, Н.Шип, Г.Надтока, О. Саган, Д.Степовик та ін).²

Звичайно, названі підходи цілком не висчерпують їх наявного розмаїття, але дають можливість уявити, наскільки широким і суперечливим є діапазон оцінок соціального статусу православного духовенства тієї епохи.

Важливо відзначити, що *характеристика соціального статусу духовенства* в дореволюційний період, по суті, *не супроводжувалась використанням самого цього поняття*. Дослідники обмежувались здебільшого однобічними оцінками, які виявлялись штрихами до соціального портрету кліру, чернецтва і вищої церковної ієрархії.

Один із перших серед дореволюційних дослідників церкви доби реформ Олександра П. А.Папков, присвятивши свою статтю відтворенню соціального портрету православного духовенства, *описував його через призму ставлення до нього з боку інших верств населення*. Зі статті стає зрозумілим, що автор вважав духовенство пригніченою дер-

ШШШ

Надія Андріївна – український історик, дослідниця церковної історії України XIX–XX століть, доктор історичних наук, професор

1 Бляхін П. Как попы дурманят народ / П.Бляхін. – Спб., 1920. – 100 с.; Прошин Г.Г. Черное воинство: (Русский православный монастырь. Легенда и Быль). / Г.Г.Прошин. – М., 1985. – 320 с.; Венедиктов Д. Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики / Д.Венедиктов. – Москва, 1930. – 119 с.; Титлинов В.В. Православие на службе самодержавия в Русском государстве / В.В. Титлинов. – Л., 1924. – 210 с.

2 Див.: Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні; Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський.– Т. III; Історія релігії в Україні: У 10-ти т. – Т. 3. Православ'я в Україні // Редкол.: А. Колодний та ін. – К., 1999; Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження; Степовик Д. Церква в кайданах.; Шип Н.А. Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення Української Народної Республіки) / Н.А.Шип. – К., 1997.

ТИХОМИРОВ
Лев Александрович
(1852-1923) – народник,
з 1889 р. – монархіст, публіцист,
дослідник історії церкви

жавою й неавторитетною «кастою». Узагальнюючи висновки науковців і публіцистів він наділяє духовенство рисами «раболепії» і «мертвеності», байдужості та формалізму, матеріальної бідності й неприглядної побутової поведінки.¹ «Гнаною верствою» називає його й Т.Буткевич, особливо зупиняючись на несприйнятті духовенства інтелігенцією.²

Протилежну характеристику соціального портрету православного духовенства знаходимо у Л.Тихомирова. Називаючи духовенство «учительською» верствою, автор писав, що вона була носієм «вікової церковної мудрості». Натомість те, що прийнято вважати соціальною байдужістю церкви, пояснюється лише «різним розумінням того, що в житті є головним, і що є другорядним».³ З його дослідження випливає, що *єдиним критерієм соціального статусу духовенства виступає його головне, тобто віросповідне призначення.*

За С.Познишевим, *соціальний статус духовенства визначається, передусім, його правовим становищем.*

Православне духовенство всієї імперії, писав він, репрезентувало офіційну (панівну) церкву й посідало особливе місце серед духовенства інших конфесій («терпимих» і «нетерпимих»)⁴. Привілейований державний статус духовенства, – зазначав В.Розанов, – дозволяв прирівнювати його верхівку (єпископат) до губернаторів і віце – губернаторів, а звичайних священиків, що перетворювались на місцевих наглядачів за населенням, – до станових і квартальних.⁵

Історіографія післяреволюційної (радянської) епохи, особливо 1920 – 60-х рр. позначилась абсолютизацією критерію класової приналежності в оцінці соціального статусу православного духовенства. Здебільшого автори – П.Бляхін, Є.Варичев, С.Боржавський, Є.Коровін та ін.⁶ характеризували духовенство, в Україні також,

1 Папков А.А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870) / А.А. Папков. – СПб., 1902.

2 Буткевич Т.И. О миссии католической и протестантской: Доклад, прочитанный в заседании особого по миссионерским делам совещания при Св. Синоде. – СПб., 1907. – С. 3-4.

3 Тихомиров Л. Духовенство и общество в современном религиозном движении / Л. Тихомиров // Русск. Обзор. – 1892. – №9. – С. 224 – 240.

4 Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. К реформе нашего законодательства о религиозных преступлениях. – С. 238.

5 Розанов В.В. Русская церковь и другие статьи / / В темных религиозных лучах. – С. 19.

6 Бляхин П. Как попы дурманят народ; Варичев Е.С. Православная церковь. История и социальная сущность / Е.С.Варичев. – М., 1982. – 192 с.; Боржавський С. Чорне павутиння...; Коровін Є. Релігія і церква за доби імперіалізму / Є. Коровін. – Харків – Київ, 1931.

як «експлуаторський» клас. Необхідно відзначити, що наприкінці 1960-х рр. вперше в радянській історіографії запанувала відверто негативна оцінка православного духовенства з причини реакційності його національних функцій, а саме обов'язку «придушення визвольного руху» й «русифікації» західних та південно-західних губерній.¹

Особливу увагу цій темі приділяла тогочасна українська історіографія. Йдеться про праці дослідників із діаспори. Той факт, що в Україні діяла та ж церковна інституція, що і в самій Росії, був, на думку, В.Чехівського², М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Власовського та ін. однією з визначальних причин, що ускладнювали підключення духовенства до національно-визвольних процесів. Служителі православної церкви постають у цих роботах як реакційна ідеологічна сила.

Принципово нові оцінки соціального статусу духовенства, з урахуванням усіх зазначених його складових, з'являються у 1990-і роки. В Росії такими стали праці А.Полонського, Д.Поспеловського, Б.Міронова, в Україні – Н.Шип, Г.Надтоки, О.Ігнатуші, В.Меші та ін.³ Саме в цих роботах вперше застосувалось поняття «соціальний статус духовенства». Пізніше його використовують також С.Жилюк, І.Лиман, В.Рожко, Т.Кузнець, Н.Буланова та ін.⁴ Таким чином, простежується тенденція трансформації змістовного навантаження понят-

ПОЗНИШЕВ

Сергій Вікторович (1870 – 1943) – російський психолог, юрист, фахівець у галузі церковного права, професор Московського університету, Державного Московського психоневрологічного інституту, Тульської академії наук

- 1 Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.). – С. 13, 20.
- 2 Чеховський В. За церкву, христову громаду, проти царства тьми / В.Чеховський. – К., 1922. – 52 с.
- 3 Полонский А. Православная церковь в истории России; Поспеловский Д.В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие / Д.В.Поспеловский. – М., 1996. – 410 с.; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начала XX в.). – Т. 1; Шип Н. Православная церква у державотворчому процесі...; Надтока Г. Православна церква в Україні...; Меша В. Вказ. праця; Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. XX ст.).
- 4 Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.); Лиман І. Державна церква і державна влада. Південна Україна (1775-1861) / І. Лиман. – Запоріжжя, 2004. – 400 с.; Рожко В.С. Нарис історії Української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис / В. С. Рожко. – Луцьк., 2001. – 672 с.; Кузнець Т.В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття: Монографія / Тетяна Кузнець. – К., 2006. – 607 с.; Буланова Н.М. Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст. / Н. Буланова. – Дніпропетровськ, 2007. – 232 с.

ЖИЛЮК

*Сергій Іванович (нар. 1956 р.) –
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри релігієзнавства
Національного університету
«Острозька академія»*

тя «соціальний статус духовенства» від його одностороннього до синтетичного сприйняття.

Прирошення знань щодо соціального статусу духовенства в Україні другої половини ХІХ ст. відбувалось під визначальним впливом суспільних обставин. Дореволюційна епоха з її офіційною ідеалізацією постаті православного пастиря не спонукала науковців до дослідження правового статусу духовенства. За таких обставин універсальною видавалась позиція С.Познишева, який виводив правовий статус духовенства з панівного статусу самої православної церкви, з монополії православного кліру на прозелітизм* та юридично оформленої заборони прозелітизму для інших конфесій.¹ Крім того, С.Познишев підкреслював особливість правового статусу православного духовенства в частині, що стосувалася його монополії на регулювання всієї системи організації сім'ї – церква освячувала шлюб і розривала його, керуючись виробленими нею критеріями.²

Про те, що РПЦ виконувала й іншу – цензурну функцію (державну за своєю сутністю), – пише С.Рункевич. Зокрема, він зазначає, що до 1859 р. при Синоді існував таємний цензурний комітет, а пізніше церква виконувала цензурні функції у наглядовому режимі.³

Аналітичні оцінки правового становища духовенства РПЦ знаходимо і в чисельних виданнях, що з'являються особливо після проголошення віросповідної свободи у 1905-1906 роках. Так, у збірнику «Перед церковним собором» були вміщені статті: Н.Боголюбського, з його критикою ролі православних пастирів як «поліцейських сищиків і карателів» щодо сектантів та політичних інакодумців; І.Громогласова з засудженням церковної цензури, що унеможливлювала у т. ч. незаангажовані історико-церковні дослідження; В.Соколова, який пов'язував надмірні суспільні права і обов'язки духовенства з посиленням канцелярщини і «духу мертвого формалізму» в житті пастви.⁴

* Прозелітизм – зманювання, агітація віруючих інших конфесій за зміну віросповідання на користь конфесії, представники якої виступають у ролі пропагандистів (прозелітів).

1 Познишев С. Религиозные преступления. – С. 231, 238, 265.

2 Там само. – С. 265-267.

3 Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке. – Т. 2. – С. 664.

4 Боголюбский Н. По вопросу о началах церковного обновления / Н.Боголюбский // Перед церковным собором. – М., 1906. – С. 7; Громогласов И. Освободительное движение и официальная церковь / И.Громогласов // Перед церковным собором. – М., 1906. – С. 21; Соколов В. Предстоящий Всероссийский церковный Собор: его состав и задачи // Перед церковным собором. – М., 1906. – С.51-52.

Отже, в перших наукових і науково-популярних працях правовий статус православного духовенства окреслювався лише ескізно. В радянській історіографії акцент було зроблено на формах реалізації духовенством свого правового статусу. Так, Д.Венедиктов у 1930 р. та Є.Грекулов у 1931 р. аналізують матеріали щодо діяльності монастирських тюрем – місць ув'язнення не тільки за релігійні, але й політичні злочини. З робіт дізнаємось, що за-суджені, у т. ч. з України, відбували покарання в російських Суздальському Спасо-Єфимієвому та Соловецькому монастирях.¹

В одній із своїх робіт (1969 р.) Є.Грекулов робить цікавий висновок про те, що надмірні права й привілеї Російської православної церкви, особливо в період правління обер-прокурора К.Победоносцева (1880-1905), яскраво проступали на фоні відносної слабкості державного апарату. Тому закономірно, зазначає автор, що в період царювання Миколи II зазначена диспропорція спричинила появу російського клерикалізму, прояви якого мали місце і в єпархіях України.²

У 1990-і рр. правовий статус духовенства РПЦ, в тому числі в Україні, розглядався в контексті церковних реформ (С.Римський), а також з точки зору місця духовенства в суспільній системі координат (Г.Надтока, Б.Миронов, В.Меша, В.Перерва та ін.). Зокрема, С.Римський звертав увагу на те, що спроба П.Валуєва, автора церковної реформи 1869 р., ліквідувати чи, принаймні, послабити церковну замкнутість духовенства сприймалась його більшістю як спроба обмеження їхніх прав. Адже діти духовних осіб вже не зараховувались автоматично до духовного стану. І, незважаючи на надане духовенству право віддавати своїх дітей у будь-які заклади освіти, держава прагнула уникнути невдоволення церкви. Відтак, *за духовенством зберігались чисельні преференції*: право не сплачувати податки, бути звільненим від рекрутської, а з 1874 р. від загальної військової повинності, від постою. З 1862 р. дія закону про звільнення духовенства від тілесних покарань поширювалась і на причетників. Крім того, зауважує автор, духовенству дозволялось купувати нерухомість як у селі, так і в місті.³

БУЛАНОВА

Наталія Миколаївна –
директор Музею історії
м. Кам'янецьке,

кандидат історичних наук, історик церкви

1 Венедиктов Д.Г. Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики / Д.Венедиктов. – М., 1930; Грекулов Є.Ф. Як православна церква служила самодержавству / Є.Ф.Грекулов. – Харків – Одеса, 1931. – 103 с.

2 Грекулов Є.Ф. Церковь, самодержавие, народ ... – С. 9.

3 Римский С. Церковная реформа 60-70-х гг. XIX века. – С. 168, 173.

МИРОНОВ
Борис Миколайович (нар. 1942 р.) – російський історик, доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького державного університету

Заслугує уваги фундаментальна праця Б.Миронова «Социальная история России», в якій прослідковано еволюцію правового статусу духовенства у межах усієї імперії, включно з окремими єпархіями України, з кінця XVIII до початку XX століття. Саме з катериненських часів духовенство, на думку автора, перетворилось у другу після дворянства «вільну верству». Серед ознак цієї верстви він називає «специфічне самоуправління і своєрідне станове представництво при верховній владі – через Синод і духовні консисторії». Цілком об'єктивним є також висновок Б.Миронова про те, що «антистанова реформа» 1869 р. сприяла перетворенню білого духовенства із замкнутого стану у верству, що вирізнялась професійно. Причина

– руйнація юридичного підґрунтя існування духовенства як окремого стану.¹ Думка Б.Миронова про те, що «на початку XX ст. біле духовенство поступово перетворювалося зі стану в професію, оскільки всі юридичні засади для існування духовенства як стану були зруйновані», цілком підтверджується висновками Г.Надтоки, який присвячує цій проблемі один із підрозділів своєї монографії.²

Найповніше правовий статус духовенства в Україні останньої чверті XIX ст. знаходимо в монографії В.Меші. В підрозділі з однойменною назвою, спираючись на багату джерельну базу, він характеризує привілеї духовенства, включаючи надання прав особистого дворянства вдовам священнослужителів, а їх дітям – спадкового почесного громадянства. Описані нагороди пастирів та співвіднесені ранги військового духовенства зі званнями офіцерів і вищих державних чиновників. Узагальнені судові функції духовенства та їх підлеглість церковному й світському суду. Автор робить висновок про те, що духовенство в Україні виявляло більшу законослухняність порівняно зі служителями церкви в інших регіонах імперії. Важливими є також сюжети, присвячені морально-етичному портрету духовенства та наслідкам добровільного виходу з духовного стану. Так, автор зазначає, що екс-священик не мав права переходити на державну службу протягом десяти років, а диякон протягом шести. Чернець втрачав при цьому чини та відзнаки, заслужені ним до моменту постригу.³ Останні факти підтверджують збереження певної кастової замкнутості духовенства наприкінці XIX століття й повільної її руйнації.

1 Миронов Б. Социальная история России. – Т.1. – С. 106-107.

2 Надтока Г. Православна церква в Україні 1900-1917 років. – С. 63-81.

3 Меша В. Вказ. праця. – С. 81-82.

Висвітлення в літературі освітнього рівня духовенства другої половини XIX ст., як складової ознаки його соціального статусу, так само було започатковано в дореволюційну епоху. Уже на тому етапі помітною тенденцією в історіографії став поступовий перехід від загальних оцінок духовної освіти до конкретного аналізу її основних рис. Початок поклала праця К.Добронравіна «Очерк истории русской церкви» (1863 р.), в якій чи не вперше студіювалась тема освітньої підготовки православних місіонерів в імперії¹. На формалізм у семінарській освіті, а відтак недостатній професіоналізм священників вказував у своїй статті А.Папков (1902 р.)². Викликане цим «скептичне ставлення до духовенства» з семінарською та академічною освітою описував Є.Крижановський. Будучи вихідцем із священницької родини, він зазначав, що більшість пастирів на Київщині трималась старих українських традицій, користуючись незрівняно більшою повагою мирян, аніж нові випускники духовних шкіл.³

Повнішу характеристику духовної освіти знаходимо у П.Малицького, С.Рункевича, П.Смирнова, які надали відомості про типи духовних шкіл (академії, семінарії й духовні училища), їх чисельність у середині XIX та на початку XX ст., результати реформ духовної освіти в імперії 1867 і 1884 років.⁴ Необхідно відзначити, що за 12 років до виходу праці К.Харламповича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» П.Малицький зробив висновок про те, що «тип духовної школи Росії за регламентом було повністю списано з південно – руських (українських – авт.) шкіл».⁵

У радянську епоху еволюція наукових оцінок рівня духовної освіти духовенства представлена, зокрема, в працях А.Дмитрієва (1930 р.) та Є.Грекулова (1969 р.). Якщо перший прагнув довести, що попри «безперервність розвитку духовної освіти в імперії XVIII і XIX століть ці заклади залишались справжньою фабрикою кретинів», які перетворювались у фанатиків старезних ідей православ'я⁶, то другий схилився до більш діалектичного підходу. Зокрема, Є.Грекулов, визнаючи «схоластику і рутину» семінарської освіти, підкреслював, що значна частина випускників-семінаристів відмовлялась від церковної кар'єри й, поступаючи на службу в якості вчителів, ветеринарів чи акцизних чиновників, засвідчувала належний рівень загальноосвітньої підготовки.⁷

1 Добронравин К. Очерк истории русской церкви, от начала христианства в России до настоящего времени (1860 года). – С.246-247.

2 Папков А. Церковно-общественные вопросы ... – С. 198.

3 Крыжановский Е.М. Собрание сочинений / Е.М.Крыжановский. – К., 1890. – Т. 1 -2. – С. 516, 546.

4 Малицкий П. Руководство по истории русской церкви. Период патриаршего и синодального управления. ...; Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке. – Т. 2; Смирнов П. История христианской православной церкви / П. Смирнов. – СПб., 1913. – 284 с.

5 Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович. – Казань, 1914. – Т. 1. – С. 138.

6 Дмитриев А. Церковь и идея самодержавия в России / А.Дмитриев. – М., 1930. – С. 195.

7 Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.). – С. 4, 102-103.

ДОРОШЕНКО
Дмитро Іванович (1882 – 1951) – український громадський і політичний діяч, історик, публіцист, літературознавець, дослідник історії церкви

У середині ХХ ст. з'являються роботи представників російської та української діаспори, в яких окремі сюжети стосувались духовної освіти православного духовенства. Так, Д.Дорошенко зосередився на створенні й діяльності українських громад у семінаріях України другої половини ХІХ ст.,¹ а Н.Зернов акцентував увагу на неможливості набуття повноцінної освіти в духовних закладах, які функціонували в «охопленій багатолітнім оціпенінням православної церкви». «Штучний світ й задушлива атмосфера семінарій та академій», на його переконання, стали причиною традиційної відмови дворянства від духовної освіти та кар'єри.²

Комплексний аналіз духовно-освітнього процесу в єпархіях України з'являється лише в 1990-і роки. Спираючись на такий підхід, Г. Надтока робить, зокрема, висновок про те, що «посередній» освітній рівень духовенства в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. та його консервація були і результатом штучно створених Синодом умов, за яких духовні заклади України не могли й не повинні були повністю задовольняти кількісні та якісні кадрові потреби своїх єпархій. Ця обставина актуалізувала насичення українських парафій священниками з Росії.³

Духовна освіта у православній церкві останньої чверті ХІХ ст. цілісно представлена в роботі В.Меші. Автор аналізує різні рівні духовної освіти в Україні (штат навчальних закладів, рівень їх матеріального забезпечення, характер освітніх програм, спосіб життя вихованців, рівень викладання й наукову діяльність Київської духовної академії). Динаміка та якісні параметри духовної освіти в Україні того часу наведені в п'яти авторських таблицях.⁴

Нарешті, **історіографія третьої складової соціального статусу духовенства – його матеріального рівня** виявилась найбільш суперечливою. В дореволюційний період спектр дослідницьких висновків включав три крайніх позиції: «священники-злитдарі» (А.Папков), «священники-мужики» (П.Малицький, П.Успенський, С.Рункевич), «священники і ченці як заможні верстви» (С.Мельгунов).

Нарешті, **історіографія третьої складової соціального статусу духовенства – його матеріального рівня** виявилась найбільш суперечливою. В дореволюційний період спектр дослідницьких висновків включав три крайніх позиції: «священники-злитдарі» (А.Папков), «священники-мужики» (П.Малицький, П.Успенський, С.Рункевич), «священники і ченці як заможні верстви» (С.Мельгунов).

1 Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.45.

2 Зернов Н. Русское религиозное возрождение XX века / Н.Зернов. – Париж, 1991. – С. 52, 59-61.

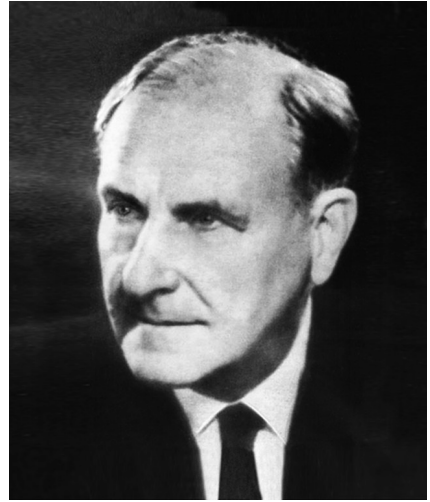
3 Надтока Г. Православна церква в Україні... – С. 41-42.

4 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 98-126.

При цьому, якщо С.Рункевич прослідковував сталу тенденцію покращення матеріального забезпечення білого духовенства внаслідок реалізації указів 1862, 1864, 1866, 1878, 1880 і 1894 рр.,¹ то С.Мельгунов констатував стабільно високий матеріальний статус чернецтва. За його підрахунками, на кожного ченця у 1870-і рр. припадало 400 руб. монастирських прибутків на рік.² Єпископ Порфирій Успенський оприлюднив і маловідоме джерело поповнення доходів єпархіального кліру – зі зборів держави з поміщицьких маєтків.³

Відсутність системного аналізу доходів Російської православної церкви була характерна і для досліджень радянської доби. Поряд із висновками в роботі М.Нікольського «История русской церкви», в якій «критичне становище церкви другої половини XIX ст.» автор вбачає, насамперед, «в економічній базі», а відносно заможним вважає лише міське духовенство,⁴ радянські дослідники історії церкви ідентифікують священно-церковнослужителів як панівну, заможну, експлуаторську верству. Так, поглиблюючи тезу В.Леніна про духовенство як «кріпосників в рясах»⁵, П.Бляхін вказує на те, що до ліквідації кріпацтва 1861 року РПЦ належало 859602 кріпацьких душ. Не випадковими, на його переконання, стали у цьому зв'язку слова з популярної пісні «Дубінушка»: «Говстопузий наш піп обирає нарід».⁶

Безапеляційності й бездоказовості, притаманних, зокрема, працям П.Карпенка й Ф.Ковальова⁷, що вийшли з видавництва «Безбожник», прагнули уникнути Є.Грекулов та Н.Любинецький. У своїх роботах, що вийшли в світ у 1931 р., вони характеризують земельні володіння церкви, у т.ч. в єпархіях України. З авторських

ЗЕРНОВ
Микола Михайлович
(1898 – 1980) –
російський філософ, богослов-єкуменіст,
дослідник православної культури,
громадський діяч.

- 1 Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке / издание А.П. Лопухина. – Спб., 1901. – Т. 2: Православный Восток. – С. 720-722.
- 2 Мельгунов С.П. Наши монастыри. К вопросу о секуляризации монастырских земель / С.П. Мельгунов. – М., 1917. – С. 14,18.
- 3 Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки епископа Порфирия Успенского. – Т. VII. – СПб., 1902. – С. 148-149.
- 4 Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М.Никольский. – М.: Политиздат, 1983. – С. 405.
- 5 Ленин В.И. Классы и партии в их отношении к религии и церкви / В.И.Ленин // ПСС. – Т.17. – С. 431.
- 6 Бляхин П. Как попы дурманят народ / П.Бляхин. – Петроград, 1920. – С. 3-4.
- 7 Карпенко П. Архидиякон Чехун з кривавим ножом / П.Карпенко. – К., 1930. – 8 с.; Ковальов Ф. Православие на службе самодержавца в России / Ф.Ковальов. – М., 1930. – 64 с.

НИКОЛІН

Олексій Олексійович (нар. 1947 р.) – протоієрей, член Єпархіальної комісії – протоієрей по канонізації святих, науковець, дослідник церковної історії

узагальнень впливає, зокрема, що середні наділи в єпархіях України були на 1890 р. в півтора рази вищими, ніж, наприклад, у Білорусії.¹

Висновок про приналежність православного духовенства до панівних верств проглядається і в книзі Б.Кандідова. Він аналізував, зокрема, указ 1888 р., яким головний священник гвардії прирівнювався, у т.ч. й за окладом, до генерал-лейтенанта, штатний протоієрей – до полковника, священник – до капітана, диякон – до поручника, а нештатний диякон – до підпоручка. При цьому місячне утримання солдата становило 50 копійок.²

Більше наближення до об'єктивної картини, як видається, спостерігається в сучасній історіографії. Так, у монографії «Церковь и государство» (1997 р.) російський дослідник А.Ніколін схиляється все ж до думки про загально експлуататорську природу православного духовенства

поререформеної епохи. Серед аргументів автора – щорічні державні субсидії монастирям для оплати найманих робітників. При цьому, якщо 1861 року призначені для них субсидії сягали 168200 рублів, то 1890-го – вже 425 тисяч.³

На основі аналізу близько 10 каналів поповнення бюджету духовенства в Україні кінця XIX – початку XX ст. Г.Надтока відтворює загальну картину доходів білого й чорного духовенства, єпископів та митрополитів. Вона засвідчує, з одного боку, високий рівень соціальної диференціації духовенства, а з другого, – що матеріальне забезпечення священно-церковнослужителів в Україні того часу рідко було нижчим рівня, характерного для середнього селянства.⁴

Аналогічні підходи в дослідженні доходів православного духовенства України останньої чверті XIX ст. використовував пізніше і В.Меша. Йому вдалося, зокрема, встановити, що витрати середньостатистичного селянина на оплату треб були для нього цілком посильними, а тому критику політики церкви у цій ділянці вважає недостатньо обґрунтованою. Автор виявляє й вищій, порівняно з Росією, рівень державного фінансування духовенства в Україні, особливо в її правобережних єпархіях, що було викликано потребою стимулювання протидії інославному прозелітизму.⁵

1 Любинецький Н.А. Недвижимая собственность русской церкви /Н.А.Любинецкий // История классовой борьбы в царской России и религия. – М. – Л., 1931. – С.45.

2 Кандідов Б. Релігія в царській армії / Б.Кандідов. – Харків – Одеса, 1930. – С. 20-22.

3 Ніколін А. Церковь и государство (история правовых отношений) / А.Николин. – М., 1997. – С. 124.

4 Надтока Г. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років... – С. 49-52, 59.

5 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 84-89.

Таким чином, в історичних дослідженнях простежується еволюція соціального статусу православного духовенства в Україні другої половини ХІХ ст., а відтак і його можливості в реалізації суспільних функцій.

Загалом, висвітлення внутрішнього конфесійного розвитку православної церкви в Україні має свою специфіку. По-перше, в дореволюційних і радянських дослідженнях православна церква в Україні й духовенство, зокрема, по суті не були предметом спеціальних досліджень і спорадично характеризувались у контексті загальноросійських церковних процесів. Невипадково перші комплексні дослідження проблеми з'явилися в часи після суверенізації України. По-друге, багатогранність, а відтак більша об'єктивність сучасних наукових розробок щодо соціального статусу духовенства пореформеної епохи ґрунтуються на поєднанні переваг кожного з існуючих методологічних підходів: позитивізму, діалектики, мікроісторизму, соціальної історії та ін. По-третє, поліконцептуальність в оцінках досліджуваного явища об'єктивно сприяла відтворенню його реальних характеристик. Проте, необхідно констатувати, що досьогодні слабо дослідженим залишається соціальний статус духовенства України 1850-1874 років, тобто епохи, підготовки та проведення самих реформ у світській та церковній сферах.

«Чим більше загострювалися відносини між абсолютистською державою і новим суспільством, тим більше вироджувалась церква в суто політичну установу, в засіб боротьби проти устремлінь до вільної моралі, до прав людини»

М. Рейснер «Духовная полиция в России»

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ВИМІР УЧАСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ

3.1. Православна церква в суспільно-політичних процесах

Соціотворча діяльність православної церкви в Україні традиційно доповнювала власне релігійну сферу її духовного служіння. У такому поєднанні функцій вбачалась повноцінна реалізація історичного покликання церкви: зорієнтований на вічність порятунок душі й зосереджений на сьогоднішньому пошук моделі суспільної гармонії. При тому, що ці дві сторони діяльності православної церкви були тісно пов'язані між собою, тільки у другій половині XIX ст. участь духовенства в суспільних процесах поступово стала набувати правового підґрунтя. Вплив церкви на соціальні перетворення переживав стадію легітимізації, а відтак повніше розкривав політичні ідеали духовенства.

Закономірно, що ці процеси викликали увагу істориків – як сучасників тих подій, так і науковців наступних епох. Неоднозначність тогочасних суспільних трансформацій спричинила те **концептуальне розмаїття**, яким вирізнялись підходи до осмислення соціально спрямованої ролі православної церкви. *Виходячи з критерію доцільності*, дослідники розділились на тих, хто заперечував необхідність активної участі духовенства в житті суспільства, вбачаючи у ній загрозу його політизації й віддалення від початкових християнських ідеалів (М.Рейснер, П.Верховський) або клерикалізацію суспільства (Б.Кандідов, А.Воробйов, Н.Нікольський, Н.Ростов, Б.Литвак та ін.), і тих, хто підтримував її, надаючи соціально спрямованій діяльності церкви роль потужного каталізатора процесів соціального оновлення (А.Папков, М.Алабовський, Л.Тихомиров, В.Зеньковський, М.Грушевський, А.Лотоцький, І.Огієнко та ін.).

Не менш *суперечливими виявились підходи науковців до оцінки характеру суспільного служіння православної церкви*. Популярною у цьому зв'язку стала концепція, яку умовно можна назвати *офіційно церковною*. Згідно з нею, православна церк-

ЗИНЧЕНКО
*Арсен Леонідович (нар. 1948 р.) –
український історик,
громадський діяч,
народний депутат 1 скликання,
доктор історичних наук,
професор*

КИРИДОН
*Алла Миколаївна –
доктор історичних наук,
професор, дослідниця історії
православної церкви,
педагог*

ва поставала як духовна опора російської державності, ретранслятор і популяризатор його внутрішньополітичного й зовнішнього курсу (С.Рункевич, П.Знаменський, А.Доброклонський, П.Малицький, Т.Барсов та ін.). Друга – *атеїстична концепція* зорієнтувала дослідників на те, що церква апіорі здійснювала суспільно деструктивні й реакційні функції, як складова загальнодержавного апарату соціального гноблення (Є.Грекулов, А.Дмитрієв, Є.Варичев, Д.Пойда, М.Корзун, Д.Венедиктов та ін.). Третя – *діалектична концепція* представляла тогочасну православну церкву як політично неоднорідну структуру, в якій домінування соціально охоронних тенденцій поєднувалось з опозиційними настроями і опозиційними діями духовенства (В.Ульяновський, О.Крижанівський, А. Зінченко, Г.Надтока, О.Ігнатуша, А. Киридон, С.Римський, Б.Міронов, А.Полонський та ін.).

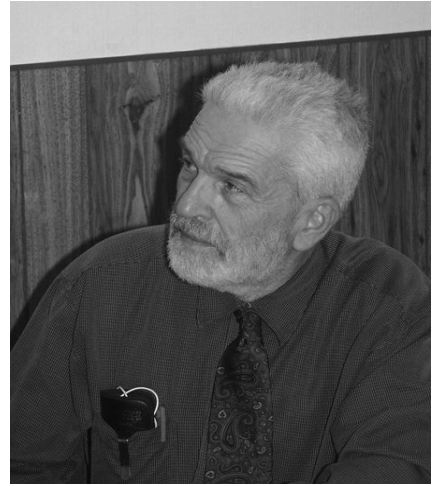
Історіографічний аналіз дозволяє також прослідкувати варіанти **періодизації участі церкви в суспільних процесах**, закладені в інформаційному матеріалі дослідників. Дореволюційні історики, як правило, пов'язували зміни суспільно-політичних пріоритетів церкви безпосередньо з діяльністю монархів. Зокрема, С.Рункевич у праці «История Христианской церкви в XIX веке» виокремлює часи піднесення суспільно-політичної активності православного духовенства у зв'язку з «визвольними» реформами імператора Олександра II (1855 – 1881) та консервації реформ за Олександра III (1881 – 1894) й зосередженості церкви на деполітизації суспільства шляхом впливу на нього засобами релігійно-морального характеру.

Сучасні російські історики А.Полонський і Д.Поспеловський наводять додаткові аргументи на користь зазначеної періодизації, стверджуючи, що саме призначені імператорськими указами обер-прокурори Синоду визначали не тільки характер суспільно-політичного життя самої церкви, але, часом, і суспільства в цілому. Наприклад, цензурні обмеження, запроваджені другим Олександром III К.Победоносцевим, справили, на переконання А.Полонського, помітний вплив

на свободу як духовної, так і світської преси.¹ Так само цілковиту відповідність обер-прокурорської соціальної доктрини імператорській підкреслює Д.Поспеловський. Він звертає увагу на те, що в діяльності обер-прокурорів, зокрема Д.Толстого та К.Победоносцева, які представляють, відповідно, ліберальну і консервативну епохи, прослідковуються також і спільні суспільно-політичні пріоритети. У цьому зв'язку характерними були їх зусилля у напрямку поступової руйнації розподільчої стіни між православною церквою і суспільством. Йдеться, зокрема, про помітне ослаблення станової замкненості духовної верстви та зближення вихідців духовенства з іншими суспільними станами за соціальним статусом і правами.²

Більшість радянських істориків розділяла суспільну діяльність православного духовенства на періоди реформ та контрреформ. При цьому йшлося про те, що церква сприймала реформи, переважно, як явища соціально руйнівного характеру, а контрреформи – як соціально відновлювальні. Так, Б.Литвак, стверджував, що «саме контрреформи викликали приплив енергії у діячів церкви, їх розгубленість і в'ялість змінювались бурхливою діяльністю».³ Погоджуючись із запропонованим розмежуванням на етапи з точки зору хронології (1860 – 70-і рр. та 1880 – 90-і рр.), А.Дмитрієв пропонує інше їх змістовне наповнення, а саме: активізацію церковної діяльності з 1880-х рр. він пов'язує з піднесенням у суспільстві революційних настроїв та революційних рухів.⁴

У сучасній українській науковій літературі було задіяно ще один критерій періодизації, а саме: наявності правового підґрунтя для суспільно-політичної діяльності православного духовенства. У цьому контексті В.Меша зазначає, що залучення священнослужителів до участі в органах місцевого (земського) самоврядування з 1864 р. можна вважати точкою відліку нового етапу. Саме з того часу православному кліру було надано право обирати і бути обраним, зокрема депутатами земських зборів. Церква ставала легітимним суб'єктом суспільно-політичних відносин.⁵

ПОСПЕЛОВСЬКІЙ ІІ

*Дмитро Володимирович
(1935 р.) –*

Історик церкви, публіцист, економіст.

*Правнук відомого педагога
К. А.Ушинського*

1 Полонский А.В. Православная церковь в истории России (Синодальный период). – С.64.

2 Поспеловский Д.В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. – С. 195-197.

3 Литвак Б.Г. Русское православие в XIX веке / Б.Г.Литвак // Русское православие: вехи истории. – С. 357.

4 Дмитриев А. Церковь и идея самодержавия в России / А.Дмитриев. – М.,1930. – С. 200.

5 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 197.

Проблемі участі православної церкви в суспільно-політичних процесах другої половини XIX ст. були присвячені різномасштабні наукові дослідження. Особливе місце серед них належить дореволюційним науково-публіцистичним книгам та пізнішим монографіям. Йдеться, зокрема, про такі роботи як: «Значение православия в жизни и исторической судьбе России» А.Царевського (1898), віднайденій у бібліотеці одного відомого університету США, та «Значение православной церкви в деле устройства государственной и общественной жизни» М.Алабовського (1912). Проблема підключення православної церкви до суспільно-політичних процесів постає у цих працях в історіософському вимірі з обґрунтуванням ключових завдань духовенства. В революційну та постреволюційну епохи з'явилися праці, в яких висвітлювались різні сторони суспільного буття православної церкви: «Из истории общественно-религиозных движений в России XIX века» С.Мельгунова (1919), «Религия в царской армии» Б.Кандидова (1929), «З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час» Д.Пойди (1958), «Православная церковь. История и социальная сущность» Є.Варичева (1982), «Русская православная церковь и религиозно-нравственное воспитание личного состава армии и флота, 1800-1917 гг.» С.Чимарова (1999), «Православная церковь в общественной жизни России (конец 1850-х – конец 1870-х гг.)» М.Нікуліна (2006), «Общественно-политическая деятельность православного приходского духовенства Европейского Севера в конце XIX – начале XX вв. С.Регузова (2009) та ін.

Важливими є також наукові доробки авторів, які присвячували досліджуваній проблемі окремі розділи чи підрозділи узагальнюючих праць загальноцерковного характеру. Серед них: «Очерки по истории русской культуры» П.Мілюкова (1896), «История Христианской церкви в XIX веке» С.Рункевича (1901), «Як православна церква служила самодержавству» Є.Грекулова (1931), «Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов: X в.– 1917г.» М.Корзуна (1984), «Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.)» (2000) Б.Миронова, «Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)» О.Ігнатуші (2004), «Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років» В.Меші (2007) та ін.

Цінними є й матеріали статей, в яких розглянуті окремі аспекти причетності православного духовенства до суспільно-політичних процесів, у тому числі в Україні. Особливий інтерес представляють статті дореволюційних науковців, зокрема доктора церковного права і політика А.Папкова,¹ колишнього народовольця, а пізніше радника П.Столипіна і дослідника історії російської монархії Л.Тихомирова. В статті «Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870)», надрукованій в «Русском вестнике» наприкінці XIX ст.,

1 Папков Олександр Олександрович (1868-1920), дослідник церковної історії, з 1900-х рр. займав посаду губернатора Тавастуської губернії Великого князівства Фінляндського, член Собору 1917 року.

А.Папков осмислив такі життєво важливі проблеми для церкви і суспільства, як ставлення до православного духовенства з боку інтелігенції, селянства та робітничої верстви; шляхи виходу церкви із стану соціальної апатії та зближення з народом. Натомість, Л.Тихомиров у статті «Духовенство и общество в современном религиозном движении» (1892) обґрунтовував точку зору, згідно з якою РПЦ поставала як «носії вікової мудрості» та суспільного досвіду, а відтак заслужувала високої оцінки з боку тогочасної громадськості. Так само загальноросійській тематиці присвячені статі: «Православная церковь в истории нашей страны» Г.Овчиннікова (1988), «Процесс огосударствления церкви в XVIII-XIX вв.» Ю.Тітова (1988), «Победоносцев и политика контрреформ» А.Соловьева (2003). У 2000-і рр. з'являється серія статей українських дослідників, серед яких: «Регулювання законодавчими документами питань задоволення релігійних потреб військових на півдні України в 1843 – 1853 рр. (на матеріалах Півного зібрання законів Російської імперії)» І.Лимана (2004) та ін.

За самою назвою наведених праць стає зрозумілим, що у хронологічному плані участь духовенства в суспільно-політичних процесах України висвітлена нерівномірно. Крім того, більшість досліджень, особливо дорадянського і радянського часу, побудована на загальноросійському матеріалі. Український контекст проблеми найбільш повно представлений щодо останньої чверті XIX століття.

Характеризуючи окремі аспекти участі православної церкви в суспільно-політичних процесах другої половини XIX ст., дослідники зосереджувались, передусім, на обґрунтуванні її доцільності.

Необхідність зближення церкви і суспільства, на думку дореволюційного дослідника Л.Тихомирова, мало стати запорукою майбутніх суспільних перетворень. Автор зазначає, що сповідування пастирями церкви і світським суспільством різних духовних цінностей не виправдано призвело до несприйняття духовної верстви з боку громадськості. Його секуляризована частина звинувачувала духовенство в соціальній заскорузлості, неспроможності відповісти на запити суспільства і навіть на невмінні спілкуватися його мовою.¹ Натомість, дослідник вважав, що кращим на шляху гуманізації суспільства було б відкинути безпідставні звинувачення на адресу церкви й підносити її суспільний авторитет.²

Не піддавав сумніву доцільність залучення церкви до формування нових суспільних відносин й історик, священник М.Алабовський. Констатуючи недостатню залученість церкви до суспільних перетворень, дослідник спирався у своїх міркуваннях на оцінку соціального потенціалу церкви М.Гоголем: «Ми володіємо скарбом, якому не має ціни ... І цю церкву, створену для життя, ми досі не ввели в наше життя».³ Проте серед пріоритетних сфер суспільного служіння

1 Тихомиров Л. Духовенство и общество в современном религиозном движении / Л.Тихомиров // Русск. Обзор. – 1892. – №9. – С. 226.

2 Там само. – С. 240.

3 Алабовский М.П. Значение православной церкви в деле устроения государственной и общественной жизни / М.П. Алабовский. – К., 1912. – С. 31.

АЛАБОВСЬКІЙ
Михайло Петрович
(1874 – 1937) –
випускник Київської духовної академії,
протоієрей, громадський діяч,
монархіст, публіцист

церкви М.Алабовський виділяв не політичну, а соціально-культурну сферу.¹

Більш критично оцінював перспективи суспільної творчості церкви дореволюційний дослідник А.Папков. Він зазначав, зокрема, що соціально пасивне духовенство шукало самовиправдання в негативному ставленні до себе з боку інтелігенції: в неповазі до священного сану, віри і обрядів.²

Ключовою в історіографії залишалась **проблема ставлення православного духовенства до суспільних реформ 1861 - 1874 рр., зокрема, його участі у підготовці та реалізації реформи 1861 року.** В роботах дореволюційних дослідників з'явилися перші свідчення про безпосередню участь духовенства у підготовці звільнення селян від кріпацької залежності. За даними Ф.Тітова, проект Маніфесту про скасування кріпацтва, попередньо складений світськими діячами Ю.Самарініним та Н.Мілютініним, був виправлений московським

митрополитом Філаретом Дроздовим.³ Таким чином, причетність Св. Синоду до реформи 1861 р. не піддавалась сумніву.

Тогочасні дослідники (С.Рункевич, Ф.Тітов та ін.) характеризували церкву як головного популяризатора цієї реформи – саме духовенству було доручено оголошувати й роз'яснювати її народу в парафіяльних церквах. Зокрема, в Києві, за словами Ф.Тітова, зачитування лютогового імператорського Маніфесту про звільнення селян відбувалось 10 березня 1861 р. одночасно в усіх церквах і монастирях міста⁴.

Внесок церкви у реалізацію реформи зі скасування кріпацтва окреслювали такі *радянські дослідники*, як С.Римський, Є.Грекулов, Б.Литвак, Д.Пойда, Т.Фруменкова та інші. Ідеологічне забезпечення церквою селянської реформи відзначав радянський дослідник С.Римський.⁵ Відповідальна роль відводилась, зокрема, парафіяльному духовенству. Були навіть напрацьовані основні пра-

1 Там само. – С. 11-15.

2 Папков А.А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870) / А.А. Папков. – СПб., 1902. – С. 198.

3 Титов Ф.И. Пятидесятилетие освобождения крестьян от крепостной зависимости (1861 г. – 19 февраля 1911 г.) / Ф.Титов. – К., 1911. – С. 19.

4 Там само. – С. 22.

5 Римский С.В. Церковь и крестьянская реформа 1861 года: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / С.В. Римский. – Ростов-на-Дону, 1982. – С. 2.

вила його поведінки під час реформи.¹ Серед обов'язків духовенства, дослідник зазначає організацію подячних молебнів за звільнення селян, тлумачення Маніфесту про селянську свободу й Положення про порядок наділення селян землею, підтримка місцевої влади, поміщиків і каральних військ у придушенні протестних селянських виступів.²

Духовенство, як зазначав історик Є.Грекулов, взяло сторону тих поміщиків, які вимагали найгірших для селянства умов вивольнення.³ Солідаризується з ним і Б.Литвак, стверджуючи, що московський митрополит Філарет, працюючи над проектом реформи, задавався питанням: «...чи не знайдуть поміщики себе утисненими в праві власності і в господарських обставинах?».⁴

Роль церкви у підготовці та проведенні реформи 1861р. в Україні залишається недо-слідженою.

Окремі сюжети щодо позиції *духовенства у справі проведення судової, земської, та інших реформ* так само знаходимо в історіографії, починаючи з дорадянської епохи. *Ставлення духовенства до судової реформи* розглядав дореволюційний церковний історик Т.Барсов. Саме під впливом реформи світського суду, писав він, було здійснено спроби змінити й церковне судочинство. Майже безперервно, впродовж кількох років, продовжувались дискусії й готувались проекти реформи духовного суду.⁵ І хоча церковне судове законодавство так і не було оновлено, усвідомлення духовенством необхідності змін свідчило про підтримку ним світської реформи судочинства.⁶

Детальнішу характеристику офіційної позиції православної церкви щодо судової реформи 1864 р. та подальших спроб підготовки її нової редакції надає сучасний російський історик А.Соловйов⁷. Аналізуючи переписку обер-проку-

ПІГОВ Федір

(1864 – 1935) –

*протоієрей, церковний історик, професор
Київської Духовної Академії
і богословського факультету
Белградського університету*

1 Там само. – С. 9.

2 Там само. – С. 15.

3 Грекулов Є.Ф. Як православна церква служила самодержавству / Є.Ф.Грекулов. – Харків - Одеса: «Пролетар», 1931. – С. 21.

4 Литвак Б.Г. Русское православие в XIX веке / Б.Г.Литвак // Русское православие: вехи истории. Научн. ред. А.И.Клибанов. – М, 1989. – С. 346.

5 Барсов Т.В. Святейший Синод в его прошлом / Т.В. Барсов. – СПб., 1896. – С. 12.

6 Там само. – С. 68-69.

7 Соловьев А.Л. К.П.Победоносцев и политика контрреформ / А.Соловьев // Известия Уральского государственного университета. – 2003. № 25. - Режим доступа: <http://krotov.info/histori/19/1880/solovyov.htm>

рора Св. Синоду К.Победоносцева з Олександром III, він стверджує, що ставлення церкви до реформи світського суду змінювалось і стало більш критичним з розвитком революційних процесів та поширенням тероризму в імперії. Дослідник показує, що незважаючи на особисту причетність К.Победоносцева до підготовки Судових статутів 1864 р., він виступав з рішучою критикою окремих положень цих документів. Головну помилку ідеологів реформи він вбачав у «...безрозсудливому запозиченні із французького кодексу форм, не властивих Росії», внаслідок чого «чужий одяг зовсім нас стіснив». К.Победоносцев вважав, пише автор, що основна частина російського суспільства морально не готова до сприйняття судового законодавства європейського типу, оскільки «стоїть на ринку ... з усіма його торговцями, бабами, п'яними і кабаками».

Описуючи «судову контрреформу», ініційовану К.Победоносцевим, А.Соловйов посилається на підготовлену обер-прокурором доповідь імператору «Про необхідність судових реформ» (1885). Він акцентує увагу на основних пропозиціях К.Победоносцева, які, у більшості своїй, були надалі реалізовані.¹ Перша з них стосувалася необхідності відмовитися від «абсолютної незмінності суддів» і надання Вищому дисциплінарному присутствію Сенату права усувати й переміщувати посадових осіб з числа суддів. У цьому він вбачав важіль протидії процесу становлення «особливої суддівської верстви» та концентрації у судах «значної кількості нездібних, байдужих і лінивих суддів». У травні 1885 року було ухвалено закон про створення при Сенаті такого присутствія.

Другим догматом, з точки зору К.Победоносцева, була, за словами А.Соловйова, «публічність усіх судових засідань». Їх небезпеку обер-прокурор вбачав у перетворенні найсерйозніших справ у спектаклі, в яких публіка заважала б прийняттю об'єктивного рішення. У підсумку після тривалих дебатів було прийнято закон (лютий 1887 р.), згідно з яким необхідно було розглядати в закритому режимі справи щодо поваги до релігії чи відступництва від віри, щодо ересі та розколів, моралі, сім'ї та державного порядку.²

Третьою пропозицією К.Победоносцева А.Соловйов називає поступову відмову від суду присяжних у кримінальних справах. Серед головних недоліків іменованого ним «суду натовпу» радник імператора від Синоду православної церкви відзначав нездатність випадково призначених присяжних «осягнути масу фактів, що вимагали аналізу й логічного осмислення», їх надмірну схильність піддаватися зовнішнім впливам та виносити виправдальні вироки. Окремі пропозиції обер-прокурора були зафіксовані в законах від 28 квітня 1887 і 7 липня 1889 рр., зокрема частина злочинів проти державного порядку розглядалася без присяжних. Однак, як зазначає автор статті, суд присяжних скасовано не було.³

На відміну від вищезазначених ініціатив К.Победоносцева, його ідея скасування інституту адвокатури розглядається А.Соловйовим уже не як «охоронно-

1 Там само.

2 Там само.

3 Там само.

консервативна», а як «однозначно реакційна». При цьому автор статті вважає справедливими наведені обер-прокурором негативні риси адвокатури, зокрема: експлуатацію клієнтів заради особистої наживи, перетворення суду на трибуну для політичної агітації тощо.

Історичний аналіз *ролі церкви у здійсненні реформи місцевого самоврядування було започатковано сучасними дослідниками*. Так, В.Меша відзначив суперечності між дворянством та духовенством у новообраних земських установах Лівобережної України. Їх сутність полягала у спробах кожної верстви захищати передусім власні корпоративні інтереси, репрезентувати своє бачення інтересів селянства і забезпечити власне лідерство у представницьких органах. Автор констатує, що дворянству вдалося встановити свій контроль над земськими установами й потіснити представників церкви, з якими воно обиралось однією курією. Незважаючи на майже повну відстороненість від реального впливу на прийняття земських рішень, духовенство в єпархіях, як стверджує дослідник, не припиняло займатись проблемами, які становили предмет відповідальності земських органів влади (народна просвіта, охорона здоров'я тощо).¹

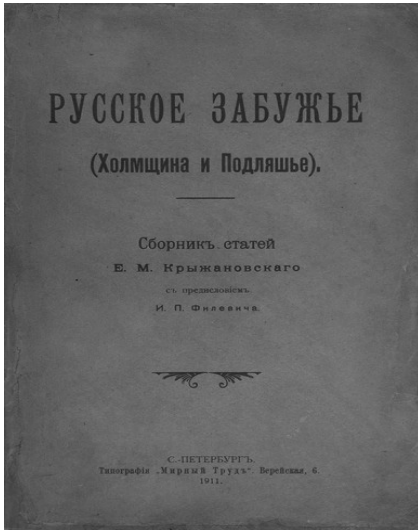
Аналізуючи цю проблему через призму поглядів К.Победоносцева, А.Соловйов представив обер-прокурорське бачення недоліків в організації земських установ. Серед них виокремлені: цілковита позастановість земств у станово диференційованому суспільстві; надмірна ставка на виборчі засади формування земств, незважаючи на можливу випадковість та упередженість вибору депутатів; дублювання функцій, а тому птучний антагонізм між виборними й урядовими органами; відстороненість земств від загальної організації урядових установ.² Дослідник звертає увагу на ключову пропозицію обер-прокурора, висловлену Олександром III у 1890 році. У ній йшлося, зокрема, про неможливість влаштування «селянської влади і правильної її постановки без зв'язку з усіма іншими властями. Необхідно, щонайменше, – писав К.Победоносцев, – поставити земського начальника так, щоб він був владою над цілою територіальною дільницею і в прямій залежності від загальних губернських властей». З урахуванням пропозицій К.Победоносцева у червні 1890 р. було прийняте «Положення про губернські і повітові земські установи». Підсумовуючи, А.Соловйов стверджує, що запропоновані К.Победоносцевим зміни до ліберальних реформ 1860–70-х рр. відповідали духу «класичного консерватизму», а отже й загальноцерковній соціальній філософії.³

Проблема **взаємин духовенства з іншими верствами** представляла особливий аспект його соціальної політики, оскільки акумулювала в собі усі сфери впливу на суспільне буття. У дорадянській історіографії цей факт відзначав, зо-

1 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 198.

2 Соловьев А.А. К.П.Победоносцев и политика контрреформ / Режим доступа: <http://krotov.info/history/19/1880/solovyov.htm>.

3 Там само.

КРИЖАНОВСЬКІЙ

Евфимій Михайлович
(1831—1888) —

*син священника, вихованець и викладач
Київської духовної академії, директор
Варшавської гімназії, член учбового
комітету при Синоді, письменник*

крема, М.Горчаков. Базовий чинник зближення духовенства з народом дослідник убачав у здійсненні основних реєстраційних актів, які були передані духовенству державою й набули характеру церковних треб і обрядів. Йдеться, зокрема, про реєстрацію народження, шлюбів, смерті у спеціальних метричних книгах, ведення яких було законодавчо закріпленим обов'язком священника¹.

Науковці сходилися в тому, що відносини між духовенством і селянами ускладнювались економічними проблемами. За визначенням дореволюційного дослідника Є.Крижановського, в середині ХІХ ст. їх суттєво обтяжували так звані інвентарні правила. На його думку, особливо користалась ними «нова порода» священників — ті, хто мав академічну освіту. На селян покладався обов'язок за власний рахунок будувати священникам будинки, «не гірші панських економів», обробляти поля і збирати врожай. У випадку відмови, як свідчить автор, священники зверта-

лись до економа чи поміщика для адміністративного сприяння. Така взаємодія ставила духовенство на один щабель з місцевими чиновниками і панством. Натомість, серед «священників старої гвардії», як писав Є.Крижановський, нерідко зустрічались особи, які терпляче ставились до непорозумінь у цих питаннях, відмовляючись від нововведень. Такі дії могли розглядатись єпархіальним начальством як протизаконні і каратись епітимією чи навіть позбавленням своїх парафій.²

В основі негараздів між священниками і селянами залишались земельні питання, що відзначав професор богослов'я Одеського Рішельєвського ліцею єпископ Київської єпархії Порфирій Успенський. Після скасування кріпосного права, писав він, селяни обробляли землю неакуратно, несвоєчасно, а часом взагалі не обробляли. Позбавлений через те засобів до існування клір, був вимушений підвищувати встановлену церквою плату за треби та ще більше налаштовувати проти себе сільських парафіян.³ Водночас автор підкреслював недбалість священників у здійсненні богослужінь, треб для селянства, проповідей, навчання

1 Горчаков М.И. Церковное право. Краткий курс лекцій. — С. 110.

2 Крыжановский Е.М. Собрание сочинений в 2 т. / Е.М.Крыжановский. — К., 1890. — Т. 2. — С. 552.

3 Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки епископа Порфирия Успенского. — Т. VIII. — СПб., 1902. — С. 159.

в парафіяльних школах. При цьому, за даними Порфирія Успенського, «попи утримували кабаки», а чисельні скарги селян на своїх священників церковному начальству найчастіше залишалися без відповіді.¹

Закономірність охолодження парафіян у ставленні до своїх пастирів констатував український історик М.Грушевський. Причину такої тенденції він вбачав у поведінці пастирів: «... духівники, – писав він, – водять товариство з дрібними панками, поліційними чинами, крамарями, для сільської громади у них тільки домагання оплат, бажання якнайбільше взяти з церкви і парафії...».²

Радянській історіографії було притаманне перебільшення гостроти соціальних суперечностей між кліром і селянським людом. Дослідники традиційно робили акцент на формах селянської боротьби проти духовенства. Показовим у цьому зв'язку є відзначене істориком Д.Пойдою посилення взаємної недовіри між кліром і сільською паствою на Правобережній Україні у пореформений період. Як зазначає автор, почастишали випадки недопущення священників до богослужінь у церкву,³ відмови прийняти скомпрометованих священників, переміщених з інших парафій, самочинне відібрання селянами церковних грошей через побори та сутяжництво кліру з подальшою витратою їх на громадські потреби.⁴ При цьому автор показує не систему, а окремі випадки такої поведінки мирян у селах Волинської, Подільської та Київської губерній.

У цьому ж контексті Є.Грекулов відзначає, що деякі єпархіальні рішення, безпосередньо ускладнювали врегулювання конфліктів між селянами та парафіяльним духовенством. Як при-

ПОРФИРІЙ

*(Костянтин Олександрович Успенський)
(1804-1885) –*

*єпископ Чигиринський, вікарій Київської
єпархії, російський сходознавець,
візантолог, археолог, мандрівник,
перекладач Біблії*

ГРУШЕВСЬКІЙ

*Михайло Сергійович (1866–1934) –
професор історії, організатор української
науки, політичний діяч і публіцист*

1 Там само. – С. 183.

2 Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М.Грушевський. – С. 154.

3 Пойда Д.П. З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час. – С. 23.

4 Там само. – С. 26.

ІГНАТУША

*Олександр Миколайович (1962 року) –
український історик, педагог,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
історичного факультету Запорізького
національного університету*

клад, він наводить указ 1887 р., що забороняв подавати скарги на священників та виносити рішення про видалення неугодних священників із парафій.¹

Сучасна українська історіографія характеризується більш виваженою оцінкою проблеми. Розширення джерельної бази досліджень та прагнення уникнути ідеологічної заангажованості дозволили науковцям виявити у відносинах між селянами та їх пастирями конструктивні процеси та тенденції. Так, за висновком В.Мещі, в останній чверті XIX століття духовенство стало активніше реагувати на селянські проблеми. Якісні зміни в характері цих взаємин розпочалися, на думку автора, після скасування у 1868 р. обтяжливого для селян «Положення про забезпечення православного сільського духовенства...». Відомо, що згідно з ним, селянство змушене було нести додаткову трудову повинність на користь служителів культу. Крім того, історик показує окремі засоби сприяння з боку духовенства малоземельному се-

лянству. Серед них – пропаганда служителями церкви селянської кооперації, здатної об'єднати матеріальні ресурси для успішної конкуренції з заможним селянством.²

По-новому розкривають проблему й ті сюжети дослідження В.Мещі, в яких духовенство постає у ролі миротворця в урегулюванні соціального, переважно економічного, антагонізму між селянами й іншими верствами суспільства, та національного – з єврейським населенням. Зокрема, автор зазначає, що саме завдяки активній позиції парафіяльного духовенства різних регіонів України в 1881 р. вдалося стримати наростаючу хвилю єврейських погромів.³ Автор спростовує висновок істориків радянської доби, наприклад, Б.Кандидова, які однозначно вважали православну церкву пособником самодержавства в розпалюванні антисемітизму та організації погромів.⁴

У сучасній українській науковій літературі з'явилися також нові оцінки взаємин православного духовенства з робітничою верствою. Неоднозначне ставлення ро-

1 Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX веков). – С. 5.

2 Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років . – С. 189.

3 Там само. – С. 192.

4 Там само. – С. 64.

бітництва до віри наприкінці XIX ст. показує, зокрема, О.Ігнатуша.¹ Висновок про антицерковну ідеологію робітничого класу він відносить до міфів радянської історіографії. Робітники, так само, як і селянство, наголошує автор, підпорядковували свій господарський уклад церковному календарю, демонстрували шанобливе ставлення до церкви, брали участь в організовуваних нею заходах. Інша справа, зазначає автор, що під впливом атмосфери суспільно-політичної боротьби частина робітництва проявляла радикалізм і схильність до руйнівних, у тому числі протицерковних дій.²

Про те, що церква прагнула виробити консолідовану політику щодо робітництва, стверджує В.Меша. Церковне керівництво, як зазначає він, надавало рекомендації парафіяльному духовенству щодо формування взаємин з пролетарською верствою. Церква керувалась рекомендаціями обер-прокурора Св. Синоду К.Победоносцева обережно поводитись з новою верствою суспільства – робітниками, у зв'язку з їх політичною неблагонадійністю.³ З метою посилення впливу церкви на робітництво з 1880-х рр. реалізовувалась програма пріоритетного відкриття нових парафій саме в промислово розвинутих губерніях України, як то: Харківській, Катеринославській та інших. Встановлення тісного контакту з пролетаріатом, як зазначає автор, досягалось проповідницькою діяльністю, співбесідами, народними читаннями, створенням парафіяльних шкіл тощо.⁴

У вітчизняній літературі з'являється також узагальнюючий висновок про те, що духовенство не мало значної підтримки серед усіх суспільних станів⁵. За таких обставин воно намагалося віднайти інші форми участі в суспільно-політичному житті й підтвердженням цього, на думку О.Ігнатуші, може слугувати бурхливий розвиток церковної журналістики, розпочатий у 60-ті роки XIX століття. Відзначає автор і той факт, що наприкінці століття під впливом буржуазних реформ в імперії вихідці з духовного стану активно поповнювали ряди інтелігенції – серед студентів Київського та Новоросійського університетів вони становили відповідно 18,6 та 51,7 %.⁶

Історіографія проблеми, пов'язаної зі ставленням духовенства до суспільних рухів другої половини XIX ст. фрагментарно була започаткована ще в дорадянську епоху. Зокрема, реакцію церкви на революційно-терористичні акти, у тому числі вбивство імператора Олександра II, описав приват-доцент Санкт-Петербурзького університету, історик С.Рункевич. Він відзначав, передусім, зростання пропагандистської, ідеологічно спрямовуючої ролі церкви після 1 бе-

1 Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – С. 70-74.

2 Там само. – С. 70.

3 Меша В. Вказ. праця. – С. 183.

4 Там само. – С. 184-185.

5 Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні. – С. 70.

6 Там само. – С. 70.

РЕЙСНЕР
Михайло Андрійович
(1868 – 1928) –
російський і радянський
вчений-юрист, публіцист,
історик і соціальний психолог

резня 1881р. та звернення Св. Синоду до народу із закликом до покаяння. На підтвердження цієї думки, автор назвав, зокрема, «підсилення живої церковної і позацерковної проповіді» в суспільстві, запровадження всенародного церковного співу, проголошення сільських і міських приговорів щодо відзначення недільних і святкових днів, зростання ролі церковно-парафіяльних шкіл, посилення виховного елементу в статуті та в розпорядку духовних навчальних закладів тощо.¹

Дослідниками того часу було зафіксоване й посилення «охранительных» поліцейсько-наглядових функцій духовенства. М.Рейснер, з цього приводу писав: «Чим більше загострювались відносини між абсолютистською державою і новим суспільством, тим більше вироджувалась церква в суто політичну установу, в засіб боротьби проти устремлень до вільної моралі, до прав людини».² До цих функцій, уточнює автор, належало «духовне нищпорення стосовно державних злочинців» – сповідь нерідко ставала засобом для викриття учасників замахів на особу монарха, інших керівних осіб держави та існуючий поряд-

док.³ Аналогічної думки дотримувався й дослідник П.Любимов, який вважав, що «закріпачена» державою церква перетворювалась у складовий елемент поліцейської держави.⁴ Інший дослідник С.Любимов зазначав, що практика поліцейського нагляду поширювалась і на духовні семінарії, де мало відбуватися «очищення» вихованців від радикальних ідей. З цією метою інспектори семінарій підслуховували розмови під відкритими вікнами семінарських спалень, практикували негласне прочитання листів семінаристів тощо.⁵

Участі духовенства у боротьбі проти різного роду суспільних, передусім революційних рухів другої половини XIX століття, присвячена низка праць *радянських дослідників* (Г.Овчиннікова, А.Дмитрієва, М.Корзуна, М.Персиця). В них більш детально представлена «охранительна» місія православної церкви, окрес-

1 Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке. – Т. 2: Православный Восток. – Спб., 1901. – С. 686.

2 Рейснер М.А. Духовная полиция в России / М.А.Рейснер. – С.-Пб.- М., 1883. – С. 106.

3 Там само. – С. 104.

4 Любимов П. Принципы богословского образования / П.Любимов // Духовная школа. Сборник. – М., 1906. – С. 158.

5 Любимов С. Воспитание в духовной школе / С.Любимов // Духовная школа. Сборник. – М., 1906. – С.71.

лені основні форми її реалізації. Головним стало віднайдення науковцями консенсусу у тому, що дії духовенства характеризувалися поєднанням відкритої пропаганди антибунтарського спрямування з прихованим поліцейським сприянням реакційному царському режимові.

Аналізуючи *пропагандистську діяльність церкви*, радянські історики схилилися до висновку про те, що духовенство явно недооцінювало силу революційного руху. Так, Г.Овчинников підкреслював, що беручи на озброєння соціальну проповідь, православне духовенство розглядало її як ефективний засіб боротьби з революціонерами – вузьким, на думку духовенства, колом молодих людей, які не мали значної підтримки в народі.¹

Характерним для радянської історіографії можна вважати, зокрема, висновок М.Персиця про те, що застосування духовенством перевірених раніше засобів у вигляді велелюдних молитов та проповідей християнської віри і моралі відбувалось за прямими вказівками уряду і жандармерій. Для цього, як зазначає автор, за ініціативи вищого церковного керівництва, створювались братства і товариства, покликані проводити пропагандистську роботу, у тому числі й на фабриках і заводах, для відволікання робітників від участі у визвольному русі. Після створення Петербурзького «Товариства поширення релігійно-морального просвітництва в душі православної церкви» (1896 р.), аналогічні громадсько-церковні інституції почали ширитися країною. Завданнями товариств та братств були: усна пропаганда, друк і поширення спеціальної літератури, відкриття безкоштовних бібліотек і читалень, влаштування шкіл і недільних або вечірніх класів.²

Інші форми пропагандистської діяльності православної церкви описав Б.Литвак. До таких він відносив, зокрема, відзначення церковних свят. Дослідник звернув увагу на насичену програму святкування саме у 1880-і рр., пояснюючи це прагненням церкви піднести «релігійний ентузіазм» народу в умовах тимчасового спаду революційної боротьби, викликаного розгромом народницького руху. Серед наймасовіших в серії тогочасних релігійно-церковних заходів Б.Литвак називає відзначення ювілеїв: у 1885 р. – 1000-ліття пам'яті Кирила і Мефодія та у 1888 р. – 900-ліття запровадження християнства на Русі³. Необхідно визнати, що дослідник об'єктивно оцінив святкування у 1899 р. 50-річчя приєднання уніатів до православної церкви, назвавши цю акцію спробою «заглушити скандальний провал розрекламованого в 1875 р. «добровольного» повернення уніатів в лоно православної церкви».⁴ Зазначена оцінка стосувалася українських, білоруських і польських уніатів.

1 Овчинников В.Г. Православная церковь в истории нашей страны / В.Г.Овчинников // Вопросы истории. – М., 1988. – №5. – С. 114.

2 Персиц М.М. Атеизм русского рабочего (1870-1905) / М.М.Персиц. – М., 1965. – С. 98.

3 Литвак Б.Г. Русское православие в XIX веке / Б.Г.Литвак // Русское православие: вехи истории. – С. 375.

4 Там само. – С. 376-377.

До застосовуваних духовенством інтегральних пропагандистських засобів радянські дослідники відносили *церковну пресу*. Її «помітне розширення у 1880 – 90-і рр.» відзначав, зокрема, Б.Литвак. Він писав, зокрема, що «Спархіальні відомості», започатковані в 60-і рр., упродовж наступних 20 років повсюдно, у тому числі в Україні, стали спархіальними друкованими органами. Саме в той час з'явилися «Киевские листки», «Почаевские листки», у Києві почав виходити журнал «Церковно-приходская школа». При цьому, за спостереженням історика, церковна преса намагалася «відійти від ролі офіційного інформатора про факти церковного життя і увійти в кожний дім у якості проповідника».¹

Радянські дослідники Є.Грекулов, Д.Венедиктов, Є.Варичев, Д.Пойда та ін. показують також у своїх працях, що духовенство вдавалось і до більш радикальних, а саме: *поліцейських методів* боротьби з наростаючим революційним рухом. За Є.Грекуловим, Синод регулярно закликав духовенство до боротьби із прокованими «зловмисниками заворушеннями серед простого народу». Спархіальним архисреям було дано доручення «...вживати всіх, залежних від них пастирських заходів, щоб попереджати заколоти, й пояснювати народові всю брехливість пропаганди зловмисників».²

Д.Венедиктов, прямо висував церкві звинувачення у «...поліцейському шпигунстві», в перетворенні духовенства у провокаторів та «махрових» погромщиків». Як підтвердження, він наводив факти «роботи» священників з українофілом М.Гулаком, народовольцем Д.Каракозовим та іншими борцями з царизмом, результатом якої нерідко було каяття ув'язнених.³ У цьому ж контексті Є.Грекулов наводить окремі випадки використання сповіді з політичною метою у ХІХ ст., які в подальшому призвели до виникнення цілого напрямку боротьби церкви з революцією і виконання нею провокативних функцій.⁴

Предметом уваги радянських науковців була й *реакція духовенства на бунтівні акції селянства* у зв'язку з земельною реформою 1861 року. Загалом об'єктивно відтворюючи факти участі духовенства у придушенні селянських рухів, окремі науковці вдавалися до викривленого тлумачення цих фактів. Так, селянські виступи в Чигиринському повіті на Київщині 1877 року штучно викликані свідомою фальсифікацією царського Маніфесту та Положення 1861 року з боку революційних народників на чолі з Я.Стефановичем, дослідник Д.Пойда описує без будь-яких коментарів. Він зазначає, що селяни 10 волостей повіту з населенням 50000 осіб виступили проти нового переобліку землекористування. Створені таємні дружини проіснували близько 6 місяців і були розкриті за доносом священника с. Шабельники Татарова. При

1 Там само. – С. 374.

2 Грекулов Є.Ф. Як православна церква служила самодержавству. – С. 23.

3 Венедиктов Д. Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики / Д.Венедиктов. – М., 1930. – С. 5.

4 Грекулов Є.Ф. Як православна церква служила самодержавству. – С. 45-46.

цьому пастирі, начебто, нерідко вимагали нагород у світській владі за сприяння в припиненні заворушень.¹

Показово, що випадки ідейної солідарності духовенства з повсталими селянами тлумачились в несприятливому для пастирського іміджу варіанті. Зокрема, у колективній праці «Церковь в истории России IX в. – 1917 г.» визнається факт піддання репресіям за наполяганням поміщиків 25 священників, двох дияконів, 16 причетників. Однак далі зазначається, що постраждали вони не за сприяння повстанцям, а за «невміле пояснення» селянам змісту царського Маніфесту.² Проте, Б.Литвак фіксує й поодинокі випадки спочутливого ставлення духовенства до селян, які відстоювали свої права.³

Загалом у дослідженнях радянського періоду закономірно домінував класовий підхід в оцінці ставлення духовенства до суспільних рухів. Роль духовенства, за окремими винятками, характеризувалась, як суто реакційна.

Сучасні дослідження вирізняються більш діалектичним підходом до інтерпретації проблеми «церква і соціальні рухи» в Російській імперії другої половини XIX століття. Не вдаючись до глибинної характеристики цього питання, і обмежуючись, здебільшого, загальними оцінками, науковці (С.Гладкий, В.Перерва, Н.Андрущенко та ін.) одностайні у тому, що держава свідомо протиставляла духовенство народові, делегувавши йому охоронні функції. При цьому виконання церквою ролі приборкувача селянських заворушень і бунтів визнається головною причиною «ворожості», що виникала часом у взаєминах парафіян зі священниками.⁴ Елементом таких відносин названі, зокрема, формальні, уніфіковані у масштабах єпархій і регламентовані церковною владою проповіді⁵, окремі з яких проголошувались за «синодальними текстами».⁶

В.Перерва, однак, по-своєму інтерпретує роль священників у заспокоєнні селянських заворушень. Описуючи сільські бунти у дев'яти повітах Київщини 1855 р., пов'язані з чутками про набір у загоны вільного козацтва під час Кримської війни, на прикладі діяльності благочинного П.Лебединцева автор доводить, що вмовлянням селян, «штрафуванням» їх перед іконами було врятовано не одне селянське життя.⁷

1 Пойда Д. З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час. – С. 13-14.

2 Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки / Отв. ред. Н.А.Смирнов. – М., 1967. – С. 233-234.

3 Литвак Б. Русское православие в XIX веке. – С. 347.

4 Історія релігії в Україні: У 10-ти т. // Редкол.: А.Колодний (голова) та ін. – К., 1996 – 1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В.Климова. – 1999. – С. 223-224.

5 Перерва В. Из приходского життя села Тадіївки в XIX ст. / В.Перерва. – Біла Церква, 2001. – С.7; Андрущенко Н. Село Острійки: з історичної та духовної спадщини. Історичний нарис / Н.Андрущенко. – Біла Церква, 2005. – С.11-13.

6 Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX століття. – Запоріжжя, 1997. – С. 16.

7 Перерва В. Вказ. автореф. – С. 16.

ПЕРЕРВА

*Володимир Степанович
(нар. 1973 р.) –*

*український краєзнавець, історик церкви,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри правознавства Білоцерківського
інституту економіки і управління вищого
навчального закладу*

*«Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»*

Постійний державний пресинг, на думку В.Меші, формував у частини духовенства України песимістичні настрої, зневіру у можливість досягнення внутрішньої суспільної рівноваги. Про таку атмосферу в середовищі духовенства свідчили, як зазначає автор, публічні коментарі з боку окремих священників дій тогочасної влади на кшталт: «вся влада, від нижчої до вищої, – суть угискувачі народу», «в імперії, як великій державі, порядку не було, немає й не може бути».¹

Посилення нігілістичного ставлення до влади з боку духовенства в останній чверті XIX ст., як зазначає В.Меша, проявилось також в наростанні їх антимонархічних та антиурядових настроїв. Так, упродовж 1870-х – першої половини 90-х рр. в Одеській губернії було заведено сім справ щодо неблагонадійності священно-церковнослужителів, в Харківській губернії – шість. П'ять таких справ було оформлено на служителів культу Київщини за період 1880-х – першої половини 1890-х років. Здебільшого, за свідченням автора, це були справи, пов'язані з образливими висловлюваннями на адресу імператора та імператорської родини, співчуттям бунтівним селянам.² Російський історик Б.Миронов відзначає у цьому ж контексті радикалізацію поглядів семінаристів, які залишали духовні навчальні заклади і поповнювали ряди революційної інтелігенції. За даними автора, в 1870-і рр. 22% народників були вихідцями із середовища духовенства. І це при тому, що його частка в загальній масі населення імперії складала 0,9%.³

Свідченням участі Російської православної церкви в усіх провідних сферах суспільного життя була її дієва присутність в армії у вигляді пастирської опіки особового складу в мирний період, під час військових кампаній та в тилу. Розробка цієї теми світськими і церковними істориками була розпочата в дорадянську епоху.

За висновком П.Малицького, справа ідеологічного забезпечення духовенством регулярної армії і флоту, започаткована Петром I, набула пізніше нової

1 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні. – С. 202.

2 Там само. – С. 201.

3 Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начале XX в.): в 2 т. / Б.Н. Миронов. – Т. 1. – С. 107.

динаміки. На його переконання, забезпечувана священнослужителями система духовного й патріотичного виховання, значною мірою сприяла піднесенню військового духу і стійкості російських військ у війнах XIX століття.¹ На підтвердження тенденції підвищення ролі військового духовенства в російській імперії XVIII-XIX ст., дореволюційні дослідники (П.Знаменський, С.Рункевич, М.Горчаков та ін.) наводили, зокрема, факт зміни його організаційного підпорядкування. Йдеться про виведення військового духовенства з підпорядкування єпархіальним владним структурам і включення його у 1800 р. до складу особливого відомства, очолюваного польовим обер-священником (протопресвітером) з підпорядкуванням його Св. Синодові.²

В дорадянській літературі з'явилися також перші узагальнення щодо участі духовенства госпітальних церков в *тилових* організаційних заходах, пов'язаних із боротьбою проти епідемій серед мирного населення, зокрема в лікуванні хворих на холеру під час епідемії 1860-х років.³ На основі матеріалів преси та мемуарів були підготовлені й описи дій полкових священників *на фронті* під час Кримської війни 1853-1856 років. Ф.Ласкеєв відзначав, зокрема, чесноти військових пастирів, які «гідно зносили тяготи похідного життя», «брали участь у штурмах, терпіли рани, полон і саму смерть» – під час війни загинуло близько 30 полкових священників.⁴ Автор називає також імена пастирів, які були відзначені нагородами за військові подвиги.⁵

За радянської доби переважало критичне ставлення дослідників до діяльності армійського православного духовенства (праці Б.Кандідова, Г.Денисова, Г.Суглобова, Т.Фруменкової та ін.). Нерідко історики ототожнювали пропагандистську роботу духовенства в армії з поширенням псевдоідеології. Так, за словами Г.Суглобова, тільки в союзі з духовенством («союз хреста і меча») держава виявляла свою спроможність створювати потужну і слухняну армію. Автор вважав, що на це були спрямовані дії військових пастирів: благословіння воєнних кампаній, солдатської служби і військового керівництва, їх турбота про створення церков при всіх військових частинах.⁶ Інший радянський дослідник Б.Кандідов висловлювався ще більш категорично. Він писав, зокрема, що безправний стан «сірої скотинки» (так солдат називали офіцери) тільки посилювався засобом запровадження військових шкіл, де законовчителі давали солдатіві знання молитов, проповідували святість боротьби з ворогами православної віри, тобто впливали «не так на розум, як на почуття і волю своїх учнів».⁷ Культ

1 Малицький П. Руководство по истории русской церкви. Период патриаршего и синодального управления. – С. 117.

2 Знаменский П.В. История Русской Церкви: Учебное руководство. – Кн. 10. – С. 333.

3 Ласкеев Ф. Ратный труд военных пастырей / Ф.Ласкеев // Христоролюбивое воинство: православная традиция Русской армии. – М., 2006. – С. 253.

4 Там само. – С. 253.

5 Там само. – С. 262.

6 Суглобов Г.А. Союз креста и меча (Церковь и война) / Г.А.Суглобов. – М., 1969. – С. 7-12.

7 Кандидов Б. Религия в царской армии / Б.Кандидов. – М., 1929. – С.6-8.

мілітаризму, за уточненням автора, священники підтримували Божими службами та різними церковними полковими церемоніями: «освячуванням знамен та нагород, процесіями у дні свят та ювілеїв».¹

Дослідники звернули увагу й на військово-пропагандистську діяльність церкви, здійснювану засобами преси. Так, коментуючи зовнішньополітичну позицію Києво-Печерської Лаври наприкінці XIX ст., висвітлену на шпальтах журналу «Свет Печерский», радянський історик Г.Денисов відзначав її агресивний мілітаристський характер. Зокрема, надмірна категоричність суджень редакції журналу (1893 р.) була помічена автором у тлумаченні невідворотності німецької загрози і презентації Німеччини як «лютого ворога Росії». Дослідник без належної аргументації стверджував, що Лаврі було навіть відомо про хід підготовки Німеччини до війни, про що, начебто, свідчила активна підготовка Лаври до евакуації своїх коштовностей у 1897 році.²

Надмірну пропагандистську заповзятість пастирів під час Кримської війни відзначила Т.Фруменкова. В кандидатській дисертації, підготовленій у 1986 р., вона описала факт викривленого тлумачення селянами Київщини чисельних закликів духовенства об'єднатися у боротьбі проти загарбників. Йдеться про те, що на початку 1855 р. в середовищі селянства поширилися чутки про запис у козацьке ополчення. Авторка зазначала, що селяни «натовпом стали приходити до священників, і, в дусі української історичної традиції, вимагати записати їх в ополчення і видати «указ про волю». Тоді у виступах взяло участь близько 100 сіл. Священників, які заперечували ці чутки, силою брали під варту. Дослідниця зазначала, що 13 церковнослужителів були звинувачені пізніше у співчутті селянським бунтівникам.³

Сучасна історіографія має у своєму доробку праці, в яких відзначається суперечливе для християнської церкви ставлення духовенства до війни. Показовою у цьому зв'язку є робота І.Курляндського «Идеи войны и мира в духовном наследии русской православной церкви XIX в.». Визнаючи, що питання війни і миру в проповідях ієрархів мали учительський, наставницький характер⁴, автор обґрунтовує висновок про несприйняття тогочасною церковною елітою самої ідеї пацифізму, а також свідому пропаганду нею «боговстановленості справедливої війни». Не випадково, як пише автор, вищі керівники церкви надавали священного значення війнам, які вела Росія. У їх розумінні Кримська кампанія 1853-1856 рр. була війною «проти ворогів Божих і в ім'я Христа»; Кавказька

1 Там само. – С. 44.

2 Денисов Г.І. Лавра і царські війни / Г.Денисов. – К., 1930. – С. 4.

3 Фруменкова Т.Г. Православная церковь и классовая борьба в России в период кризиса крепостничества (30-50-е годы XIX века). – С. 16.

4 Курляндский И.А. Идеи войны и мира в духовном наследии русской православной церкви XIX в. [Филарет (Дроздов), Иннокентий (Вениаминов), Арсений (Москвин), Игнатий (Брянчанинов), Феофан (Говоров)] / И.А.Курляндский // Миротворчество в России: церковь, политика, мыслители. От раннего средневековья до рубежа XIX – XX столетий. Ин-т российской истории. – М., 2003. – С. 249-250.

війна тлумачилась як «священна православна місія», Балканська війна 1877-78 рр. – як акція, «скерована на захист братів-слов'ян».¹ Подібні ідеологічні викладки зустрічаються і в працях інших російських дослідників: О.Золотарьова, А.Байдакова, А.Смірнова, М.Івашка, які так само не містять історичного аналізу ролі військових священиків з України у військових акціях другої половини ХІХ століття.

Сучасні українські дослідники тільки підійшли до розробки означеної проблеми. Так, І.Лиман прослідковує еволюцію самого статусу військового і морського духовенства на матеріалах південної України 1775-1861 років.

Побудувавши своє дослідження на багатому джерельному, у тому числі архівному матеріалі, автор доводить, що становлення військових духовних інституцій в основному завершується в середині ХІХ століття. Йдеться, зокрема, про імператорські укази, якими було закріплено підпорядкування духовенства армії і флоту владі обер-священика, а також про утвердження посад корпусних і дивізійних благочинних, головних польових священиків та інших. Відзначено, що з 1850-х рр. переміщення кадрів у цьому відомстві відбувалось без відома Синоду, але за узгодженням з єпархіальним начальством, до компетенції якого відносилось також влаштування звільнених від служби пастирів. Визначивши чисельний склад військового духовенства імперії (на 1849 р. він становив: 9 протоієреїв, 347 священиків, 19 дияконів та 73 причетників), дослідник виявив відносну сталість цих показників. Водночас в роботі показано вищий рівень матеріального забезпечення та побутової свободи військового духовенства порівняно з парафіяльним, що пояснюється також приналежністю частини пастирів армії та флоту до дворянства.²

Детальніше аналізує участь духовенства у військових діях і в тилкових заходах В.Меша. Зупинившись на Балканській війні 1877-1878 рр., автор тлумачить дії російської армії як визвольні щодо братніх південнослов'янських народів, залишаючи поза увагою імперські плани Росії на Близькому Сході. Пропагандистська діяльність православної церкви представлена сфокусованою на роз'ясненні християнської місії Росії, яка прагнула звільнити від мусульманського гніту пра-

ЛИМАН
Ігор Ігорович (нар. 1971) –
доктор історичних наук,
професор,
дослідник історії церкви

1 Курляндский І.А. Иден войны и мира в духовном наследии русской православной церкви ХІХ в. – С. 255.

2 Лиман І. Специфіка статусу духовенства... // Режим доступу: http://www.cossackdom.com/book/liman/g4_2.htm.

вославне слов'янство. Характеризуючи роль церковної преси в інформаційній підтримці воєнної кампанії, дослідник відзначає змістовну насиченість і «надзвичайно високу інтенсивність» підготовки публікацій. За твердженням В.Меші, кожний номер єпархіяльних відомостей, що видавалися в Україні, містив серію матеріалів цієї тематики.¹ Церковне сприяння армії тривало, як пише автор, і після війни. Йдеться не тільки про чисельні благодійні акції, організовані духовенством на території України, але й про суттєву матеріальну підтримку, надану Добровольчому флоту Російської імперії (особливо з боку Київської та Херсонської єпархій).²

Досліджуючи діяльність митрополита Київського та Галицького Платона Городецького (1882-1891 рр.), історик Н.Баранова, відзначила внесок ієрарха в організацію товариств, які під час і після російсько-турецької війни надавали системну допомогу відставним військовим чинам, дітям полеглих і покалічених воїнів.³

Таким чином, історичний аналіз участі православного духовенства України у суспільно-політичних процесах другої половини XIX ст. охопив такі її аспекти, як: ставлення церкви до ліберальних реформ 1861-74 рр.; вплив на протестні соціальні рухи; взаємини з різними верствами населення; духовний патронат над армією і флотом.

Серед історіографічних здобутків слід відзначити: концептуальне розмаїття у тлумаченні ролі церкви в суспільному житті України; узагальнення фактів, що характеризують ставлення духовенства до суспільних трансформацій. Дослідниками різних часів виявлено ряд важливих тенденцій, зокрема: активізації участі священно-церковнослужителів та чернецтва в суспільних перетвореннях; посилення взаємодії церкви і держави у сфері регулювання суспільних відносин; поглиблення на цій основі розколів всередині церкви та диференціації духовенства за політичною ознакою.

Водночас аналіз наявної наукової літератури засвідчив:

- по-перше, відсутність досліджень, що містили б комплексний аналіз проблеми на матеріалах України;
- по-друге, фрагментарність висвітлення процесу участі духовенства в реалізації земельної реформи 1861 р., земської і судової реформ 1864 року;
- по-третє, нерозробленість на системному рівні питань, що стосуються впливу церкви на селянські протестні виступи до та після ліберальних реформ, а також реакції православного духовенства на революційні процеси, включаючи народництво, громадські рухи в Україні та діяльність політичних партій кінця XIX століття;
- по-четверте, брак досліджень, предметом яких були б вищезначені процеси у масштабах окремих єпархій України, а також суспільно-політична діяльність відомих церковних діячів другої половини XIX століття.

1 Меша В. Вказ праця. – С. 203-204.

2 Там само. – С. 206-207.

3 Баранова Н.В. Освітня, благодійна та місіонерська діяльність митрополита Київського і Галицького Платона Городецького (1882 – 1891 рр.). – С. 13.

3.2. Національний аспект діяльності православної церкви в Україні другої половини XIX століття

Однією з визначальних особливостей церковно-православної історії України XIX століття стало утвердження на її території конфесійної монополії РПЦ. Українське православ'я, як інституційний феномен і форма сповідання віри, було, загалом, витіснене на маргінес народної свідомості, нагадуючи про себе окремими церковними святами, обрядами і традиціями. Однак під впливом майже перманентних процесів українського національного відродження, підсилених визвольною боротьбою інших народів імперії, зокрема польськими повстаннями, всередині Російської православної церкви в Україні уповільнено, на латентному рівні, але поступово відроджувалась церковно-автономістська ідеологія, формувались історичні передумови майбутніх автокефальних рухів, пробуджувався інтерес духовенства до української культури.

Поєднання в одній церкві офіційного російського православ'я та елементів православ'я українського закономірно супроводжувалось драматичними процесами, що неодмінно актуалізували їх висвітлення в науковій історичній літературі. На цьому ґрунті були сформовані основні концептуальні підходи до тлумачення національної спрямованості в діяльності православного духовенства України другої половини XIX століття. Так, згідно з **російською великоцерковною концепцією, яка корелювалася з великодержавною триєдиноросійською**, націотворчі функції РПЦ розглядалися як такі, що мали сприяти консолідації і культурному збагаченню «руської нації», її «великоруської, малоруської та білоруської складових». Спільна для них православна церква повинна була ідеологічно, на віросповідному, духовному рівнях забезпечувати їх єдність та протидіяти будь-яким сепаратистським тенденціям. До зазначеного концептуального напрямку тяжіла більшість не тільки дорадянських, а й сучасних російських дослідників. По суті, її сповідувала й переважна частина радянських науковців, з тією різницею, що атеїстична ідеологія додавала критичності їх роботам у частині несприйняття церковної філософії та релігійного світогляду загалом (Є.Грекулов, Б.Кандідов, Г.Денісов та ін.).

Альтернативна першій – **українська церковно-православна концепція** розбудовувалась: по-перше, на визнанні об'єктивності існування українського православ'я і перспективі його інституційного відновлення; по-друге, на констатації факту силового поглинання української православної церкви російською та її русифікаторської й українофобської політики, по-третє; на виявленні в середовищі православного духовенства України його національно свідомої й національно зорієнтованої частини. Послідовниками цієї концепції стали, зокрема, українські історики дорадянського часу, наукові діячі української діаспори, переважна частина сучасних вітчизняних дослідників (М.Грушевський, І.Огієнко,

РЕСНТ

*Олександр Петрович
(нар. 1949 р.) –
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної
Академії Наук, заступник
директора з наукової роботи,
завідувач
відділу історії України
Інституту історії НАН України*

ПЛАЩЕНКО

*Володимир Олександрович
(1947 – 2010) –
український вчений у галузі релігієзнавства
та педагогіки вищої школи, доктор
історичних наук, професор, академік
Академії педагогічних наук України.
Ректор Палтавського
Національного педагогічного
університету імені Корolenka.*

КРАЛЮК

*Петро Михайлович
(нар. 1958 р.) –
український історик церкви,
філософ, письменник,
публіцист.
Доктор філософських наук,
професор*

*НАДТОКА О. (1971 р.н.) –
український історик, кандидат наук,
доцент кафедри давньої
та нової історії України
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

В.Дорошенко, І.Власовський, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, О.Крижанівський, О.Реснт, Н.Шип, В.Пащенко А.Колодний, П. Крالیук, Г.Надтока, О.Саган, О.Ігнатуша, А. Киридон та інші).

Національний аспект діяльності православного духовенства в Україні другої половини XIX ст. не знайшов висвітлення в спеціальному дослідженні монографічного чи дисертаційного рівня, однак проведене узагальнення наукових розвідок у цій сфері церковного життя дозволяє виокремити найбільш змістовні праці, предметом яких виступала й зазначена тематика.

Різним аспектам проблеми присвячені, зокрема, окремі розділи в історико-церковних працях. Першими такі праці з'явилися в українській діаспорі. Серед них – «Автокефалія» професора О.Лотоцького (1938) з підрозділом («Національні відносини в церкві»), що висвітлює адміністративні заходи РПЦ другої половини

XIX ст., спрямовані на остаточну ліквідацію особливостей українського церковного життя. У книзі Д.Дорошенка «Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу», опублікованій 1940 року в Берліні, представлено огляд русифікаторської політики синодальної православної церкви й окремі вияви українофільського руху в середовищі духовенства.

Однією з найбільш ґрунтовних у доробку діаспори є монографія І.Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви», яка вийшла друком 1957 р. у Нью-Йорку. Окремий п'ятий розділ третього тому дослідження присвячено православної церкві в житті українського народу XIX – початку XX століть. Автор включив до його структури шість параграфів, у яких розкриваються процеси: ліквідації уніатської (греко-католицької) церкви в Україні та церковного «обрусительства»; розвитку українських віросповідних традицій та його народно-побутових ознак; діяльності української інтелігенції в національно-релігійній царині; сприяння православного духовенства збереженню української культури; підготовки та друку українською мовою церковної літератури, зокрема Святого Письма.

Спеціальні розділи церковно-історичної тематики представлені у двотомній «Історії України» Н.Полонської-Василенко. Серед тематичних складових роботи – «Православна церква в Україні XIX століття». Характеризуючи її як частину імперської церковної інституції, авторка зупиняється на ролі духовенства у становленні національної інтелігенції.

Завершення процесу поглинання української церкви, дискримінація української культури у другій половині XIX ст. зафіксовані у праці І.Ортинського «Хрищення, хрест та харизма України» (розділ «Українська церква під Московією»). З акцентом на історіософському осмисленні запропонованого тогочасними церковними ієрархами обґрунтування національної політики РПЦ побудував своє дослідження український радянський науковець О.Шуба (1981 р.).¹

Продовженням зазначеного дослідницького напрямку стали роботи сучасних українських істориків. В роботі професора Д.Степовика «Церква в кайданах. Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX ст.» (1996), розгля-

*ОРТИНСЬКИЙ Іван
(1922-2012) –
Український священник,
доктор богослов'я, автор численних
духовних та історичних праць*

1 Шуба А.В. Нация и национальные отношения в интерпретации Русской Православной церкви: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. философ. наук: спец. 09.00.06 «Научный атеизм» / А. В. Шуба. – К., 1981. – 24 с.

РОЖКО

Володимир Євтухович

(нар. 1946 р.)

– кандидат історичних наук,

почесний професор ВНУ

ім. Лесі Українки, дійсний

член Інституту дослідів Волині

у Вінніпезі

нуто як русифікаторську політику церкви, так і українофільські тенденції в середовищі духовенства. Автор окреслює у цьому контексті мовні, освітні, мистецькі й загальнокультурні аспекти національної політики церкви другої половини XIX століття.

2000 року вийшла друком праця П.Слободянюка «Українська церква: історія руїни і відродження» (2000), де у розділі, присвяченому «зросійщенню українського духовно-церковного життя», автор аналізує опір русифікації з боку частини українського духовенства. Історик В.Рожко у праці «Нарис історії Української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис» (2001) акцентує увагу на ліквідації Росією українських церковних традицій на волинських землях.

Помітним внеском у розробку проблеми стала монографія В.Меші¹ (2007 р.). В окремому підрозділі автор розглядає діяльність православної церкви в контексті українського національного відродження останньої чверті XIX століття.

Причетність православної церкви до національних процесів знайшла відображення і

в окремих наукових статтях. Серед них: «Слово Божие под спудом» (1906) та «За родную школу» (1916) О.Лотоцького, «Старинное украинское церковное пение» (1906) М.Сумцова, «Проблематика взаємин етнопсихології і диференціальної психології релігії» (1966) О.Кульчицького, «Концепції історичного аналізу ролі православ'я в українському відродженні» (1997) Г. Надтоки, «Українське церковне відродження в контексті європейської модернізації XIX – початку XX століть» О. Ігнатуші (2003) та ін.

Тема ролі духовенства в українському національному відродженні представлена також окремими сюжетами в чисельних наукових працях. Серед дореволюційних варто відзначити роботи: М.Драгоманова «Про волю віри» (1907), В.Дорошенка «Українство в Росії» (1916), П.Петрова «История Киевской Духовной семинарии 1817 – 1917 гг.» (1917). Тоді ж з'явилися і відомі тепер українофобські праці російського дослідника С.Щеголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (1912) та київського історика і громадського діяча А.Стороженка «Происхождение и сущность украинофильства» (1912). Православна церква постає в них як апологет традиційного триєдиноросійства.

1 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – 354 с.

Загальні оцінки ролі церкви в житті українців, у тому числі її участі в русифікаційних процесах, зустрічаються у працях українських істориків ранньої радянської доби та дослідженнях української діаспори: М.Сумцова «Слобожани. Історично-етнографічна розвідка» (1918), В.Чехівського «За церкву, христову громаду, проти царства тьми» (1922), М.Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» (1925), О.Лотоцького «Сторінки минулого» (1932), В.Липинського «Релігія і церква в історії України» (1933) та ін.

Окремі аналітичні сюжети стосовно національної політики РПЦ другої половини XIX ст. містять роботи *сучасних науковців*, у т. ч. Н.Шип «Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму» (1994), «Православна церква у державотворчому процесі від часів Київської Русі до утворення Української Народної Республіки (1997)», В.Мокрого «Церква в житті українців» (1993), В.Рожка та В.Ровінського «Православ'я на Подолі» (1995), російського історика А.Міллера «Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении второй половины XIX века» (2000).

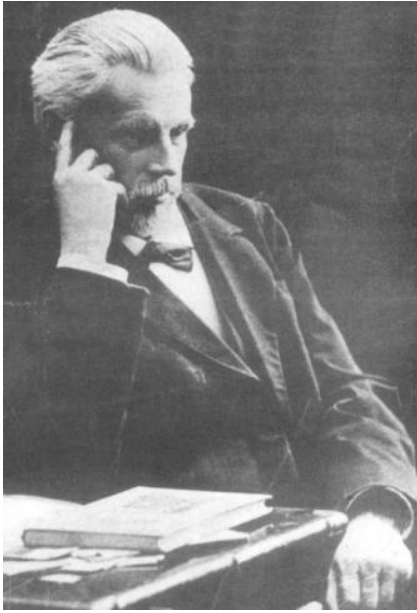
Аналіз історіографії національного аспекту діяльності православної церкви в Україні другої половини XIX століття через призму окремих проблем ускладнений значною фрагментарністю і розпорошеністю матеріалу, суттєвими хронологічними прогалинами в його дослідженні. З огляду на необхідність дотримання логічної послідовності викладу історіографічного нарративу, в якості вихідної варто відзначити проблему **осмислення науковцями ідеї окремішності російського й українського православ'я**.

Серед перших істориків православної церкви, які в дорадянські часи констатували, по суті, факт існування українського православного сповідання, належить назвати Є.Крижановського. На відміну від апологетів російського єдинодержав'я і російського православ'я, зокрема С.Щеголева та А.Стороженка, перший з яких тлумачив українофільство як «культурно-етнографічний сепаратизм»,¹ а другий називав його «чужим ученням... що розвинулось у найсумнішу епоху занепаду російської національної ідеї другої половини XIX ст.»² Є.Крижановський обґрунтовував висновок про збереження в Україні пореформеного періоду життєдайних для українського народу національно-культурних і релігійних традицій. Він підкреслював, зокрема, що у 1860-ті рр. на Правобережжі України, коли вже минуло майже століття після знищення своєрідного українського способу церковного життя, його дух продовжував жити в сільських духовних родинах. Сільські священики зберігали, наприклад, запозичений від греків звичай «плавного прочитання» Апостола і Євангелія на розспів середнім тенором. І це в той час, коли повсюдно насаджувалась північноросійська співоча культура, що передбачала спів «таким лютим басом, від якого дрижали стіни».³ На

1 Щеголев С. История «украинского» сепаратизма. – С. 3.

2 Стороженко А.В. Происхождение и сущность украинофильства / А.Стороженко. – К., 1912. – С. 62-63.

3 Крыжановский Е.М. Собрание сочинений / Е.М.Крыжановский. – К., 1890. – Т. 1-2. – С. 513.

СУМЦОВ

*Микола Федорович
(1854–1922) –*

*український фольклорист, етнограф
і літературознавець, громадський діяч,
член-кореспондент Петербурзької Академії
наук (з 1905 р.), дійсний член Наукового
Товариства імені Т. Шевченка (з 1908 р.),
Всеукраїнської Академії наук (з 1919 р.)
та Чеської Академії наук*

прикладі служіння свого батька – священика – автор показує, як «дивовижним чином у ньому узгоджувалось дотримання основ церковного статуту і в той же час відступ від його правил і форм». У приватних обрядах, зазначає автор, він свято слідував старовині і не звертав ніякої уваги на розпорядження і заборони, зокрема, – не міняв требник місцевого видання на московський.¹

Щоправда, пізніше той самий С.Щеголев визнавав «малоросійську» специфіку духовенства в Україні, відзначаючи, однак, його світоглядну меншовартість. На його переконання, сільське духовенство ХІХ ст. сиділо на своєму «теплому припічку»; інтереси його обертались у вузькому колі свого благочиння, іноді не перевершували світогляд фермера, що був у ладу з сусідами і догоджав поміщику. Разом з тим, автор вважав, що психологія «теплого припічку» не тільки «присипляла у більшості малоросійського духовенства властиве усіякому вдумливому і читаючому інтелігенту почуття російської громадянськості, але й проклала для частини цього духовенства шлях у напрямку вузького партикулярного світосприйняття і патріотизму: прилуцького, гадацького, вінницького чи гайсинського». С.Щеголев визнавав, що український світогляд єпископа Парфенія

(полтавчанина), перенесений в «напіврозполячену» Подільську єпархію, «дав там буйні паростки». При цьому виступи подільських семінаристів і їх батьків за українізацію загальної і духовної школи сприймалися ним більше у якості «групового психозу», ніж результату «зв'язного мислення».² На цьому фоні автор віддавав ідейну перевагу тим «ієрархам малоросійського духовенства», які боролись за охорону «слов'яноросійської культури».

Інший український дослідник М.Сумцов в історико-краєзнавчій розвідці, присвяченій Слобідській Україні (1918 р.), аналізував національну ідентичність українців та своєрідність українського православ'я, використовуючи роботи церковних діячів, зокрема, харківського архієпископа Філарета «Історико-статистическое описание Харьковской епархии» 1857 року. Показуючи етнопсихологічні відмінності українців від росіян, автор наводив слова ієрарха: «одяг на малоросі охайніший і чистіший, ніж на росіянинові; хата не така дорога, але

1 Крыжановский Е.М. Собрание сочинений / Е.М.Крыжановский. –Т. 1 – 2. – С. 546.

2 Щеголев С. История «украинского» сепаратизма. – С. 324-325.

довговічніша; їжа менш груба; українець розсудливий; не любить непристойної лайки, не дозволяє себе принижувати грубими словами, поважає себе...».¹ Як підкреслював М.Сумцов, владика поважав свою паству і доклав великої праці для кращого розуміння українського народу і його культурної старовини. Він виявив, зокрема, за словами М.Сумцова, байдуже ставлення українців до розколу, їх цілковиту відсутність серед старообрядців, краще, ніж у росіян, знання молитов тощо.² М.Сумцов поділяв також характеристику релігійності українців та великоросів, запропоновану М.Костомаровим: «Великорос виявляє свою побожність у розмовах про зовнішній бік релігії, здебільшого щодо букви Закону Божого, а українець налягає на релігійне почуття, не дуже цікавиться службою, а більше її красою, урочистістю. Українці дуже богобоязливі, з поетичним напрямом у своїх почуттях».³

У перебільшенні глибини денаціоналізації православної церкви в Україні другої половини ХІХ ст. важко запідозрити М.Грушевського. Разом з тим, обстоюючи висновок про «відчуження українців від засад могилянської церкви» і насадження їм «зросійщеної офіційної церкви», автор «Історії релігійної думки на Україні» (1925) відзначав масове несприйняття цієї церкви з боку віруючого народу. Скептицизм мирян, пов'язаний із втратою церквою народної мови, обряду, віросповідної толерантності і свободи, найбільше проявив себе, як пише М.Грушевський, у відході від православ'я до євангельської віри.⁴

Аналізуючи процес русифікації церкви в Україні у праці «Автокефалія» (1938 р.), О.Лотоцький наголошував, що в ХІХ ст. в імперії не було навіть прийнято законодавчих актів для знищення особливостей української церкви, – все було зроблено адміністративним шляхом.⁵

Проблему окремішності українського православ'я продовжили досліджувати *історики української діаспори повоенного часу*. Оцінюючи це явище з історіософської точки зору (1960-і рр.), В.Янів, О.Кульчицький, Анастасій Григорій Великий та інші аналізували її в етнопсихологічному розрізі. Якщо О.Кульчицький зосередився на характеристиці української етнопсихологічної структури з її кордоцентричною домінантою, обґрунтовуючи цим і факт співіснування в Україні «змагальницьких релігій»,⁶ то В.Янів осмислював феномен «невойовничого», але «творчого опору» віруючих українців «чужому насиллю». У дореволюційну

1 Сумцов М.Ф. Слобожане. Історично-етнографічна розвідка / М.Сумцов. – Харків, 1918. – С. 23-24.

2 Там само. – С. 29.

3 Сумцов М. Вказ. праця. – С. 25.

4 Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М.Грушевський. – Київ: Освіта, 1992. – За виданням: Львів, 1925. – С. 153-155, 162.

5 Лотоцький О. Автокефалія / О.Лотоцький. – Варшава, 1938. – Т.2. – С. 447.

6 Кульчицький О. Проблематика взаємин етнопсихології і диференціальної психології релігії / О.Кульчицький // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966. – С. 70; 75.

САГАН
Олександр Назарович
(нар. 1966 р.) –
доктор філософських наук,
професор, провідний науковий співробітник
Відділення релігієзнавства
Інституту філософії
ім. Г.С.Сковороди НАН України

добу, на його думку, цього виявлялось недостатньо, відтак закріплення «деформації української релігійної самобутності» суттєво стримувало процес національного відродження України.¹

Проте, збереження перспективи національного ренесансу вбачалось саме в конфесійній багатоманітності тогочасної України, де за різних умов, але співіснували, зокрема, православна, греко-католицька (уніатська) та римо-католицька церкви. За змістовно глибоким і точним висновком Анастасія Григорія Великого, православні та греко-католицькі громади в Україні взаємно послаблювали властиві кожній із них чужоземні інтенції, посилюючи інтенції національні. Це проявлялось у тому, що «протикатолицька дія українського православ'я поєднувалась із протиправославною дією українського католицизму». У поєднанні сильних сторін обох конфесій читалась автором одна із важливих передумов «збереження української етнічної субстанції». До

того ж, низове духовенство, на його думку, завжди, більшою чи меншою мірою, але зберігало свою єдність з народом.²

Серед сучасних вітчизняних дослідників української православної ідентичності належить виокремити роботи професора О.Сагана «Національні прояви православ'я: український аспект» (2001) та «Вселенське православ'я» (2004). Констатуючи факт збереження окремих ключових засад українського православ'я в дореволюційну добу, автор збагачує вітчизняну історіографію відтворенням його цілісної структури. Серед рис, які відрізняють українське православ'я від російського, він називає, зокрема: соборноправність і відсутність цезарепапистської традиції, онаціональнення православних обрядів, віротерпимість і конфесійну толерантність, відкритість до конструктивного міжконфесійного діалогу.³ Натомість сучасний дослідник О.Шуба. у дослідженнях за 1981 і 1992 рр. підкреслював специфічні риси російсько-

1 Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду / В.Янів // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966. – С. 195, 202.

2 Великий А. Г. Релігія і церква – основні рушії української історії / Анастасій Григорій Великий // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966. – С. 34-35.

3 Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект / О.Саган. – К., 2001. – С.82 – 172.

го православ'я, включаючи конфесійну нетерпимість і ототожнення православного віросповідання з приналежністю до російської нації.¹ Автор наголошував на тому, що, керуючись цим, православна церква надавала самодержавству неоціненну допомогу в духовному гнобленні неросійських народів.

Характеризуючи **вплив православно-го духовенства на національні процеси в Україні другої половини ХІХ ст.**, дослідники виокремлювали, зокрема, проблему кадрової політики церкви, особливо на рівні вищої ієрархії.

Слідом за І.Огієнком,² який окреслив (1942 р.) тенденцію русифікації синодальною церквою вищого духовенства в Україні, та Д. Дорошенком³ (1940 р.), за висновком якого, в Україні ХІХ ст. «єпископські кафедри посідали», як правило, вихідці із Росії, зазначену проблему детальніше описував І.Власовський. З одного боку, він доводив, що участь у національно-релігійних процесах представників вищої церковної ієрархії в Україні була зведена до мінімуму засобом зміни їх національної приналежності. З іншого, аналізуючи вплив національної приналежності архисереїв на стан справ в єпархіях України, автор висловлював думку про те, що загалом процес асиміляції Росією українських інтелектуальних верств, триваючи більше століття, зайшов так далеко, що походження кандидата в єпископи перестало відігравати суттєву роль. Серед аргументів: «духовні академії в Російській імперії, у т.ч. Київська, вихованцями яких, як правило, були майбутні ієрархи церкви, однаково були російськими». На нашу думку, автор дещо перебільшував, однозначно стверджуючи, що серед єпископату РПЦ, у складі якого були в малій кількості й українці за походженням, «завмерла національна свідомість».⁴

У пом'якшеному тлумаченні з цим погоджується і Н.Полонська-Василенко, вказуючи на те, що єпископи на українських кафедрах вважали свої місця тимчасовими (містком до кар'єрного зростання), з яких «можна дістатися до Росії

ОГІЄНКО

Іван Іванович (митрополит Іларіон)

(1882 – 1972) –

український вчений,

політичний, громадський

і церковний діяч, мовознавець,

історик церкви, педагог

1 Шуба А.В. Нация и национальные отношения в интерпретации Русской православной церкви: автореф. дис... – С.15; Його ж. Православ'я і національні відносини (Проблеми взаємодії етносу і релігії). – С.109,112.

2 Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії. У двох томах. Т.2. – К.,1993. – С. 208 – 212.

3 Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – С.43.

4 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. III. – С. 253.

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

*Наталія Дмитрівна
(1884 – 1973) –
дослідниця історії України,
історіограф, археограф*

або до Сибіру». Як наслідок, вважає авторка, втрачався внутрішній зв'язок між єпископами та вірними, «затиралась» національна свідомість пастирів. Закономірною у цьому зв'язку сприймалась дослідницею зміна у XIX ст. статусу Київської митрополії і зведення функцій митрополита Київського і Галицького до функцій єпархіального преосвященного Київської єпархії.¹

Сучасні історики продовжили аналіз русифікаторської кадрової політики влади у православній церкві України. За підрахунками В.Меші, що стосувались представництва випускників Київської духовної академії (КДА) на різних щаблях церковного управління, з'ясовується, що у 1885 р. троє випускників були серед дев'яти єпархіальних преосвящених в Україні: архієпископ Полтавський та Переяславський Іоанн, єпископ Чернігівський та Ніжинський Веніамін, єпископ Катеринославський та Таганрозький Феодосій. Загалом в

імперії таких налічувалось 15 серед 59 православних єпископів, що становило 25% усього складу. Уже наприкінці XIX – початку XX ст. на чолі єпархій в Україні залишились тільки два випускники КДА, а в імперії зазначений показник знизився до 22%. Серед членів Присутствія Св. Синоду був лише один виходець з України, серед керівників управлінь при Св. Синоді двоє були випускниками КДА. Из 9 секретарів духовних консисторій в Україні лише один закінчував КДА. Отже, автор приходить до обґрунтованого висновку про те, що Св. Синод проводив цілеспрямовану політику розпорошення підготовлених в Україні кадрів з вищою духовною освітою.²

Іншу ситуацію, як зазначає автор, можна було спостерігати серед викладачів самої Академії: з її шести ординарних професорів п'ять закінчували КДА; вісім із дев'яти екстраординарних професорів, а також усі шість доцентів були вихованцями Київської академії. На рівні середньої духовної освіти на провідних посадах переважали росіяни. Наприкінці XIX ст. п'ять із дев'яти ректорів духовних семінарій були випускниками КДА, у т.ч. четверо були українцями за походженням. Из дев'яти інспекторів семінарій чотири були випускниками Київської академії і лише двоє з них були українцями за походженням. На рівні

1 Полонська-Василенко Н. Історія України у 2 т. / Н.Полонська-Василенко. – К., 1992. – Т. 2. – С. 361.

2 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 227-229.

духовних училищ переважали керівники – вихованці КДА та духовних семінарій України.¹

Аналогічний стан речей, але стосовно Подільської єпархії РПЦ, описує сучасний український дослідник П.Слободянюк. За його підрахунками, з часу створення Подільської єпархії (1795 р.) і до 1918 р. з 24 керуючих єпархією тільки двоє були українцями за національністю, решта – росіянами.²

Зіставляючи зусилля православного духовенства, спрямовані відповідно на русифікацію чи українізацію суспільства, дослідники зверталися, передусім, до **проблеми церкви і освіти**.

Головною передумовою русифікаторської освітньої політики православної церкви другої половини ХІХ ст. визнавався характер **духовної освіти**. Констатуючи цей факт, історик діаспори О.Лотоцький (1930-і рр.) зазначає, що найбільше противилась русифікації семінарська молодь Правобережної України. У цьому зв'язку він згадує про існування так званої семінарської громади у Києві наприкінці ХІХ ст., куди входили також учителі, дяки, священники. Усвідомлюючи окремішність українського народу та української мови, вони влаштували свою семінарську бібліотеку, писали і проголошували реферати, організовували збори і здійснювали підготовчу роботу для української пропаганди на селі, розповсюджували літературу. Організатором осередку семінарської громади був дяк Л.Скочковський. Після того, як стало відомо про існування гуртка, – пише автор, – розпочалися умовляння й погрози, але ніякими закликами не можна було спинити національного руху: «бацила ідейного українства, відданості українській ідеї так утніздилася в душах молодих патріотів, що терором її винищити не було сил».³

Історик діаспори Д.Дорошенко у праці «Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу» також писав про поширення (в 1890-і рр.) семінарських громад у Кам'янці, Полтаві, Чернігові, Житомирі, які проводили інтенсивну патріотичну діяльність серед молоді. Як зазначає автор, їх зусиллями були виховані десятки й сотні ідейних священників–українців, котрі свідомо йшли на село, щоб бути не тільки духовними пастирями, але й пробуджувачами національної свідомості серед народу. Дослідник констатує, що коли на початку ХХ ст. «розвинувся живіший національний рух» в Україні, то в рядах його діячів стала доволі помітною участь молодих священників або світських вихованців семінарських громад. Вони заповнили собою ряди українських революційних партій, редакції перших українських газет, немало було їх серед організаторів міських і сільських «Просвіт», народних театрів, популярних видавництв.⁴

1 Там само. – С. 229.

2 Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження / П.Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – С. 127.

3 Лотоцький О. Сторінки минулого / О.Лотоцький. – Варшава, 1933. – Ч. 1. – С. 7-8.

4 Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – С.46.

З тим, що процес денационалізації українського православного духовенства зустрівся з доволі сильним спротивом, погоджувався й І.Власовський. Він зазначав, що духовні семінарії в Україні були «справжніми розсадниками українства». Семінаристи й бурсаки духовних училищ, в яких 80-90% слухачів були синами українського сільського духовенства, упродовж чверті року перебували на домашніх різдвяних, великодніх і літніх канікулах, «по селах, посеред української народної стихії». В самих семінаріях, де вихованці проживали здебільшого разом, у великих семінарських інтернатах, так само «природно плекалось українство». Автор наводить приклад з історії Харківської духовної семінарії, де щорічно, на «Масляну», перед Великим постом, улаштувався великий семінарський вечір-концерт, на який з'їжджалося духовенство цілої єпархії, архієпископ та багато світських гостей. На вечері звучали українські співи, декламації, оповідання. І це незважаючи на те, що Харківська єпархія завжди (з 1667 р. як Білгородська) перебувала під синодальною церковною владою, а наприкінці ХІХ ст. її першоієрархами були такі «російські централісти-великороси», як архієпископ Амвросій Ключарьов і Арсеній Брянцев.¹

І.Власовський доводив, що під впливом української народної, переважно сільської стихії, а почасти й міщанства малих повітових міст та містечок, на Лівобережній і Правобережній Україні виникли «цілі духовні генерації», що активно проявляли себе в суспільному житті до самої революції 1917 року. Історик наводить дані щодо Волині, посилаючись на місцеве дослідження, в якому вказано 146 прізвищ національно свідомих волинських пан-отців і дяків з перших років ХІХ століття. Такі ж роди, – підкреслює автор, – були і в інших єпархіях України – «тим сильніші й численніші, чим давнішою була в історії України та єпархія». Виходячи з цих обставин, І.Власовський робить висновок про особливу складність для російської влади русифікації українського духовенства – найбільш освіченої верстви українського народу, глибоко прийнятої українськими національно-церковними традиціями.²

Слідом за Д.Дорошенком³ І. Власовський перелічує імена діячів, що походили з духовних українських родин чи були вихованцями духовних шкіл та відзначились на ниві українського красного письменства: І.Котляревський, Амвросій Метлинський, Петро та Степан Писаревські, Степан Руданський, Іван Нечуй-Левицький, Микола Чернявський та ін.; на полі наукової діяльності: Осип Бодяньський, о. Федір Лебединцев, Орест Левицький, Михайло Грушевський, Павло Житецький, Василь Біднов, Олександр Лотоцький та ін.; українських композиторів: Н.Ніщинського, К.Стеценка, О.Кошиці, В.Ступинського.⁴

Проте домінуючою тенденцією в духовній освіті України, як справедливо стверджував І.Власовський, було виховання пастирів на засадах єдиноросійської

1 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. III. – С. 291.

2 Там само. – Т. III. – С. 286-287.

3 Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – С. 46.

4 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. III. – С. 289.

ідеології, здатних уніфікувати церковне життя в імперії. Акцент на русифікації духовної освіти, на переконання дослідника, посилювався долученням до керівництва нею світської влади, у тому числі обер-прокурорів Синоду. І.Власовський аналізує основні засоби русифікації духовної освіти, серед яких: боротьба з українською вимовою, «яка природно продовжувала триматися в церковному читанні українських дяків»; прослуховування учнівських церковних читань перед богослужінням тощо.¹

Аналогічні процеси прослідковувались науковцями і стосовно **народної освіти** в церковно-парафіяльних та інших народних школах, що функціонували під опікою православного духовенства. Так, саме на сферу освіти покладав відповідальність за денаціоналізацію українського суспільства в ХІХ ст. М.Сумцов. Він писав, що кардинальні зміни в житті українців стосувались усього: мови, одягу, світогляду. «Спершу денаціоналізувались великі міста, як Харків, Катеринослав, а потім і малі повітові ... пішли шляхом псування своєї народності, далі – села передмість, села поблизу заводів і фабрик, села поблизу залізничних станцій». За М.Сумцовим, «чужа нижча школа калічила мову дітей, а середня й вища вже цілком перероблювали їх в росіян або так званих малоросів, часом ворожих до мови і звичаїв своїх батьків».²

Факт прямої причетності православного духовенства до русифікації освіти в Україні визнавався навіть окремими радянськими істориками, у тому числі Є.Грекуловим. У роботі «Як православна церква служила самодержавству» (розділ «Православна церква на Україні») він, зокрема, зробив висновок про те, що покінчивши з політичною самостійністю, царська влада розпочала діяльно знищувати українську національність, заперечуючи, словами Валуєва, саму наявність української мови.³

Щоправда, сучасний російський історик А.Міллер наголошує, що роль Св. Синоду в підготовці «асиміляторського» за своєю спрямованістю Валуєвського циркуляра, яку деякі дослідники вважали ключовою, насправді була маргінальною.⁴ Проте пізніше, 1880 року, коли була здійснена спроба пом'якшення Емського указу, нарада про перегляд указу опинилась під контролем Победоносцева і тому все обмежилось лише деклараціями.⁵

Спираючись на значний масив документальних матеріалів, А.Міллер фактично показує, що очолене К.Победоносцевим духовне відомство проявляло у своїй політиці щодо української мови та інших проявів національного буття навіть більшу непоступливість, аніж світська влада. Автор наводить показовий приклад. На початку 1880-х рр. вища церковна влада не підтримала іні-

1 Там само. – С. 256-257.

2 Сумцов М. Слобожане. Історично-етнографічна розвідка. – С. 36.

3 Грекулов Є.Ф. Як православна церква служила самодержавству / Є.Ф.Грекулов. – С. 103.

4 Міллер А. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.Миллер. – СПб., 2000. – С. 228.

5 Там само. – С. 226-228.

ціативи Київського генерал-губернатора М.Черткова та Харківського губернатора О.Дондукова-Корсакова щодо поступок українофілам задля повернення контролю над українським рухом. Вони пропонували скасувати обмеження на сценічні вистави, виконання музичних творів, видання книг малоросійською мовою, з уточненням про необхідність збереження в силі вимоги не вживати «кулішівку». Показовим у цьому зв'язку є наведений А.Міллером факт про підтримку сенатором О.Половцевим під час ревізійної поїздки до України обрання В.Антоновича деканом історико-філологічного університету св. Володимира, здійснення панахиди по Т.Шевченку та дозвіл на постановку «Наталки-Полтавки» І.Котляревського в Колегії П.Галагана.¹ Загалом автор виявляє причетність вищої церковної влади до розгортання насильницької русифікаторської політики в масштабах усієї імперії, хоча й обстоює наявність інших шляхів «до об'єднання східних слов'ян у єдину націю».²

Разом з тим, немало духовних осіб вдавалися у ті складні часи до захисту національної мови. Російська дослідниця А.Парфьонова присвятила свою книгу одному із таких служителів церкви – доктору богослов'я, протоіерею Тимофію Івановичу Буткевичу. Авторка переконує, що він був непримиримим противником обмежень, які існували в Російській імперії стосовно української мови, брав активну участь у роботі комісії Харківського університету, яка відстоювала право українського народу користуватися рідною мовою у сфері освіти та культури.³

Про виникнення у другій половині ХІХ ст. кількох десятків національних, переважно польських *тасмних шкіл* зазначає у своїй монографії Г.Надтока. Характеризуючи їх як форму протесту проти тотальної русифікації, він пише, що вони охоплювали головним чином католицьке населення і розташовувались на Правобережжі (у Луцьку, Вінниці, Житомирі, інших містах та повітах краю). Організовані ксьондзами, ці школи нерідко приймали на навчання православних та греко-католиків з числа українців. Однак, як стверджує дослідник, повноцінної консолідації польських та українських церковно-просвітницьких зусиль на той час так і не відбулося.⁴

Серед мотивів тогочасної боротьби за повернення української мови в духовну і народну освіту сучасний український мистецтвознавець і церковний діяч Д.Степовик називає необхідність усунення того покаліченого варіанту мови, який називали і називають суржи́ком, і до утвердження якого була безпосередньо причетна Російська Православна церква в Україні. Ця мова, пише дослідник, за-

1 Міллер А. Украинский вопрос в политике. – С. 209-213.

2 Там само. – С. 226.

3 Духовный подвиг в деле служения Церкви Христовой. К 150-летию со дня рождения и 80-летию со дня кончины доктора богословия, профессора, протоиерея Тимофея Ивановича Буткевича / А.В.Парфенова. – Харьков: Курсор, 2006. – С.25.

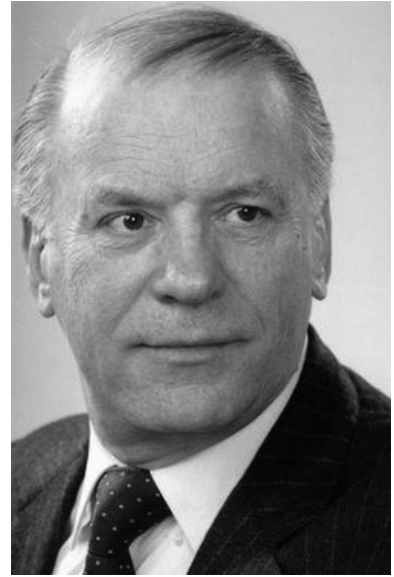
4 Надтока Г. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.). – С.19.

кономірно висміювалась Іваном Котляревським у «Наталці-Полтавці», Г.Квіткою-Основ'яненком у «Конотопській відьмі» та ін.¹

Історики звернулись і до **проблеми участі духовенства у розвитку науки, зокрема вітчизняної світської та церковної історії**. Торкаючись української історико-церковної тематики, І.Власовський відзначав, зокрема, участь духовенства у виданні історичних матеріалів, актів і документів. У цьому зв'язку як важливу подію представлено відкриття «Временной комиссии для разбора древних актов» (1843 р.) при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі. Її зусиллями було видано чотири томи «Пам'ятників», присвячених актам Луцького, Київського, Львівського та інших середньовічних братств. Автор підкреслював, що, починаючи з 1860-х рр., тобто з часу, коли професор В.Антонович став її секретарем і редактором, комісія підготувала і упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. видала вісім частин «Архива Юго-Западной России». Перша частина Архіву обіймала 12 томів і була присвячена актам з історії православної церкви в Україні.²

І.Власовський відзначив і ту роль, яку відіграла у розвитку вітчизняної історико-церковної науки Київська Духовна Академія. Свідченням цього, на думку автора, було те, що цілий ряд її професорів упродовж другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. присвячували свою наукову працю дослідженню історії церкви та культури України. Вони друкували ці дослідження переважно в науковому збірнику «Труди Київської Духовної Академії», що почав виходити з 1860 р., в інших журналах, випускали свої праці окремими монографіями. Серед визначних учених Академії автор називає Макарія Булгакова – завідувача кафедри церковної історії у 1850-і рр., а пізніше – знаменитого автора 12-томної «Истории Русской Церкви», а також професорів: М.Петрова (автора «Очерков истории украинской литературы»), С.Голубева, І.Малишевського, Ф.Тітова, В.Завітневича, А.Розова та інших.³

Висвітлюючи наукові здобутки українських пастирів на Правобережжі, Г.Надтока стверджує, що Поділля стало одним із регіональних історико-церковних центрів тогочасної України. Як видатного організатора науки характеризує

СТЕПОВИК
Дмитро Власович
(нар. 1938 р.) –
доктор філософії, доктор
богословських наук, доктор
мистецтвознавства, професор

1 Степовик Д. Церква в кайданах (Боротьба українських християн за свою самобутність у ХІХ ст.). – С. 29.

2 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. III. – С. 302.

3 Там само. – С. 304.

автор Юхима Сіциньського, який, після прийняття священства в 1889 р., заснував у Кам'янці церковний музей старожитностей (1890). Йому належить заслуга видання у 1901 р. «Археологічної карти Подільської губернії», в якій систематизовано майже дві тисячі пам'яток кам'яного віку, доби бронзи, заліза та періоду Київської Русі. Протягом свого існування, зазначає дослідник, подільське історико-археологічне товариство видало 12 томів наукових праць, головним чином з історії, етнографії, культури та економіки Поділля. Всупереч вимогам тодішньої цензури деякі статті вчених-священнослужителів вдавалося друкувати українською мовою.¹

Продовжуючи досліджувати регіональні аспекти участі українського духовенства в розвитку історико-церковної науки, український історик О.Ігнатуша згадує про діяльність Комітету історико-статистичного опису Подільської та Катеринославської єпархій, починаючи з 1860-х років.² За його даними, навколо архієпископа Філарета Гумілевського, який очолював спочатку Харківську (1847 – 1859), а потім Чернігівську (1859 – 1866) єпархії, об'єдналися священники-аматори церковної старовини. Спільними зусиллями їм вдалося упорядкувати багатотомні «Історико-статистичні описи» Чернігівської та Харківської єпархій, нариси з вітчизняної духовної літератури, опублікувати цінні матеріали з церковної історії Слобожанщини. Вперше, як зазначає О.Ігнатуша, у значному обсязі були залучені до наукового обігу матеріали церковних архівів. Цивільні та військові упорядники статистичних описів Херсонської й Таврійської губерній збирали відомості через священнослужителів, враховуючи «все, що було відомо сільському священнику, який знаходився у постійних зносинах зі своїми парафіянами».

Не менш важливої сторони буття тогочасної національної історичної науки торкається П.Слободянюк. Йдеться, зокрема, про наукову і колекційну діяльність в Україні видатних особистостей. Серед них: релігійні діячі Волині з родини Хойнацьких священник Стефан та протоієрей Андрій – літературні діячі, знавці й пропагандисти вітчизняної історії; подільський протоієрей Михайло Якимович-Орловський, бібліотека якого у 60-80-х рр. XIX ст. налічувала понад дві тисячі томів і була найкращою з-поміж приватних бібліотек за якісним складом книг, історико-краєзнавчим змістом та унікальністю рукописних фоліантів. М.Орловський відзначився також тим, що передав П.Кулішу понад дві тисячі, зібраних у Проскурівському повіті говірок та прислів'їв, а в 1884 р. для журналу «Киевская старина» – ще 1300 прислів'їв з Поділля.³

Важливим є також запропонований П.Слободянюком опис масштабів тих втрат, яких Україна зазнала внаслідок вивезення за її межі унікальних старожитностей. Так, після судової реформи 1864 р. з України до Москви було відправле-

1 Надтока Г.М. Православна церква і процес українського національного відродження. – С.46-48.

2 Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – С. 58.

3 Слободянюк П. Українська церква: історія руйни і відродження. – С. 129.

но три тисячі пудів архівних та інших матеріалів, які включали рукописні книги і стародруки, твори малярства і ужиткового мистецтва, церковне майно і приватні колекції.¹

Справжнім індикатором наповненості національного життя була визнана істориками **книговидавнича справа**. Науково актуальним, зокрема, вважалось видання українською мовою церковної літератури, в першу чергу *Святого Письма*. Аналізуючи спроби українського перекладу і видання Біблії, І.Власовський підкреслював, що окремі витяги із Св. Письма було зроблено Г.Квіткою-Основ'яненком, М.Максимовичем, Т.Шевченком, В.Олександровим, а систематична праця з його перекладу українською мовою пов'язана з іменами П.Куліша, І.Пулюя і П.Морачевського. Представивши біографію Пилипа Семеновича Морачевського, який походив з чернігівського українського дворянського роду, І.Власовський описав етапи його роботи над перекладом. Починаючи з 1860 р., коли з'явилися переклади Євангелія від Матвія та Іоанна, запропоновані для оцінки митрополиту Петербурзькому Ісидору, описані перипетії підготовки до публікації Біблії. Вони закінчуються з повним перекладом Євангелія, Апокаліпсиса і Псалтиря та смертю видатного українського просвітителя у 1879 році. Той факт, що друк праці П.Морачевського відбувся тільки на початку ХХ століття, автор пов'язував не стільки з позицією церковних ієрархів, скільки з ідеологією поліцейської світської влади.²

В загальних рисах дослідник висвітлює також процес перекладу та друку Святого Письма Пантелеймоном Кулішем та греко-католиком Іваном Пулюєм. Фрагменти перекладу виходили друком у Львові (1868, 1869) та Відні (1871, 1881, 1903). Як зазначається в роботі, після втрати готового рукопису під час пожежі в чернігівському хуторі Мотронівка, П.Куліш не встиг його відновити до своєї смерті в 1897 році. Закінчували роботу письменник І.Нечуй-Левицький та І.Пулюй.³

Про те, що церква була причетна до найважливіших церковних та світських видань просвітительського характеру, пише російський історик А.Міллер.

МІЛЛЕР

*Олексій Ілліч (нар. 1959) –
російський історик церкви,
доктор історичних наук.*

*Професор РДГУ
та Європейського університету
в Санкт-Петербурзі*

1 Слободянюк П. Православна церква і процес українського національного відродження. – С. 125.

2 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. III. – С. 295-297.

3 Там само. – С. 293-295.

СТОКОЛОС
Надія Георгіївна –
історик, музеєзнавець,
красознавець,
дослідниця історії
Православної та Української
греко-католицької церков,
доктор історичних наук,
професор

Згідно з наведеними ним даними, українські активісти пробували навіть використати церковні структури для поширення в народних школах *букваря Шевченка*. Автор наводить цікавий факт про те, що на початку 1861 р. група харківських українофілів відправила 6000 примірників букваря Шевченка Київському митрополиту Арсенію для використання його в народних школах. Митрополит виявив обережність і надіслав обер-прокурору Св. Синоду А.Толстому запит про те, чи варто йому приймати цей дар і взагалі про його думку щодо використання малоросійських букварів у народних школах. Але Синод, III Відділення й Міністерство народної освіти не мали тоді чіткої позиції у справі допуску в початкову школу українських підручників. Тільки після розгляду даного питання таємним радником А.Тройницьким, митрополиту Арсенію було рекомендовано: «прийняття і поширення південноросійського букваря скасувати». У цьому зв'язку видається перебільшенням висновок автора про те, що на той час позиція Св. Синоду в питанні видання національними

мовами книг релігійного змісту була терпимою. Недостатнім є й авторське обґрунтування наведеного висновку одним фактом, згідно з яким, призначена для народу і надрукована українською на зібрані М.Костомаровим добровільні пожертви «Священна історія» о. Степана Опатовича не зустріла ніяких перепон у 1857 році.¹

Церковного книгодрукування торкається й сучасна українська дослідниця Н.Стоколос. У монографії «Етнічно-конфесійні трансформації в Україні» вона прослідковує процес занепаду українського церковного книговидавництва у XIX ст. на прикладі Києво-Печерської Лаври. Серед засобів реалізації уніфікаційної й русифікаторської політики самодержавства дослідниця називає щорічні багаторазові адміністративні заборони українського друкованого слова.²

Натомість, Д.Степовик відзначає й помірковану позицію частини православного духовенства стосовно традицій українського книгодрукування. Автор зауважує, зокрема, що серед викладачів КДА і семінарій, які об'єктивно диви-

1 Миллер А. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении. – С. 66-69.

2 Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – С. 60-61.

лись на українську історію, розкривали й читали книжки старого львівського, острозького, київського друку, було розуміння різниці між українською й російською світськими і церковними культурами. Вони не були так запопадливі у дотриманні офіційних заборон усього українського. Як приклад, дослідник наводить публікацію священником Василем Гречулевичем (Санкт-Петербург, 1849) своїх церковних проповідей українською літературною мовою. Необхідно погодитись з автором у тому, що ця подія стала помітним поштовхом, своєрідним сигналом для патріотичних пастирів в усій Україні. Деякі священники наслідували цей приклад (Микола Інфимовський, Іван Бабченко, Стефан Опатович, Василь Гуглинський) і поширювали свої «казання» в рукописах або передавали їх до Санкт-Петербургу в приватну друкарню Пантелеймона Куліша.¹

В сучасній історіографії знайшла свій відбиток і проблема **відображення національних процесів у церковній пресі**. Так, розкриваючи її ставлення до вимог світських громад послабити утиски українського слова, що мали місце на початку 1880-х рр., В.Меша робить висновок про те, що єпархіальна преса в Україні засвідчила класично великодержавну позицію, виступаючи проти будь-яких поступок українофілам. Зокрема, в січневому та березневому номерах 1881 р. «Київських єпархіальних відомостей» було розміщено статті «Вопрос о малорусском наречии в отношении к шпундизму» та «К вопросу о малорусском слове в церковной проповеди», в яких редакція не просто заперечувала можливість допущення української мови в окремі сфери релігійного життя, але й висловлювала тверде переконання у неминучості злиття «малоруського нареччя з загальноруською мовою».²

Інакше, – зазначає автор, – відреагували на плани послаблення репресивного тиску на українську мову петербурзькі видання, у тому числі «Церковно-общественный вестник», що виходив під редакцією колишнього викладача Петербурзької духовної академії О.Поповицького. Тоді редакція виступила за впровадження української мови в початкову народну школу та поширення української церковної літератури. Автор засвідчує переконаність редакції у тому, що репресії стосовно української мови, якою спілкувалося 14 мільйонів громадян, були небезпечними для держави, оскільки сприяли наростанню сепаратистських настроїв.³

Доречним у цій частині історіографічного аналізу буде наведення нами іншої оцінки тональності петербурзької преси, представлені в монографії російського дослідника А.Міллера. Явно поділяючи смисл висловлюваного, він цитує харківського генерал-губернатора Дондукова-Корсакова, який вважав, що російські журналісти «несвідомо піддакували українофілам». Цим вони демонстру-

1 Степовик Д. Церква в кайданах (Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX ст.). – С. 32-33.

2 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 231.

3 Там само. – С. 232.

МОКРИЙ
Володимир
(нар. 1949 р.) —
український науковець
професор Ягеллонського університету
(Краків, Польща),
керівник Кафедри Українознавства
Ягеллонського університету славист,
публіцист

вали той «сентиментально-доктринерський лібералізм, який становить характеристичну рису російської столичної преси». Ці «сентиментальні ліберали» не усвідомлюють, на думку Дондукова-Корсакова, «реальних цілей українофільства і, побоюючись звинувачень у зраді абстрактній доктрині рівноправ'я, готові вимагати застосування її безвідносно до умов часу і місця, а нерідко і всупереч традиційній історичній доктрині своєї держави».¹ Відзначимо, що в провінційній церковній пресі, до якої належала й преса України, досліднику не просто віднайти ознаки такого лібералізму.

З яскравих прикладів долучення журналістів-церковників до пропагування національної історичної спадщини В Меша називає їх спільну зі світськими діячами участь у заснуванні та функціонуванні відомого українофільського часопису «Киевская старина». Зокрема, успішною автор вважає роботу в редакції журналу протоієрея, професора Київської духовної академії Феофана Лебединцева.²

Нарешті поміченою стає в історіографії **проблема еволюції сакральної архітектури України в контексті збереження її національної ідентичності.**

Історик діаспори В.Мокрий зазначав у цьому зв'язку, що у ХІХ ст., коли Україна щораз виразніше перетворювалась у провінцію Російської імперії (Малоросію), на її території з'являлись церковні споруди, створені за шаблонними проектами Петербургу і Москви. Саме тоді з залишків старих храмів або на їх основі, постали стилізовані під візантійський стиль храм Св. Володимира в Херсонесі, кафедральний собор у Володимирі на Волині, Десятинна церква у Києві, а також цілком нові святині: Володимирський собор у Києві, збудований за проектом І. Штролла, Олександрівська церква в Кам'янці, Благовіщенський собор у Харкові. Невдалою, або такою, що не відповідала українським традиціям, автор називає й тогочасну реставрацію більшості пам'яток часів Київської Русі.³ Поступове відродження українського стилю (козацького або мазепинського бароко), як відзначає Г.Надтока, розпочинається тільки на

1 Миллер А. Украинский вопрос... – С. 208-209.

2 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С.244.

3 Мокрий В. Церква в житті українців / В.Мокрий. – Львів, Краків, Париж: Просвіта, 1993. – С. 46.

початку ХХ століття. Зокрема, долучився до цієї національної справи архієпископ Парфеній Левицький. На власні кошти він забезпечив підготовку проекту та будівництво церкви в українському стилі у рідному селі Плішівцях Гадяцького повіту на Полтавщині. Автором того проекту став відомий архітектор Микола Кузнєцов.¹

Таким чином, відносно системне дослідження проблеми участі православної церкви у національних процесах в Україні другої половини ХІХ ст. розпочалось у 1920-х рр. і до початку 1990-х залишалось майже цілковитою монополією штучно дистанційованих від основного пласту джерел науковців західної української діаспори. Упродовж останніх двох десятиріч інтерес до цієї проблематики демонструє уповільнене зростання, що стримує відтворення цілісної картини того, як духовенство одержавленої російської церкви реагувало на українські національні процеси.

Окреслюючи досягнення науковців у зазначеній галузі церковної історії, необхідно відзначити, по-перше, виявлення і формулювання ними усієї гамми проблем, які розкривають сукупно зміст національно регулюючих зусиль духовенства в українському суспільстві пореформеної епохи. Йдеться про дві тісно переплетені сторони діяльності церкви – русифікаторську й українофільську. По-друге, підтверджено факт цілковитого домінування національно деструктивного щодо українства напряму церковної політики. Водночас зафіксовано дві тенденції: наростання національно уніфікаційних процесів за участю церкви після другого польського повстання 1863 р. і посилення церковного українофільства на зламі ХІХ–ХХ ст., що супроводжувалось його поступовою політизацією. По-третє, виявлено ліберальний і консервативно-реакційний етапи у розвитку національної політики православної церкви в Україні другої половини ХІХ ст., які не збігаються в часі з аналогічними за назвою етапами суспільно-політичного розвитку держави в цілому. У першому випадку рубіжним виступає 1863 рік, а в другому – 1881-й. По-четверте, у процесі наукового пошуку остаточно викристалізувалися діаметрально протилежні концепції в тлумаченні діяльності православної церкви у національній сфері: триєдиноросійська й українська національна. Перша кваліфікувала національні зусилля частини духовенства як вияв сепаратизму, друга – як історично закономірні і прогресивні.

Разом з тим, перед істориками церкви залишається завдання всебічного і наскрізного щодо другої половини ХІХ ст. дослідження кожного із виявлених аспектів національної політики православної церкви в Україні, а саме: національних акцентів у кадровій політиці, у галузі духовної та народної освіти і мови, у сфері науки, книгодрукування, використання преси, а також у царині мистецтва, зокрема церковній архітектурі. Важливим є з'ясування механізму реалізації доктрини православної церкви у її соціально-політичному і національному сегментах.

1 Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження. – С. 51.

«У ХІХ ст. Україна, як політичний організм з самостійним внутрішнім життям, перестала існувати... Всі сліди автономного ладу зникли. Всі особливості місцевого устрою, що відповідали народному характеру і становили краще надбання національної культури, – як організація народної освіти, своєрідний уклад церковно-релігійного життя, – поступилися місцем загальноросійському порядку. Він тримався на трьох китах: централізмі, абсолютизмі, бюрократизмі»

В. Вернадський «Українське питання і російське суспільство»

ВИСВІТЛЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ОСВІТНЬОЇ ТА БЛАГОДІЙНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

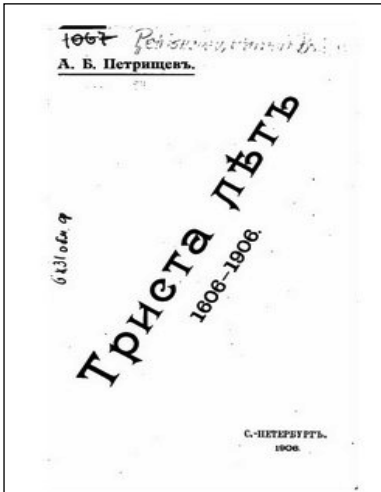
4.1. Освітня діяльність духовенства в Україні

Проблематика, пов'язана з діяльністю православного духовенства в освітній сфері, займає помітне місце у дослідженнях з історії церкви. Переважна більшість істориків сходяться на тому, що суспільні перетворення, здійснені Олександром II на теренах Російської імперії, зокрема й на Наддніпрянщині, як і наступні трансформації, загострили питання участі церкви в освітньому процесі другої половини XIX століття.

Здійснюючи науковий пошук по гарячих слідах історії, дослідники дорядянського періоду опинилися в атмосфері безперервної дискусії щодо ефективності функціонування церковних та світських шкіл. Ця дискусія відбилася на історіографії проблеми, характерною особливістю якої стало *утвердження, за нашим визначенням, трьох основних концептуальних підходів до оцінки церковних народних шкіл.*

Згідно з першою, **традиціоналістською концепцією**, представленою в роботах Ф.Благовидова, П.Знаменського, І.Преображенського, С.Рункевича, А.Ванчакова та ін.,¹ церковна школа поставала як невід'ємна складова суспільного буття. На відміну від світської школи, їй ставили в заслугу здатність втілювати в життя педагогіку, в основу якої було закладене поєднання віри і знань – основних, як вважалося, передумов формування цілісної особистості.

1 Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. - 378 с.; Знаменский П.В. История Русской Церкви. – Кн. 10. – С. 428-431; Преображенский И.В. Духовенство и народное образование. По поводу сообщения, сделанного в собрании экономистом Г.Соколовым «Земство и народное образование» / И.В.Преображенский. – СПб., 1900. – 95 с.; Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке. – Т. 2 - С.502-739; Ванчаков А.М. Краткий историко-статистический обзор развития церковной школы с 1884 г. До настоящего времени (1884-1909 гг.) / А.М. Ванчаков. – С.- Пб., 1909. – 32 с.

ПЕТРИЩЕВ
Афанасій Борисович
(1872 – після 1949) –
письменник, публіцист,
політичний і громадський діяч

Представники другої – **прогресистської концепції** – Н.Корф, П.Мілюков, А.Петрищев, С.Миропольський,¹ високо оцінюючи історичні заслуги церкви в освітанській сфері на ранніх етапах розвитку суспільства, доводили в своїх працях необхідність звуження повноважень духовенства в народно-освітньому процесі й розвитку мережі світських шкіл. Ця раціоналістична й більш західницька позиція була навяяна ідеалами французької революції, у тому числі й щодо необхідності відокремлення держави від церкви, рівності перед законом усіх конфесій тощо. Йшлося, зокрема, про консерватизм православної церкви й неприйняття нею новітніх досягнень науки. На той час уже утвердилась тенденція успішного розвитку світських навчальних закладів, у т.ч. й земських шкіл.

На нашу думку, крайнощі в оцінках, властиві обом концепціям, не цілком враховували конкретно-історичну ситуацію в Україні та імперії в цілому. Її головною рисою була неможливість задоволення на той час освітніх потреб народу не тільки окремо взятою (світською або церковною) школою, але навіть їх консолідованими зусиллями.

Не випадково прибічники третьої – **інтегральної освітньої концепції** (І.Коссович, К.Одарченко та ін.²) зосередились на критиці альтернативного підходу до вирішення проблем народного шкільництва. Його неефективність вони пояснювали, з одного боку, нездатністю ви-

нятково світського («земського способу просвітництва») розвивати духовні сили народу, з іншого – неспроможністю ослабленої православної церкви самотійно реалізувати свою духовно-наставницьку функцію.³ Перетворення народної школи на «вотчину кліриків», а відтак її «клерикалізація» визнавалась історично

1 Корф Н.А. Земский вопрос (о народном образовании) / Н.А.Корф. –1867. – 64 с.; Милуков П. Очерки по истории русской культуры. – Ч. 2 - 410 с.; Петрищев А. Церковь и школа: 1. Свобода совести. 2. Из истории русской школы / А.Петрищев. – С.–Петербург, 1906. – 96 с.; Миропольский С. Школа и государство. Обязательность обучения в России. (Исторический этюд) / С. Миропольский. – Спб., 1910. – 258 с.

2 Коссович И. Земство, школа, приход / И.Коссович. – Спб., 1899. – 24 с.; Одарченко К. Приход и братство / К.Одарченко. – Спб., 1899. – 29 с.

3 Коссович И. Земство, школа, приход. – С.17; 26.

безперспективною.¹ Натомість, обстоювалась необхідність об'єднання освітніх зусиль земств і православної церкви. Нова школа мала з'явитися в православній парафії, як «в одній єдиній церковній і земській одиниці всіх класів і станів суспільства».² Саме «союзні засади» в організації народної школи, забезпечені земствами і церквою, сприймалися як оптимальна модель її економічного й духовного відродження.

Зрозуміло, що в *дореволюційній історіографії народно-освітньої діяльності православного духовенства цілком об'єктивно домінували дослідження, що охоплювали загальноросійський конфесійний простір.*

Торкаючись політики держави щодо участі православної церкви в поширенні грамоти серед населення, тогочасні науковці виходили з того, що цей процес у ХІХ ст. відбувався нерівномірно. За представленими ними статистичними даними проглядалися вірогідні **етапи розвитку народної освіти під егідою православної церкви.** Показовими є, зокрема, оцінки І.Преображенського. Виокремлюючи, як поворотну подію, імператорський указ 1836 р., яким школи при церквах і монастирях отримали «офіційну підтримку» з боку держави, автор констатував, що їх чисельне зростання на загальноімперському просторі (до 22300 одиниць або в 11 разів) тривало до земської реформи 1864 р. та відкриття земських шкіл. Подальше п'ятиразове їх скорочення до 1881 р., тобто до кінця ліберальної епохи Олександра ІІ, відбувалося в контексті певної секуляризації освітньої справи. Відновлення інтересу держави до церковної народної школи у 80-90-і рр. ХІХ ст., коли їх число збільшилось у 9 разів і сягнуло 40 тисяч з майже півтора мільйонним контингентом учнів,³ стало часом найбільшого в дореволюційну епоху піднесення церковно-освітнього процесу.

Аналізуючи кризовий етап розвитку церковної школи (1864 – 1881), дореволюційні дослідники виділяли основні віхи політики «звуження освітніх повноважень» церкви. С.Рункевич⁴ та І.Преображенський⁵ зазначали, зокрема, що згідно з Положенням про початкові народні училища та земські навчальні заклади (1864 р.) перевага в радах училищ була віддана світським особам. Положенням 1874 р. про народні училища духовенство фактично усувалось від управління освітнім процесом. І.Преображенський вказував, що з 1874 р. єпархіальним архиєреям надавалось лише право нагляду за «релігійно-моральною атмосферою в народних школах», а відкриття церковних недільних шкіл 1864 року було, по суті, кроком держави у напрямі збереження за духовенством хоч і незначної, але стабільної освітньої ніші. Дослідники того часу (Н.Корф, М.Константинович,

1 Одарченко К. Приход и братство. – С. 13.

2 Там само. – С. 13.

3 Преображенский И.В. Духовенство и народное образование. По поводу сообщения, сделанного в собрании экономистом Г.Соколовым «Земство и народное образование» / И.В.Преображенский. – Спб., 1900. – С.5-7.

4 Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке. – Т. 2: Православный Восток. – С. 645-649.

5 Преображенский И. Духовенство и народное образование. – С. 38.

МІЛЮКОВ

*Павло Миколайович
(1859–1943) –*

*історик, лідер кадетської партії,
член IV Державної думи, міністр
закордонних справ Тимчасового уряду Росії*

Ф.Благовидов, П.Смирнов, С.Рункевич, П.Мілюков) віднайшли й проаналізували різні типи початкових шкіл: церковно-парафіяльні (ЦППШ), недільні, школи грамоти та народні училища.

Характеризуючи історію початкової школи в Російській імперії XIX ст., П.Мілюков відзначив, зокрема, важливий факт: державні (урядові) заклади початкової освіти, з'явившись тільки в 1830-х рр., до кінця століття так і не змогли витіснити на другий план школи, підпорядковані духовному відомству. Якщо в 1867 р. частка останніх в загальній масі шкіл становила близько 63 %, то у 1899 р. вона знизилась лише до 57%.¹ Освітньої ситуації в Україні автор не торкався.

Держава, підтримуючи церковну школу, спонукала до цього й земські установи. П.Мілюков констатував, що окрім шкіл грамоти, які виникали в більшості самочинно й не мали жодної реєстрації, інші, особливо церковно-парафіяльні школи (далі в тексті ЦППШ), створювались під примусом державної або церковної влади. Автор зазначав, що

в разі незабезпечення навчального процесу священником у своїй парафії, йому загрожував примус утримувати вчителів за рахунок доходів причту.²

Дослідником С.Рункевичем ескізно представлені освітньо-виховні й ідеологічні функції початкових шкіл духовного відомства, їх програмні засади й система управління, яка включала, зокрема, училищну раду при Синоді, єпархіальні й повітові училищні ради, а також спостерігачів імперського, єпархіальних та повітових рівнів.³

Загальна характеристика організованої православною церквою народної освіти на українських землях другої половини XIX ст. була започаткована в 1860-і роки. Один із перших її дослідників Н.Корф зосередився, зокрема, на визначенні педагогічного рівня початкових народних шкіл. Спираючись на той факт, що викладання педагогіки в духовних семінаріях відомства православного віросповідання було запроваджене лише в лютому 1866 р., автор констатував, що до початку 70-х років XIX ст. пастирське викладання в народних школах

1 Милуков П. Очерки по истории русской культуры. / П. Милуков - СПб., 1905. – Ч. 2.: Церковь и школа (вера, творчество, образование). – С.381-382.

2 Милуков П. Очерки по истории русской культуры. – Ч. 2. – С. 376.

3 Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке. — Т. 2. – С. 693, 695.

БАРОНЪ НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧЪ КОРФЪ,
р. 2 июля 1834 г. † 13 января 1883 г.

КОРФ

*Микола Олександрович
(1834 – 1883) –
барон, російський педагог і
методист, державний діяч у
сфері народної освіти, публіцист*

БАРСОВ

*Микола Павлович
(1839 - 1889) –
російський історик, один із
засновників російської школи
історичної географії, професор
Варшавського університету*

ГРИНЧЕНКО Б.Д.

*(1863-1910) –
український історик
і етнограф,
мовознавець і письменник,
публіцист і громадський діяч*

здійснювалось на самодіяльних засадах учителями, незнайомими з прийомами викладання.¹ Надаючи особливе значення мові в забезпеченні ефективності навчального процесу, Н.Корф піддав критиці метод навішування «сепаратистських» та «українофільських» ярликів священикам, які користувалися у викладанні «малоросійською мовою». Зосереджуючись на ґрунтовному вивченні російської мови, користування священиками «малоросійською» як педагогічним прийомом він визнавав цілком необхідним і закономірним.²

Після книги Н.Барсова «Школи на Волини и Подолни в 1862 году» (1863 р.),³ в якій автор створює загалом непривабливу картину функціонування церковно-парафіяльних шкіл, «перекинутих на плечі бідного сільського духовенства», М.Константинович видав монографію «Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае».⁴ Побудована на багатих джерелах, вона так само була цілком присвячена народній школі (1874 р.). Зважаючи на ту обставину, що відкриття урядом земських шкіл на Правобережжі було відкладене через причетність частини населення цих земель до польських повстань 1830-1831 рр. та 1863-1864 рр., автор проаналізував кроки держави та православної церкви, спрямовані на організацію навчальних закладів, альтернативних земським.

1 Корф Н.А. Земский вопрос (о народном образовании) / Н.А. Корф. – С. 25.

2 Там само. – С. 55.

3 Барсов Н. Школы на Волини и Подолни в 1862 г. / Н.Барсов. – Спб., 1863. – 156 с.

4 Константинович М.М. Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае / М.М. Константинович. – К., 1874. – 57 с.

Такими стали, зокрема, народні училища, створені 1862 року у статусі «елементарних шкіл». Здебільшого ці заклади організовували в місцевостях, де не існувало церковно-парафіяльних шкіл, за згодою церковних і світських властей та за ухвалою селянських сходів. Привертає увагу виявлена М.Константиновичем динаміка розвитку народних училищ, число яких у 1869 р. становило на Правобережній Україні 193 одиниці, в 1873 р. – 305, у 1874 р. – 313.¹ Проте, оптимістичний погляд автора на зазначені заклади освіти навряд чи можна назвати обґрунтованим. Контингент учнів, охоплених навчанням у народних училищах (1869 р. – 7315 осіб, 1873 р. – 13301 з лише десятивідсотковою часткою дівчат) ніяк не відповідав реальним потребам краю. Разом з тим, автор справедливо відзначав ключову роль православного духовенства в налагодженні освітнього процесу в народних училищах. Про це, зокрема, свідчить питома вага священиків та церковнослужителів в їх учительському складі. 1874 року цей показник становив 46%. При цьому вихідці з селян, що отримали підготовку на педагогічних курсах, не перевищували серед учителів 29%, з міщан і купців – 16%, дворян і чиновників – 9%.² З дослідження випливає, що поширеність народних училищ в Україні, зокрема на її правобережних землях, мало певною мірою компенсувати тимчасову відсутність у цьому краї шкіл земського відомства.

Особливе місце України (поряд з Білорусією та Прибалтикою) в розбудові церковних початкових шкіл Російської імперії обґрунтовується також у більшості інших дорадянських досліджень зазначеного тематичного спрямування. Так, Ф.Благовидов у монографії, присвяченій народно-освітній діяльності російського духовенства за часів імператора Олександра II, відзначав динамічне зростання мережі церковно-парафіяльних шкіл в Україні на фоні їх занепаду на власне російських землях. Запропонований автором аналіз статистичних даних свідчить, що навіть тоді, коли преференції держави щодо світських шкіл досягли свого апогею (1881 р.), із 4400 церковних шкіл імперії 1063 припадало на Київську єпархію. У Воронезькій та Псковській єпархіях, для порівняння, їх залишалося по одній.³

Описана дослідником матеріальна підтримка ЦППШ в Україні з боку держави, на наш погляд, не може бути пояснена лише її прагненням заповнити вакуум, що зберігався через відсутність в регіоні земських шкіл. Церковно-освітні установи, без сумніву, розглядалися урядом як один із форпостів ідеологічного протистояння католицизму та раціоналістичним сектам (за тогочасною термінологією) західного коріння. Показово, що за словами Ф.Благовидова, саме в Україні рівень організації педагогічного процесу в ЦППШ був вищим, ніж у Росії. За відсутності єдиних навчальних програм церковно-парафіяльних шкіл в імперії, така була створена лише для шкіл Київської єпархії.⁴

1 Там само. – С. 11-12.

2 Там само. – С.17.

3 Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию. – С. 214.

4 Там само. – С.237.

Зазначені висновки знайшли підтвердження і в книгах С.Рункевича, І.Преображенського, С.Князькова та Н.Сербова. Зокрема, С.Рункевич звертає увагу на те, що сама ініціатива поширення ЦППШ «в усіх містечках і селах» вийшла 1859 року з України й належала митрополиту Київському Исидору (Нікольському). Саме тоді, повідомляє автор, в Україні була заснована й перша в імперії недільна школа. З'явившись початково у якості світської установи (недільна школа була організована в Києві професором імператорського університету св. Володимира П.Павловим та студентом Ф.Вороним), уже в 60-і рр. вона набула церковно-освітнього характеру.¹ Демонструючи динаміку розвитку ЦППШ в імперії, А.Лопухін наочно підтвердив, що їх число в південно-західних та західних єпархіях було приблизно зрівняним. Так, 1860 року в Київській губернії налічувалось близько 150 шкіл, в Чернігівській – 764, у Волинській – 893, у Мінській – 347, у Литовській – 175. Фоном у дослідника слугували Костромська (12 шкіл) та Саратовська (3) єпархії в самій Росії.²

Дорадянські дослідники звертали увагу й на сили, що протидіяли розбудові ЦППШ в Україні. І.Преображенський був переконаний у тому, що до них належали представники неправославних конфесій. Зокрема, не випадковою, на його думку, була справа «лихоманкова активність» поляків у відкритті міністерських шкіл у Київській єпархії 1860-х рр. – «мирові посередники, в основному поляки, переслідували польсько-католицькі цілі».³ У цьому автор солідаризувався, по суті, з концептуальним положенням свого сучасника П.Смирнова, який акцентував увагу на шкідливості поширення в Росії «чужої» народів західної європейської культури та пропагував «ідеальну» для неї церковно-світську модель народної освіти.⁴

Подібне трактування церковного чинника розвитку народної освіти зустрічаємо також у монографії С.Князькова та Н.Сербова (1910 р.). З'ясувавши, що у 1830 -1858 рр. в імперії майже не спостерігалось зростання числа початкових церковних шкіл (у 1858 р. налічувалось 1129 парафіяльних, 668 приватних і 431 міністерська школа), дослідники охарактеризували той час «епоху національно-православної реакції».⁵

Натомість, зовсім інша оцінка прийнятності церковно-православних шкіл для України з точки зору її національних інтересів містилась у працях окремих українських дослідників. Як і Б.Грінченко, який обґрунтовував необхідність повернення школи до викладання рідною мовою,⁶ М.Грушевський вбачав у її русифікації головну причину подвійного відставання України від Росії в показни-

1 Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке. – Т. 2. – С. 647, 650.

2 Там само. – С. 648.

3 Преображенський І. Духовенство и народное образование... – С. 27.

4 Смирнов П. Народное образование и церковно-приходская школа / П.Смирнов. – С. – Петербург, 1899. – С.1.

5 Князьков С.А., Сербов Н.И. Очерк истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II / С.А.Князьков, Н.И. Сербов. – М., 1910. – С. 200.

6 Грінченко Б. Якої нам треба школи? / Б.Грінченко. – К., 1912. – С.4; 8; 20.

ках освіченості населення.¹ Природність прагнення українізації школи з боку низового православного духовенства Волині та Поділля дослідник підтверджував фактами наростаючої підтримки цієї ідеї частиною російської академічної інтелігенції, у тому числі Н.Весселем, В.Водовозовим, Н.Корфом та іншими.² В.Дорошенко у відомому дослідженні «Українство в Росії. Новітні часи»³ показав, що з 1890-х рр. рух за українізацію школи охопив безпосередньо й духовні семінарії центральної та правобережної України.

Таким чином, упродовж першого (дорадянського) етапу розвитку історіографії початкової народної освіти, організованої за участю православної церкви, сформувались основні концептуальні підходи до наукового осмислення проблеми. Вони, як виявилось, коливались в діапазоні між визнанням прогресивності народно-освітніх зусиль духовенства Російської імперії загалом та України зокрема, до цілковитого несприйняття ідеї клерикалізації освіти. В контексті характеристики системи народної освіти другої половини ХІХ ст. були розглянуті основні типи шкіл, створені зусиллями держави, православної церкви і громадськості, включаючи церковно-парафіяльні, народні й недільні. Разом з виявленою тенденцією зростання частки світських шкіл, у тому числі й в Україні, була зафіксована перевага шкіл церковного типу на всьому державному просторі до кінця ХІХ століття.

Дорадянські дослідники Ф.Благовидов, П.Знаменський, І.Преображенський, С.Рункевич та інші наблизились до визначення періодизації розвитку закладів початкової освіти в Російській імперії, що перебували в підпорядкуванні православної церкви. Загалом окреси цієї періодизації відбивали аналогічну ситуацію і в Україні. Вона включала фази: відновлення інтересу держави, духовенства й громадськості до церковно-парафіяльних шкіл та їх поступового відродження (з середини 30-х до середини 60-х рр. ХІХ ст.); пріоритетного розвитку світських, у тому числі земських навчальних закладів та занепаду церковної школи (з середини 1860-х до початку 80-х рр.); повернення церкві преференцій в освітній справі (з початку 80-х рр.), що уможливило останнє в передреволюційний період відродження церковно-парафіяльних закладів освіти.

Важливим було з'ясування дослідниками загальних особливостей реалізації державно-церковної політики у сфері початкової народної освіти на українських землях, яка значною мірою вмотивовувалась ідеологічними чинниками. У цьому зв'язку була виявлена тенденція уповільненого зменшення числа ЦППШ в Україні на їх кризовому етапі й динамічного зростання з 1880-х рр. на фоні переважно депресивного стану або уповільненого їх розвитку в самій Росії.

1 Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М.Грушевський. – К., 1917. – С.8.

2 Там само. – С. 9-10.

3 Дорошенко В. Українство в Росії: новітні часи / В.Дорошенко. – Відень, 1916. – С. 31–32.

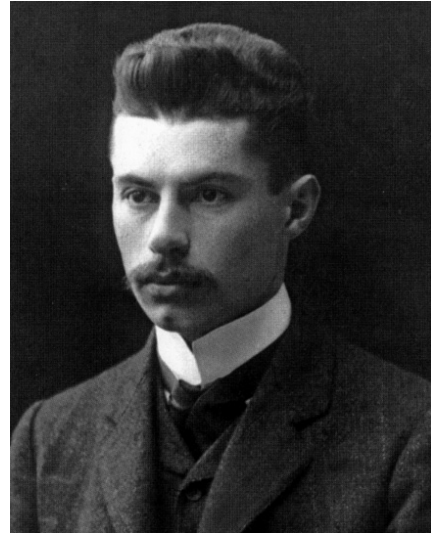
Разом з тим, у дорадянські часи майже не досліджувалась народно-освітня діяльність православного духовенства в більшості з дев'яти єпархій України (за винятком Київської, Волинської та Подільської). Відтак, не були з'ясовані регіональні особливості, а отже й цілісна картина впливу церкви на освітні процеси в Україні того часу. Поза увагою науковців залишились також характер та ефективність освітнього процесу в церковних школах України.

Радянська історіографія містить нові концептуальні підходи до висвітлення діяльності церковно – парафіяльних та інших шкіл України другої половини XIX століття. Домінуючою була атеїстична концепція, в рамках якої або цілковито заперечувалась прогресивна просвітницька роль духовенства (роботи 1930-х – 50-х рр. XX ст. М.Нікольського, С.Каменева, Є.Мединського, М.Константинова, В.Струминського), або висвітлювалась надмірно критично – ознака історіографії 20-х, 60-80-х рр. XX ст. (В.Тітлінов, Є.Грекулов, В.Білан, Р.Родін, М.Поліщук, Н.Заволока, М.Персіц, Б.Литвак, В.Борисенко та ін.).

До цієї концепції ніяк не тяжіли праці окремих українських істориків 20-х рр. XX ст., зокрема М.Грушевського, С.Глушка, І.Житецького. Конструктивізм їх досліджень полягав в ідеологічно незаангажованій оцінці ролі православних священно-церковнослужителів у поширенні початкової освіти на українських землях.

Знаменно, що скептичне ставлення до просвітницьких зусиль православно-го духовенства в Україні XIX ст. було властиве й роботам української діаспори (В.Липинського, І.Власовського, Д.Дорошенка). Це пов'язано з тим, що вчені діаспори розглядали православну церкву в Україні досліджуваного періоду, головним чином, під кутом її русифікаторської місії.

Необхідно відзначити, що в 1920 – 80-і рр. *інтерес до зазначеної проблематики з боку радянських науковців та дослідників діаспори був несталим.* Його відносна активність у 1920-і роки була викликана не тільки інерцією, заданою дореволюційним поступом науки, але й тимчасовою лібералізацією епохи та її культурно-революційною домінантою, невід'ємними складовими якої стали процеси ліквідації неписьменності й політика коренізації. Саме тоді з'явилися роботи В.Блакитного «Українська автокефальна церква та її попередники» (Харків, 1922), А.Воробйова «Религия и пролетарская революция» (Харків, 1924), С.Каменева «Церковь и православие в России» (Москва, 1929) та ін.

ЛИПІНСЬКІЙ

В'ячеслав (Вацлав) Казимирович
(1882 – 1931) –

*український політичний діяч, теоретик
українського консерватизму,
історик, соціолог, публіцист*

По суті, за часом написання до вказаного періоду тяжіють і праці М.Нікольського «История русской церкви» та Є. Грекулова «Як православна церква служила самодержавству», видані відповідно у 1930 та 1931 роках. Останнє передвоєнне десятиліття позначилось активністю науковців української діаспори, зокрема В.Липинського («Релігія і церква в історії України», 1933), Т.Коструби («Православне духовенство: яка була його роля в українським національним відродженні», 1937), Д.Дорошенка («Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу», 1940).

Науково непродуктивний період в означеному нами тематичному сегменті тривав до початку 1960-х років. У наступні три десятиліття в радянській історіографії з'явилась ціла низка спеціальних наукових досліджень, квінтесенцією яких стало обґрунтування ідеологічних та змістовних переваг світської освіти перед церковною. Важливе місце серед них належить монографічним та дисертаційним дослідженням: «Православная церковь – враг просвещения» Є.Грекулова (1962 р.), «Общеобразовательная школа Украины в конце XIX – начале XX века» Н.Заволоки (1972 р.), «Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст.» В.Борисенка (1980 р.), «Народное образование на Правобережной Украине в 70 – 80-х годах XIX века» Р.Родіна (1969 р.). Помітним внеском у розробку цієї проблеми стала стаття М.Поліщука «Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60 – 90-х роках XIX ст.» (1971 р.).

Однією з ключових проблем, на якій була сфокусована увага істориків радянської епохи, стала *державна та церковна політика щодо початкової народної освіти за участю православного духовенства імператорської Росії другої половини XIX століття*.

Серед перших таких праць була монографія В.Тітлінова «Православие на службе самодержавия в Русском государстве» (1924). Автор представив поглиблену характеристику державно-церковної нормативно-правової бази (понад 10 офіційних актів), що регламентувала освітній процес. Проаналізовані, зокрема: розпорядження від 18 січня 1862 р., згідно з яким Міністерство народної освіти мало сприяти церковним народним училищам, що у великій кількості відкривались в єпархіях за директивами Синоду; царський рескрипт про недовіру до земських шкіл 1873 р.; циркуляр опікунствам учбових округів 1879 р. про сприяння усіма засобами участі духовенства в релігійно-моральному розвитку народу тощо. В.Тітлінов, коментуючи закони, підкреслював, що роль держави в освітній справі була визначальною і церква діяла саме за встановленими правилами, не відіграючи в просвітництві самостійної ролі. На переконання автора, саме завдяки сприянню з боку держави чисельність ЦППШ у 1861р. з 8 тис. одиниць зростає у 1863 р. до 21,5 тисяч. Натомість, після переорієнтації уряду у бік підтримки світської освіти, «штучно розбухлі церковні школи ... пішли до занепаду і в більшості перейшли в земство».¹

1 Титлинов В.В. Православие на службе самодержавия в Русском государстве / В.В.Титлинов. – Ленинград: Государственное издательство, 1924. – С.155-157.

В історіографії 1960-х – 80-х рр. остаточно утвердилась думка, що православна церква дореволюційної епохи була надійним знаряддям в руках держави для організації життя за теорією Уварова в душі «православ'я, самодержав'я та народності». Як політику «народного затемнення» характеризує освітню діяльність держави та церкви В.Борисенко (1980 р.). Дослідник наголошує, що обер-прокурор Синоду й одночасно міністр освіти Д.Толстой так виправдовував урядові заходи, спрямовані на обмеження обсягу знань, пропонованих учням: «...з моральних, і з політичних мотивів варто не відривати від народу кращі сили, ставлячи селян шляхом ... освіти в невластиве їхньому народженню становище».¹ Точку зору В.Борисенка про незацікавленість світської й духовної влади в просвітництві народу підтримував М.Корзун (1984). На підтвердження цього, він цитує митрополита Московського Філарета: «Чи можна неповерхово і благонадійно поширювати освіту в середовищі 60 000 000-го народу раптом, за небагато років? Тисячу років прожила Росія, збільшилась, зміцніла і впорядкувалась при зовсім обмеженій грамотності народу».²

Про результативність політики держави в галузі освіти свідчать і статистичні дані рівня письменності населення, наведені Є.Грекуловим. У своїй монографії він констатує, зокрема, суттєве відставання в рівні освіти народів Східної Європи від західноєвропейських. За його підрахунками, в середині ХІХ ст. в Росії один письменний припадав на 135 осіб, тоді як в Австрії – на 14 осіб, у Франції – на 11, в Англії – на 9. Письменність у цілому на теренах Російської імперії дорівнювала в 1897 р. 21,1% (письменні серед чоловіків становили 29,3%, серед жінок – 13,7%).³ Відсоток письменних в українських і білоруських губерніях був близьким до середнього показника для всієї Російської імперії.⁴

БОРИСЕНКО

Володимир Ґоситович

(нар. 1942 р.) –

український радянський історик,

доктор історичних наук,

професор, завідувач кафедри історії України

ННУ ім. М.П. Драгоманова

- 1 Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. / В.Й.Борисенко. – К., 1980. – С. 18.
- 2 Корзун М.С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов: Х в. – С. 164.
- 3 Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения / Е.Ф.Грекулов. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962. – С. 6.
- 4 Бовыкин В.И. Очерки истории СССР. 1861- 1904. Пособие для учителей / В.И.Бовыкин, С.С.Дмитриев, И.Д.Ковальченко, К.Н.Тарновский. – М., 1960. – С. 397.

Однак ці дані суперечать свідченням щодо рівня письменності українського населення, які зазначає в своїх працях Н.Заволока. Якщо в Московській та Петербурзькій губерніях цей показник складав відповідно – 20,7 та 19,7%, то в окремих українських губерніях на зламі ХІХ – ХХ ст. грамотність населення коливалась, на його думку, в межах 4 – 9,7%. «Рівень грамотності населення південно-західних губерній ... інколи наближався до рівня темного нерозвиненого населення чужорідних окраїн», – цитує автор тезу з доповідної записки міністра освіти. Крім того, Н.Заволока стверджує, що відсоток дітей в Україні, яким відмовляли у відвідуванні школи, був вищим, ніж загалом в імперії. При цьому, показники грамотності міського й сільського населення взагалі були незіставними: в 1897 р. у Харкові, наприклад, письменні становили 52,5%, тоді як у самій губернії – 16,8%¹.

В історіографії 1970-80-х рр. набула подальшої розробки **проблема фінансового утримання народних шкіл**, до функціонування яких було причетним і православне духовенство. Але одностайності радянських істориків у з'ясуванні реальної фінансово-освітньої ситуації досягнуто не було. Так, Є.Грекулов у своїй праці «Церковь, самодержавие, народ (2-я половина ХІХ – начало ХХ в.)» зазначає, що витрати держави на утримання ЦППШ (на відміну від світських шкіл) невпинно зростали: в 1896 р. на їх потреби було спрямовано 3,4 млн. руб., на початкові світські школи – 1,5 млн. руб.; в 1900 р. відповідно – 6,8 млн. руб. та 3 млн. руб.²

Вказані висновки підтверджуються в роботі українського дослідника В.Борисенка. Він стверджує, наприклад, що правлячі кола імперії систематично збільшували асигнування на ЦППШ за рахунок зменшення витрат на світські школи. Підкріплює автор свою думку статистичними даними щодо губерній Лівобережної України кінця ХІХ століття. Частка церковно-парафіяльних шкіл в освітньому бюджеті Харківської губернії (37%) різко контрастувала з часткою світських шкіл (7%), в Полтавській губернії ці показники становили відповідно 37% та 1%, в Чернігівській – 53% і 1,6%. Автор уточнює, що серед світських шкіл уряд підтримував лише міністерські зразкові школи, в яких набували освіту більш заможні прошарки суспільства.³

Зазначені висновки не корелюються з судженнями авторів праці «Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.)», які звертають увагу на те, що утримання ЦППШ відбувалося переважно за рахунок зборів з населення – 2 руб. з учня.⁴

Версія щодо благодійного характеру забезпечення діяльності ЦППШ не знайшла, однак, помітної підтримки з боку науковців. В українського історика

1 Заволока Н.Г. Общеобразовательная школа Украины в конце ХІХ – начале ХХ века: автореф. дис... – К., 1972. – С. 7.

2 Грекулов Е. Православная церковь – враг просвещения. – С. 46.

3 Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. – С. 20-21.

4 Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки / Отв. ред. Н. А.Смирнов. – М., 1967. – С. 241.

Н.Заволоки ми зустрічаємо, що діяльність благодійних організацій освітнього спрямування свідомо обмежувалась урядом.¹ Це твердження не суперечить даним, які надає у своїй роботі й В.Борисенко. Він пише, що у 1872 р. на ЦПШ Полтавщини припадало 43,7%, в Харківській – 42%, в Чернігівській – 26% добровільних пожертв у складі місцевих бюджетів, тоді як на світські школи їх частка не перевищувала 5,5% (4,5 тис. крб з 81 тис. крб). Отже, місцеві бюджети та їх благодійницька складова були лише одним із джерел фінансування ЦПШ в Україні.²

Разом з тим, в історіографії утверджувалась думка про те, що фінансові можливості парафій дозволяли повноцінно забезпечувати діяльність церковно-парафіяльних шкіл. Історик М.Корзун доводив, наприклад, що на потреби ЦПШ парафії Західного краю виділяли від 3,5 до 5% своїх бюджетних надходжень.³ А, як нам відомо, з 1864 р. існували парафіяльні опікунства – своєрідний самоврядний орган, відповідальний за матеріальне утримання церкви та церковних установ. Таким чином, громади парафій дійсно могли активніше впливати на ситуацію з ЦПШ.

Радянські науковці продовжили роботу над дослідженням мережі початкових шкіл церковного підпорядкування другої половини XIX століття. Зокрема, в Україні з'явилися регіональні розвідки. Так, у монографії В.Борисенка представлено освітні процеси на Лівобережній Україні. Відтворюючи динаміку зростання чисельності ЦПШ, він встановив, що більшість з них знаходилась у сільській місцевості. В середині 1860-х рр. на території Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній (епархій) існувало 1659 парафіяльних шкіл з учнівським контингентом, що перевищував 34,2 тис. осіб. Найінтенсивніше зростання ЦПШ зафіксовано в хронологічних рамках 1884-1893 рр., коли їх число у Полтавській, Чернігівській та Харківській губерніях збільшилось відповідно у 10, 18 та 24 рази порівняно з попередніми двадцятьма роками.⁴

На думку автора, недосконалість церковних шкіл, де інколи «вчителювали дячки і виключені семінаристи», а вивчали переважно молитви, священну історію та катехізис, нерідко призводила до відмови селян надавати їм матеріальну підтримку та навчати у них своїх дітей.⁵

Правобережний регіон досліджував, зокрема, М.Поліщук. Ним було встановлено, що в середині 1860-х рр. найбільше початкових закладів освіти Правобережної України було зосереджено в руках духовенства (4015 училищ з 85353 учнями), тоді як світських налічувалось лише 190 закладів з 20307 учнями. Дослідник відзначає, що після спаду, який тривав з кінця 1860-х рр., їх помітне зростання розпочалось тільки з 1884 року. В результаті у 1898 р. налічувалось

1 Заволока Н. Общеобразовательная школа Украины в конце XIX – начале XX века. – С. 8.

2 Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту ... – С. 22.

3 Корзун М. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов... – С. 168.

4 Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту ... – С. 34.

5 Там само. – С. 34.

3010 ЦПШ з 150144 учнями. Крім того, функціонувало 1713 шкіл грамоти з 41792 учнями.¹ М.Поліщук наводить цікавий факт: на відміну від освітньої практики самої Росії, в губерніях Правобережжя до двокласних училищ приймали дівчат. Автор констатував також, що народних шкіл на Правобережній Україні нараховувалось явно недостатньо і багато дітей залишалось неохопленими навчанням. Так, з 560 правобережних волостей у 120 не було жодної школи.²

Досліджуючи історію різних типів навчальних закладів, радянські історики звернули увагу й на **недільні школи**. У 1920-х рр. з'явилися варті уваги наукові дослідження Сильвестра Глушка «Драгоманов і недільні школи» та Ігната Житецького «Київська громада за 1860-х рр.».³ Обидві праці вийшли в науковому українознавчому журналі «Україна» (відповідно у 1924 і 1928 рр.). На той час його редагував академік М.Грушевський. Ці праці продовжували традиції дореволюційної історіографії й надавали ширші відомості про київський етап функціонування недільних шкіл – від їх заснування в 1859 р. до закриття в 1862 році.

Дослідниками вперше було з'ясовано значення недільних шкіл в освітньому процесі України. Автори зазначають, що, крім відомих засновників недільних шкіл М.Пирогова та проф. П.Павлова, важливу роль у їх створенні відіграли й представники Київської громади, серед яких відомі суспільні діячі В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський та ін. Спираючись на ідеї М.Драгоманова, дослідник С.Глушко підкреслює, що метою діяльності шкіл була освіта для народу, якому «не досить однієї грамоти, інакше він буде приречений на моральне дитинство». За свідченням С.Глушка, в Києві було відкрито три такі школи і склад учнів був майже цілком українським: у двох із них українцями були 230 з 243 учнів. Учні-росіяни в усіх трьох школах становили 38 осіб.⁴ Тому вкрай актуальним стало питання мови викладання в школах. Автор зазначає, що це питання було дискусійним і вирішувалось по-різному. Так, М.Драгоманов вважав закономірним той факт, що вчили російською та українською мовами – «більше першою, бо більше було книжок».⁵

С.Глушко звертається й до з'ясування ролі духовенства у поширенні писемності, відзначаючи намагання відкрити недільну школу й при духовній академії. Але ці зусилля виявилися марними. Автор наводить досі невідомий факт долучення до закриття недільних шкіл відомих світських і духовних діячів – княгині Васильчикової й митрополита Ісидора.⁶ Отже, акцентується увага на тому, що

1 Поліщук М. Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60-90-х роках XIX ст. – С. 71.

2 Там само. – С. 72.

3 Глушко С. Драгоманов і недільні школи / С.Глушко // Україна. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 35-42; Житецький І. Київська громада за 60-х років / І.Житецький // Україна. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 69-74.

4 Глушко С. Драгоманов і недільні школи. – С. 37.

5 Там само. – С. 38.

6 Там само. – С. 40.

недільні школи в Києві на першому етапі свого існування були світськими й національно зорієнтованими, а відповідно становили загрозу уніфікованій системі освіти Російської імперії.

Пізніше, наприкінці 1960-х рр., тема недільних шкіл була ґрунтовно досліджена українським дослідником В.Біланом. Автор, з помітною натяжкою, без посилань на джерела, долучає до процесу організації недільних шкіл Т.Шевченка. Історик апелює, можливо, до випадкового збігу обставин: відкриття першої школи відбулося в час перебування поета в Києві. Дослідником надано статистику недільних шкіл в губерніях України на 1859 – 1862 рр. Всього було відкрито тоді 111 недільних шкіл, де, за офіційними даними, працювало 635 учителів.¹ Уточнюючи, що насправді учителів було вавічі більше, дослідник не підтверджує свою точку зору відповідними джерелами. В.Білан висуває й малодоказову тезу стосовно того, що недільні школи були відкриті саме за ініціативи студента Ф.Вороного без участі професора П. Павлова.² Так само, в угоду своїм ідеологічним (більшовицьким) переконанням, він визначає завдання недільних шкіл, приписуючи їм, крім навчальної функції, ще й пропаганду проти існуючого самодержавного режиму.³

Радянська історіографія не оминула увагою й питання **поширення національних шкіл в губерніях України** другої половини ХІХ ст. Незважаючи на те, що початкові школи були, як правило, зняряддям денационалізації українського населення, М.Поліщук наводить рідкісні факти існування приватних українських шкіл на Правобережній Україні (школа поміщика Г.Ге в Подільській губернії, Т.Рильського на Київщині).⁴ За даними В.Борисенка, в Полтавській губернії відкрилась школа відомого просвітника В.Лесевича – початкове училище, де українською мовою навчали педагоги з числа колишніх студентів Петербурзького університету та випускників Петербурзької гімназії.⁵

В цілому радянські історики дійшли консенсусу в питанні щодо ролі церкви в освіті народу. В довоєнний період вони розглядали церковно-парафіяльні школи як засіб насадження в народі особливої церковної культури, патріархальності й монархічних настроїв (В.Блакитний, А.Воробйов, С.Каменев).⁶ Але в історіографії 1960-80-х рр. однозначно негативні відгуки на освітню діяльність церкви поступово зникають. Характерним у цьому зв'язку є помірковане тлумачення розвитку церковно-парафіяльних шкіл пореформеної доби у колективній монографії

1 Білан В. Т. Воскресные школы на Украине (1859 – 1862 гг.). – С. 13.

2 Там само. – С. 12.

3 Там само. – С. 17.

4 Поліщук М. Стан початкової освіти на Правобережній Україні Вказ... – С. 70.

5 Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту ... – С. 67.

6 Блакитний В. Українська Автокефальна церква та її попередник (популярний історичний нарис) / В.Блакитний. – Харків, 1922. – 24 с.; Воробьев А. Религия и пролетарская революция / А.Воробьев. – Харьков, 1924. – 68 с.; Каменев С. Церковь и православие в России / С.Каменев. – Л., 1929. – С. 161.

КЛІБАНОВ
Олександр Ілліч
(1910–1994) –

*радянський і російський історик, доктор
історичних наук (1962), професор, автор
праць з історії релігії і сектантства в Росії*

«Русское православие. Вехи истории» (1989 р.) за наукової редакції А.Клібанова. Так, потроєння кількості ЦППШ з 1860 р. до 1865 р. характеризується Б. Литваком (автором розділу «Русское православие в XIX веке») як явище «обмежено прогресивного значення» через сприяння писемності селян в умовах відсутності реальної освітньої альтернативи. Проте, десятиразове збільшення кількості ЦППШ у 1890 – 1900 рр., тобто на етапі розгортання мережі перспективних світських навчальних закладів, оцінюється як реакційне.¹

Так само в конструктивному руслі трактується шкільна реформа 1864 р. в дослідженні В.Борисенка. Їй відведена роль удосконалення старого шкільного статуту 1827 р., який узаконив становий принцип навчання». Нова шкільна реформа підпорядкувала початкові школи різних відомств Міністерству освіти й оголошувала їх загальностановими.²

В радянській історіографії була продовжена також дискусія щодо якісних характеристик церковно-

парафіяльної школи. Більшість дослідників відносила ЦППШ до розряду тимчасових і другорядних за рівнем організації освітнього процесу. Н.Заволока називав їх архаїчними, аналогічними старим «дяківським школам».³ Разом з тим, штучно завищувалась оцінка світських, передусім земських закладів освіти. В.Бовикін, С.Дмитрієв вважали, навіть, що «трирічна земська школа при одному вчителі уособлювала найкращий тип початкової земської школи».⁴

Поміркованішу позицію, на наш погляд, репрезентував В.Борисенко. На його переконання, тогочасні початкові школи перебували на стадії становлення, а відтак різні їх типи мало між собою відрізнялись. До 90-х рр. XIX ст. початкові школи взагалі не мали єдиних програм, планів і підручників. Тільки в 1897 р. Міністерство освіти затвердило програми, які в загальних рисах регламентували роботу й обсяг курсу народних шкіл (на вивчення церковних дисциплін відводилось 37% часу, як і в земських школах). У ЦППШ церковним дисциплінам відводилось близько 45% часу, що не суттєво різнило їх від світських закладів.⁵

1 Литвак Б. Русское православие в XIX веке / Б.Литвак // Русское православие: вехи истории. – С. 367.

2 Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту ... – С. 17.

3 Заволока Н. Общеобразовательная школа Украины в конце XIX – начале XX века. – С. 10.

4 Бовикін В., Дмитрієв С. Очерки истории СССР. 1861- 1904. – С. 397.

5 Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту... – С. 40.

У полі зору радянських істориків та дослідників з української діаспори залишались **проблеми конкуренції світських та церковних закладів початкової освіти**. Показово, що серед радянських науковців переважала думка про лояльне ставлення земських шкіл до церковних і, навіть, матеріальне сприяння ЦПШ з боку земств (В.Борисенко, Є.Грекулов, Н.Заволока, М.Персіц та ін.). При цьому організатори церковних шкіл нерідко звинувачувались в агресивній політиці щодо шкіл земських. Є.Грекулов та М.Персіц зазначають, наприклад, що, захищаючи ЦПШ, православне духовенство вдавалось до провокацій, змушуючи своїх учнів закидати камінням квартири земських вчителів, переманювало і навіть силою переводило учнів земських шкіл у свої школи, стимулювало селян виносити приговори про закриття земських шкіл і відкриття замість них церковних.¹

В. Борисенко вказував на те, що селяни й робітники не бажали віддавати своїх дітей в ЦПШ, відмовлялись підтримувати їх матеріально, усвідомлюючи їх слабкість. Але, зазнаючи тиску з боку мирових посередників, вони змушені були виділяти кошти на школи й не перешкоджати відкриттю духовенством нових закладів. Автор навіть підкреслював, що саме «рішуча протидія ЦПШ з боку народних мас призвела у 80-х рр. XIX ст. майже до їх повного зникнення»².

Натомість, історик української діаспори І.Власовський, характеризуючи церковну школу як віддалену від глибинних народних інтересів, все ж визнавав, що попри всі свої вади, вона «продовжувала нести на собі відбиток народної культури...». На його думку, успіх лівобережних земських шкіл на зламі XIX – XX ст. необхідно пов'язувати з «підсиленням їх мережею церковно-парафіяльних шкіл регіону»³.

Таким чином, радянський період історіографії, відтворюючи окремі аспекти діяльності початкових шкіл церковно-православного відомства, включаючи освітню політику держави та церкви, фінансування навчальних закладів, розвиток мережі шкіл під церковною опікою, співвідношення основних типів церковних і світських освітніх закладів та характер їх конкурентного протистояння на загальноімперському й українському освітньому просторі, характеризується: по-перше, акцентом на ідеологічних та соціально-економічних сторонах діяльності початкових шкіл церковно-православного відомства; по-друге, надмірно критичним ставленням до цінності церковної освіти загалом.

Сучасна історіографія діяльності Російської православної церкви у сфері народної освіти України другої половини XIX ст., попри ставлення самих дослідників до релігії, вирізняється переважно конфесійною незаангажованістю. Доміну-

1 Грекулов Є. Як православна церква служила самодержавству. – С. 41; Персіц М. Атеизм русского рабочего (1870-1905). – С. 99.

2 Борисенко В. Борьба демократических сил за народную школу... – С. 64.

3 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І.Власовський. – Т. III. – С. 259.

ючою тенденцією стало поступове утвердження комплексного підходу до дослідження церковно-освітньої тематики. Йдеться про висвітлення її на основі аналізу державно-церковної освітньої політики, історії поширення різних типів церковних шкіл, їх кадрового та матеріального забезпечення, характеру навчального процесу.

В першу чергу, комплексний підхід характерний для узагальнюючих історико-церковних праць, в яких ескізно представлена освітня діяльність духовенства. Прикладами загальноросійських досліджень є праці Д.Поспеловського «Православная церковь в истории Руси, России и СССР» (1995 р.), А.Ніколіна «Церковь и государство...» (1997 р.), а в українській історіографії – роботи під редакцією А.Колодного «Історія релігій в Україні» (1999 р.), Н.Стоколос «Конфесійно-етнічні трансформації в Україні» (2003 р.), В.Меші «Конфесійний та суспільний аспект розвитку православної церкви в Україні 1875 – 1900 років» (2007 р.) та ін.

Іншою характерною особливістю сучасної історіографії є поява спеціальних наукових праць з історії освітньої діяльності православного духовенства. Серед робіт, побудованих на загальноросійському матеріалі, належить виділити, зокрема, кандидатські дисертації О.Крутицької «Церковно-приходские школы России в конце XIX – начале XX в.» (2004 р.) та В.Яценка «Развитие церковно-приходских школ России: вторая половина XIX – начало XX в.» (2005 р.). В українській історіографії помітними стали кандидатське дослідження Г.Степаненко «Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.)» (2002 р.) й монографічна праця Г.Пономарьової та І.Репко «Організація контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України у другій половині 19 століття» (2009 р.).

Поява регіональних досліджень також стала важливою особливістю історичного пошуку в зазначеній сфері. Найпомітнішими серед них є праці С.Бричок щодо історії церковної школи на Волині, І.Петренко стосовно історії ЦПШ Лівобережжя. Єпархіальний рівень ґрунтовно представлено в монографії В.Перерви (Київщина) та роботі С.Федоренко (Полтавщина). Аналізу церковно-освітніх процесів в парафіях присвячені інформаційно насичені роботи В.Перерви, Н.Андрущенко, В. Дросенка та ін.

В цілому наприкінці 2000-х рр. історіографія проблеми вийшла на повноформатний рівень, загалом відтворюючи картину освітньої діяльності православної церкви в пореформеній Україні.

Зацікавленість дослідників викликала **проблема державно-церковної політики щодо розвитку початкової церковної школи**. Як вітчизняні, так і зарубіжні науковці виділяють дві хвилі відродження парафіяльних церковних шкіл: наприкінці 1850-х – першій половині 60-х рр. та з початку 1880-х. Характеризуючи причини таких трансформацій за безпосередньою участю держави, дослідники акцентують увагу на різних причинах, кожна з яких має об'єктивні підстави. Зокрема, П.Слободянюк наголошує на тому, що царський уряд був зацікавлений у масовій підготовці освічених

робітників.¹ В. Перерва² та Н. Стоколос³ обумовляють зацікавленість держави в розвитку ЦПШ зростаючою конкуренцією між православною – з одного боку, та католицькою й уніатською церквами – з іншого. Йдеться, зокрема, про масове відкриття таємних католицьких шкіл в Україні, починаючи з 1840-х років, яке тривало до початку ХХ століття. З відкриттям земських шкіл у 1860-і рр., як вважає Д.Поспеловський,⁴ відродження церковної школи відбувалось в контексті протидії атеїзму та революційним ідеям, що пропагувались в земських навчальних закладах викладачами з числа радикальних народників. При цьому автор підкреслює, що з точки зору одного з ідеологів церковних змін К.Победоносцева, церковно-парафіяльною школою мала розпочинатися й завершуватися народна освіта.⁵ Аналогічно оцінює причини церковно-освітнього ренесансу й В.Меша.⁶

Варто погодитись з висновком В.Ященка, про відсутність системного підходу держави до вироблення єдиної політичної лінії стосовно початкової церковної народної освіти.⁷ Він аргументує це, зокрема, тим, що в дореволюційний період так і не було створено цілісного законодавства у зазначеній царині. Натомість, окремі його положення формувались партикулярно, в контексті розробки законодавчих актів щодо суміжних сфер суспільного або церковного життя.

З цим пов'язані певні розходження дослідників в оцінці характеру впливу держави на розвиток початкової церковної школи. Так, загалом справедливий висновок В.Климова про те, що держава прагнула перекласти основний тягар організації народної освіти на плечі церкви, духовенства і громадськості,⁸ обґрунтовується з неточностями в оцінках загальної чисельності та масштабів фінансування церковно-освітніх навчальних закладів в середині ХІХ ст. На думку автора, на той час в Україні було позбавлено можливості навчатися 98% дітей шкільного віку. Через відсутність фінансування в Київській єпархії, зокрема, 1858 р. залишилася, начебто, одна церковно-парафіяльна школа з одним учнем. Проте в 1860-і рр. в Україні було відкрито вже кілька сотень шкіл.⁹

1 Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. – С. 100.

2 Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. – С.16-17.

3 Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.). – С. 157.

4 Поспеловский Д.В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. – С.194.

5 Там само. – С. 197.

6 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 208-210.

7 Ященко Р.В. Развитие церковно-приходских школ России: вторая половина ХІХ – начало ХХ века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук / Р.В.Ященко. – Волгоград, 2005. – С. 17.

8 Православ'я в Україні // Климов В. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. Редкол.: А.Колодний та ін. – К., 1999. – Т. 3.– С. 271.

9 Там само. – С. 280.

КЛИМОВ

Валерій Володимирович

(нар. 1946 р.) –

доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України

Натомість, висновки інших дослідників є більш оптимістичними. Так, Г.Степаненко наводить документи про те, що управління державного майна Російської імперії надавало церковним народним школам часткову матеріальну підтримку, починаючи з 1850 року.¹ З 1880-х рр. їх фінансування з державної скарбниці динамічно зростало. Як зазначає В.Меша, з 1884 до 1900 рр. державні витрати на церковно-освітні потреби в межах всієї імперії зросли з 55500 руб. до 6813446 руб., тобто більше ніж у 100 разів.² П.Слободянюк так само зазначає, що наприкінці XIX – початку XX ст. витрати Синоду на церковні школи загалом стабілізувались й забезпечували 23–26 % їхніх потреб. Разом з тим, суттєво зростала питома вага земств у фінансуванні ЦПШ. На зламі XIX – XX ст. вони забезпечували 20% матеріальних потреб церковних народних шкіл, а перед 1914 р. – майже 70 %.³

Водночас, за даними В.Меші, в 1880 – 90-і рр. була помітною тенденція зменшення питомої ваги волосних та сільських товариств у фінансуванні церковних шкіл (з 41 до 27%) та збільшення питомої ваги церков (з 6 до 16%).

При цьому стабільною залишалася частка приватних осіб – 33% та монастирів – 3–4%.⁴ Важливим є висновок про краще фінансування церковних шкіл в губерніях, де українське населення складало абсолютну більшість. Так, Подільська, Волинська, Київська та Полтавська губернії мали найкращі показники фінансування церковних шкіл в імперії. Вищою за середньоімперське було й жалування учителів ЦПШ. При тому, що воно коливалося в діапазоні від 180 до 420 руб. на рік, 35% учителів отримували від 240 до 300 руб. річно.⁵ Вочевидь, такі переваги в фінансуванні були пов'язані з ідеологічними мотивами.

Відмінну від даних В.Климова статистику щодо чисельності ЦПШ надають, зокрема, Г.Пономарьова та І.Репко. Згідно з нею, в Російській імперії в 1855 р.

1 Степаненко Г. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.). – С.12.

2 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875–1900 років. – С. 212.

3 Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження... – С. 104.

4 Меша В. – С. 214.

5 Там само. – С. 213–216.

функціонувало 10 тис. шкіл духовного відомства.¹ З 1858 до 1860 р. в повітах Київської губернії було відкрито десятки нових шкіл.² Уже в 1860 р., за даними В.Перерви, у Волинській єпархії діяло 1055 шкіл, Подільській – 1264, Чернігівській – 764.³ Близькими до цих є цифри, наведені сучасними церковними істориками, протоіереями В.Ровінським та О.Миханчуком. За їх версією у 1863 р. тільки на Поділлі діяло більше 1000 ЦППШ, у яких навчалось 25 тис. учнів⁴.

Особливістю державно-церковної політики щодо початкових народних шкіл духовного відомства була її національна великоросійська спрямованість. Російський дослідник Р.Яценко визнавав, зокрема, той факт, що ЦППШ розглядалися державою та церквою у якості важливого соціального інституту, що сприяв «національній самоідентифікації російської нації». Церковна школа, на його думку, консолідувала православних на парафіяльному рівні, діючи за формулою: «церква – парафія – школа».⁵ П.Слободянюк підкреслює у цьому зв'язку, що русифікаторську політику проводили усі типи церковно-освітніх навчальних закладів, включаючи недільні школи в містах. Всі ці навчальні центри, як зазначає автор, «були пройняті російським духом, російською колонізаційною ідеологією». Разом з тим, дослідник відзначав їх позитивний соціальний потенціал, який проявляв себе в поширенні знань та збереженні релігійних звичаїв, свят та обрядів.⁶

Детальніше розглядає це питання В.Меша. Цікавим, зокрема, є його висновок про те, що Російська держава не могла повною мірою використати в Україні асиміляторський потенціал початкової школи. Причина полягала у тому, що значна частина низового (парафіяльного) духовенства не вважала себе росіянами. Свідченням того був факт приналежності до духовних родин діячів українського національного відродження, серед яких: П.Гулак-Артемівський, І.Нечуй-Левицький, О.Бодяньський, П.Житецький, О.Лотоцький, М.Грушевський, М.Міхновський, С.Єфремов та інші.⁷

Предметом історичних досліджень залишалась і проблема кадрового забезпечення навчального процесу в церковних школах. Як констатує більшість дослідників, зростання потреби в учительських кадрах було тісно пов'язане з постійним розширенням учнівського контингенту церковних шкіл. Найбільш повно динаміку зростання кількості церковних народних шкіл та їх контингенту в пореформену епоху репрезентує В.Меша. Він

1 Пономарьова Г.Ф. Організація контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України в другій половині XIX століття. Монографія / Г.Ф.Пономарьова, І.П. Репко. – Харків, 2009. – С.23.

2 Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини. – С. 17.

3 Там само. – С. 20.

4 Ровінський В. Православ'я на Подолі. Історичні нариси / В.Ровінський, О.Миханчук. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 123.

5 Яценко Р. Развитие церковно-приходских школ России... – С. 20.

6 Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. – С. 100-101.

7 Меша В. Вказ. праця. – С.233.

вказує, зокрема, що, незважаючи на зменшення питомої ваги ЦППШ України в загальноімперській мережі з 1876 р. (46,1%) до 1900 р. (22,9%), абсолютна маса шкіл зросла більше, ніж утричі – з 3,1 тис. до 9,8 тисяч. При цьому загальна чисельність учнів збільшилась з 87 до 455 тис. осіб або в 5 разів.¹ Характерний у цьому зв'язку факт наводять Г.Пономарьова та І.Репко, зазначаючи, що наприкінці XIX ст. учнівський склад шкіл духовного відомства поступався за своєю чисельністю тільки міністерським школам, випереджаючи земські.²

Значно менше даних знаходимо щодо вчительського контингенту початкових церковних шкіл. Окремі кількісні показники за 1900 р. містяться в монографії Г.Надтоки. Згідно з ними, в Україні працювало на той час 7,3 тис. законовчителів та 10,8 тис. вчителів загальноосвітніх дисциплін, що становило майже чверть їх загальної кількості в імперії. Звертає на себе увагу той факт, що законовчителями майже винятково були представники духовенства, а світські особи становили основну частину викладачів з інших предметів. Таким чином з'ясовується, що в загальній аудиторії учительства церковно-священнослужителі та монахи як мінімум в півтора рази чисельно переважали педагогів світського звання.³ Однак дані щодо цього співвідношення різняться. Так, В.Меша, посилаючись на звіти обер-прокурора, констатує, що на одного церковного учителя ЦППШ припадало чотири світських.⁴ С.Бричок, оперуючи даними щодо Волині, стверджує, що духовні особи серед учителів ЦППШ втричі переважали світських за чисельністю.⁵ Російська дослідниця Є.Крутицька додає, що наприкінці XIX ст. відсоток світських осіб серед учителів, яких готували відповідні фахові школи, не перевищував 37%.⁶ Очевидно, подальші дослідження регіонального характеру сприятимуть з'ясуванню більш об'єктивної картини.

Аналізуючи процес підготовки вчительських кадрів для церковних шкіл, дослідники Г.Яковенко, В.Меша та ін. звертають увагу на те, що з 1860-х рр. він почав набувати системного характеру: активно функціонували церковно-вчительські школи, двокласні вчительські школи та окремі педагогічні курси, також видавався журнал «Церковно-приходская школа». З кінця 1880-х рр. при ЦППШ почали засновувати додаткові вчительські класи з розширеним курсом навчання. Г.Яковенко вказує, зокрема, на те, що Харківська єпархія була в той

1 Там само. – С. 339-342.

2 Пономарьова Г., Репко І. Організація контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України. – С. 52.

3 Надтока Г. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.). – С. 261.

4 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні. – С. 215.

5 Бричок С. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.). – С. 11.

6 Крутицкая Е. Церковно-приходские школы России в конце XIX – начале XX века. – С. 26.

час провідним центром навчально-методичної роботи в галузі законотворчительства в Україні.¹ За обер-прокурора Синоду К.Победоносцева були запроваджені суворіші вимоги до вчителів церковних шкіл (П.Слободянюк, Р.Яценко). Серед них: заборона приймати подарунки (хабарі), відвідувати питні заклади, застосовувати щодо учнів фізичну силу. Вчителі позбавлялись заробітної плати за «ліність» у викладанні дисциплін.²

Разом з тим, історіографія проблеми кадрового забезпечення церковних початкових шкіл ще вимагає поглибленого аналізу фахового рівня вчительства, його соціальної структури, особливостей кадрового складу в регіонах України. До здобутків у цьому напрямку можна віднести окремі сюжети дисертації С.Бричок, у яких йдеться, зокрема, про кількісні та якісні параметри забезпеченості учительськими кадрами ЦППШ на Волині. Так, вона зазначає, що ці школи були укомплектовані кадрами лише на 61-77%. При цьому вчителі з вищою освітою становили менше половини загального складу. Близько 60% учителів мали низький рівень фахової підготовки – в їх активі значились церковно-вчительські школи та курси.³

Аналізуючи **програмне забезпечення початкових церковних шкіл**, сучасні дослідники розходяться в оцінці якості його змістовного та світоглядного наповнення. Зокрема, російська дослідниця Є.Крутицька констатувала консервативний характер пропонованого ЦППШ набору дисциплін, що «створювало перепони для проникнення в народне середовище нових ідей».⁴ Разом з тим, С.Бричок відзначає у своїй дисертації, що так звана «виняткова реакційність» церковної школи не підтверджується. За її підрахунками, дисципліни релігійного змісту в ЦППШ становили близько 48%, тоді як в міністерських школах – 34%.⁵ Схожої думки тримаються Є.Введенський та Г.Яковенко, розпізнаючи тенденцію поступового зближення церковної та світської шкіл наприкінці XIX століття. Серед аргументів вони називають: підключення до розробки учбових програм ЦППШ професійних світських педагогів з числа земських та державних шкіл;⁶ застосування земської педагогіки та поступовий перехід до використання земських підручників в процесі викладання загальноосвітніх дисциплін.⁷

1 Яковенко Г. Церковнопарафіальна освіта в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г.Яковенко. – Харків, 2006. – С. 14.

2 Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. – С. 104; Яценко Р. Развитие церковно-приходских школ России. – С. 19.

3 Бричок С. Церковнопарафіальні школи в системі початкової освіти... – С. 14

4 Крутицкая Е. Церковно-приходские школы России в конце XIX – начале XX века. – С. 28.

5 Бричок С. Церковнопарафіальні школи в системі початкової освіти... – С. 9.

6 Введенский Е.С. Деятельность Русской православной церкви в области начального народного образования во второй половине XIX – начале XX вв. По материалам Ярославской и Костромской губерний: автореф. дис. ... – С. 15.

7 Яковенко Г. Церковно-парафіальна освіта в Харківській єпархії. – С. 14.

ПЕТРЕНКО
*Ірина Миколаївна –
доктор історичних наук,
професор кафедри педагогіки,
культурології та історії Полтавського
університету економіки
і торгівлі, дослідниця історії православної
церкви XVIII- XIX ст.*

Фіксуючи загалом позитивну трансформацію навчального процесу церковних шкіл, дослідники відзначають його особливості.¹ Серед них збереження Закону Божого як ключової дисципліни в системі виховання; акцентована увага на церковнослов'янській мові та церковних співах, розширення спектру загальноосвітніх дисциплін. Так, у двокласних школах крім російської мови, арифметики, чистописання, які були програмними в однокласних ЦППШ, вивчалися географія та початки фізики, природознавство й російська історія, креслення і малювання. В багатьох школах організували кабінети фізики та природознавства. Як зазначає І.Петренко, навіть в умовах тотальної русифікації, що здійснювалась в Україні, в деяких ЦППШ епізодично навчання велось українською мовою й викладались окремі епізоди українською історії.² Підтверджуючи цей факт, Г.Пономарьова та І.Репко вказують, зокрема, на такі випадки в Чернігівській єпархії наприкінці 1850-х – початку 60-х років. Місцеве духовне керівництво вирішило тоді, що оскільки російська мова є малозрозумілою дітям, то «для успішного їх навчання необхідно, щоб наставники пояснювали уроки не інакше, як місцевою – малоросійською мовою».³

Важливу особливість навчального процесу ЦППШ в Україні дослідники вбачають у збагаченні його спеціалізованою підготовкою учнів. Церковна школа, як свідчать І.Петренко та В.Меша, забезпечувала тісний зв'язок із життям. В ній навчали рукоділля та ремеслам, формували сільськогосподарські навички. Існувала навіть спеціальна стаття шкільного бюджету на проведення сільськогосподарських практичних занять. ЦППШ пропонували вихованцям знання із садівництва, городництва, бджолярства, навчали переплетенню книг.⁴ Натомість школи грамоти в монастирях надавали учням досвід з іконопису, теслярської справи, різьблення, словолитної (типографської) справи.

1 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні. – С. 218.

2 Петренко І. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884-1917): автореф. дис. ... – С. 11.

3 Пономарьова Г., Репко І. Організація контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України в другій половині XIX століття. – С. 17.

4 Петренко І. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України... – С. 10.

Кисво-Печерська Лавра безкоштовно навчала малюнку та живопису, художньо-позолотній справі та ін.¹

В контексті комплексної характеристики навчально-виховного процесу дослідники, зокрема В.Меша, ґрунтовно аналізують також духовну атмосферу, що панувала в більшості церковних навчальних закладів, і навіть розпорядок дня учнів. Зокрема, обов'язковою була практика воцерковлення учнів, тобто долучення їх до соборного життя православної церкви. Учні мали дотримуватись християнських обов'язків, у тому числі відвідувати богослужіння, поститися, відзначати православні свята.

Таким чином, більшість дослідників характеризує навчальну програму церковної школи другої половини ХІХ ст. як таку, що поєднувала освітній і виховний процеси. При цьому домінування релігійно-моральної, тобто виховної складової, супроводжувалось певним скороченням загальноосвітньої програми підготовки учнів. У цілому науковці сходяться на тому, що тогочасна церковна школа виявилась, по суті, безальтернативним варіантом набуття початкової освіти й виконувала, з одного боку, важливу соціальну функцію, з іншого, - залишалась основною ланкою русифікаторської місії держави.

4.2. Благодійницька діяльність православної церкви

Історіографія проблеми благодійництва² розвивалася на основі концептуального дуалізму. Більшість дослідників апріорі протиставляли його світській та церковній аспекти. Світське благодійництво пов'язували здебільшого з добровільним морально-етичним обов'язком цивільного суспільства (В.Дерюжинський, П.Георгієвський, М.Дмитрієнко, О.Ясь, Н.Чернецов та ін.), натомість церковна добродійність тлумачилась, як властиво природна та невід'ємна функція церкви (А.Папков, В.Бензин, І.Малишевський, Ф.Лебединцев, Теодор ван дер Форт, Є.Воронова та ін.).

У радянській історіографії, що розвивалась в умовах пропаганди соціальної справедливості, добродійність витлумачувалась здебільшого як дрібно-буржуазна архаїка, що, з одного боку, начебто, породжувала соціальну інертність та соціальний паразитизм, з іншого – станову зверхність та соціальне лицемірство. Крім того, в добродійній діяльності вбачалась реакційна традиція, покликана примирити соціально-класовий антагонізм, а відтак закріпити класову нерівність. Не випадково радянська історіографія благодійництва представлена надзвичайно фрагментарно (М.Корзун, Д.Венедиктов, Г.Проппин, М.Нікольський, Є.Грекулов та ін.).

1 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні. – С. 221-222.

2 Тут і далі в тексті монографії добродійність, благодійництво, добродійництво, благочинництво та пожертвування тлумачаться як складові синонімічного ряду.

Разом з тим, переважно під впливом дореволюційної історіографії (В.Ключевський, Н.Бердяєв та ін.), наприкінці ХХ ст. дедалі чіткіше викристалізується концепція, згідно з якою добродійність є універсальним актом соціального милосердя. Зародившись в дохристиянську епоху, саме від християнства благодійництво в Європі отримало найпотужніший поштовх, а церква стала його основним носієм та ідейним каталізатором. Відтак, розширення соціальної бази благодійництва за рахунок світського компонента розглядається як закономірний результат його історичної еволюції (А.Лінденмейер, Д.Пашенцев, Г.Надтока, С.Зубанова та ін.). Церковне та світське благодійництво стають взаємопов'язаними елементами новостворюваної системи соціальної опіки. На цьому ґрунті добродійність другої половини ХІХ ст. розвивалась переважно під впливом соціально-економічних процесів, пов'язаних з ліберальними реформами 1860-70-х років. І якщо дореформена епоха стала часом домінування благодійництва суспільних еліт, то в пореформену епоху серед її носіїв суттєво зросла частка середніх станів.

Історіографія проблеми благодійності православної церкви в Україні другої половини ХІХ ст. містить низку **узагальноючих праць**. В дореволюційні часи такими стали: «О церковно-приходских попечительствах» І.Малишевського (1878р.), «Заметки об общественном призрении» В.Дерюжинського (1897р.), «Приходская благотворительность на Руси после 1864 г.» В.Бензина (1907р.), «К реформе приходских попечеств» І.Фуделя (1894 р.). Їх особливістю було акцентування уваги на загальних завданнях і принципах церковної благодійності та окреслення головних її напрямків.

Натомість, у сучасних західних, російських та вітчизняних дослідженнях благодійницька проблематика постає більш комплексно і включає, зокрема: періодизацію, механізм організації доброчинності, основні її напрямки, форми та масштаби. Серед таких праць: «Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ» А.Лінденмейер (1992 р.), «Благотворительная деятельность русской православной церкви во второй половине ХІХ – начале ХХ века» Д.Пашенцева (1995 р.), «Генезис и эволюция социального призрения в России (X – ХІХ века)» Н.Чернецова (1996 р.), «Социальное служение Русской православной церкви в ХІХ в.» С.Зубанової (2002 г.), «Благотворительная деятельность Русской православной церкви в России: социологический анализ» О.Воронової (2004 г.). Новий поглиблений аналіз благодійної діяльності православної церкви в Україні представлено в узагальноючих працях регіонального рівня: «Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.)» (1996 р.) С.Поляруш, «Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799 – 1917)» О.Кравченко (2003 р.) тощо.

З'явилися також узагальнення галузевого спрямування – «Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століть)» А.Нарадька (2002 р.), «Благодійницька діяльність православного духовенства Полтавської єпархії на ниві народної освіти в ХІХ столітті» С.Федоренко (2006 р.). В ціло-

му узагальнюючі праці всіх рівнів відтворюють зв'язок церковного благодійництва з тогочасними суспільними процесами, станом православної церкви та пріоритетами її соціотворчої діяльності.

Характеризуючи **розвиток законодавства Російської імперії, присвяченого благодійництву**, *дореволюційні дослідники* починають його відлік з Духовного регламенту 1721 р. Саме в ньому була здійснена спроба поставити під контроль держави як церковне, так і світське благодійництво з метою викорінення професійного жебрацтва. Як зазначає В.Дерюжинський, відповідні положення були актуальними і в другій половині XIX ст. За свідченнями, В.Дерюжинського та В.Бензина,

трансформація законодавства щодо доброчинності відбувається з часів Катерини II. Саме з середини 1770-х рр. в імперії формується церковна мережа статутних богаділень (по одній в єпархії). Одночасно в кожній губернії створювались прикази громадської опіки, компетенцією яких був нагляд за народними школами, сирітськими будинками, госпіталями, будинками невиліковно хворих тощо. Під їх контролем опинялись також єпархіальні богадільні.

Таким чином, прикази, як державні органи, патрунували не тільки державні, але й громадські та церковні благодійні структури. На чолі приказів, до складу яких входило до 10 осіб з числа керівників судових, поліцейських, інших адміністративних органів та громадськості, стояли губернатори. Фінансувались прикази з доходів губернії.¹ Зазначена система державно-церковного благодійництва протрималась до земської реформи. На переконання В.Бензина, реформи 1864 р., сприяли вдосконаленню благочинного законодавства й започаткували новий етап в його розвитку, що тривав до революції 1917 року. Водночас, важко погодитися з позицією дослідника про те, що держава, громадськість і церква тільки розпочали діяти спільно.² Насправді, як уже зазначалось, така єдність, зумовлена одержавленням церкви і всього громадського життя, веде свій початок ще з XVIII століття.

Згідно з новим законодавством (за В.Бензином) суспільна благочинність розпорошувалась між різними відомствами: в губерніях, де не були створені земства

БЕНЗИН

Василь Митрофанович

(1881 – 1973) –

історик Церкви, педагог і агроном

В. М. Бензин (у центрі) з російськими емігрантами в Чехословаччині. Фотографія. 1928 р.

1 Дерюжинский В.Ф. Заметки об общественном призрении / В.Ф.Дерюжинский. – М., 1897. – 115 с.

2 Бензин В.М. Приходская благотворительность на Руси после 1864 года / В.М.Бензин // Трудовая помощь. – 1907. – №1. – С.162.

МАЛИШЕВСЬКІЙ

*Іван Ігнатович
(1828 - 1897) –*

*випускник Київської духовної академії,
доктор богослов'я,
професор російської церковної історії*

зберігались прикази; в реформованих губерніях благодійність доручалась міським виборним органам та земствам (витрати на потреби добродійності мали складати обов'язкову статтю земських і міських бюджетів); численні благодійні товариства під патронатом імператорської родини координувались Четвертим відділенням імператорської канцелярії.

Окрему мережу, як зазначає І.Малишевський, мало церковне благодійництво.¹ Разом з єпархіальними церковними опікунствами бідних духовного звання дозволялося створювати парафіяльні опікунства (1864 р.) та православні церковні братства (1864 р.).

Дореволюційні дослідники (Г.Барсов, В.Дерюжинський, І.Малишевський) констатують, що загальний нагляд за всіма благодійними організаціями було віддано міністерству внутрішніх справ та губернаторам. Саме вони надавали дозвіл на створення нових добродійних організацій, затверджували їх статuti й цілковито регламентували їх діяльність. На наш погляд, прогрес полягав в активному під-

ключенні громадськості до цієї соціально значущої справи.

У післяреволюційну епоху інтерес до цієї теми відновлюється тільки наприкінці ХХ ст. Зокрема, А.Лінденмейер, уточнила характер регламентації благочинної діяльності в середині ХІХ ст. Так, з 1849 до 1859 р., стверджує дослідниця, створення нових благочинних організацій було заборонено, що пояснювалось, очевидно, пересторогами щодо можливості використання благодійницьких коштів в революційних цілях.² Однак з початком Кримської війни виконання цього наказу нерідко ігнорувалось. Як зазначає А.Лінденмейер, «... виникали добровільні товариства-общини сестер милосердя і сердобольних вдів», церковні общини, в тому числі Хрестовоздвиженська (1854 р.), патроновані імператором, та ін.³

Детальнішої характеристики благочинного законодавства другої половини ХІХ ст., яка б комплексно була викладена в окремій праці до сьогодні немає. Так само на порядку денному залишається порівняльна характеристика благо-

1 Малышевский И.И. О церковно-приходских попечительствах / И.И.Малышевский. – К., 1878. – С. 19.

2 Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества / Адель Линденмейер // Великие реформы в России 1856 – 1874. Сборник. Под ред. А.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж.Бушнелла. – М., 1992. – С. 286.

3 Там само. – С. 287.

чинного законодавства Російської імперії та європейських країн. Тим більше, що, починаючи з XV – XVI ст., німецькі міські общини детально регламентували право на жебрацтво, його атрибути та обсяг допустимої допомоги. В дореволюційній історіографії такого роду компаративістика була започаткована П.Георгієвським.

Спираючись на окремі висновки дослідників стосовно еволюції законодавства у сфері благодійництва, можна окреслити **основні етапи його історичного розвитку**. Вперше до цієї проблеми звернувся В.Дерюжинський (1897 р.). На його думку, в *петровському епоху* благодійність розвивалася під патронатом православної церкви, але цілковито залежала від приватної ініціативи. Автор вважав цю стадію благодійництва безуспішною з точки зору боротьби з бідністю. Прямим наслідком тогочасного соціального милосердя стало, на його переконання, формування «професійного жебрацтва». *Етап, що охоплював XVIII – першу половину XIX ст.*, автор наповнює боротьбою держави, передусім правовими засобами, з філософією та практикою професійного утриманства. При цьому традиція організації допомоги бідним не переривалась. Нарешті, *із запровадженням земств* автор пов'язує спробу держави організувати завершену систему соціального благодійництва за участю церкви та широкої громадськості.¹

Поглиблює запропонований аналіз В.Бензин (1907 р.). Він справедливо вважав, зокрема, що від петровських часів до 1864 р. благодійництво перебувало під державною опікою. Натомість, після земської реформи справа його організації переноситься головним чином на суспільство, а допомога нужденним поступово стає громадянським обов'язком.²

Звертаючись до поняття суспільного носія благодійництва, сучасні дослідники М.Дмитрієнко та В.Ясь погоджуються з тим, що упродовж усієї доряднянської історії ключовим суб'єктом благодійництва була православна церква. Однак з початку XIX ст. в державі активно створювались приватні товариства, тобто розвивалось громадське благодійництво. З 1864 р. простір для цієї громадської благодійної ініціативи безперервно зростає. Як наслідок – з останньої

ГЕОРГІЄВСЬКІЙ

Павло Іванович (1857-1938) –
професор кафедри політичної економії і
статистики, завідувач редакції залізничної
статистики в статистичному відділі
Міністерства шляхів сполучення.
Громадський діяч, депутат від Думи
в комітеті Товариства піклування
про бідних і хворих дітей,
член товариства піклування калік

1 Дерюжинский В.Ф. Заметки об общественном призрении. – С. 8.

2 Бензин В.М. Приходская благотворительность на Руси после 1864 года.

чверті XIX століття благодійництво громадських організацій явно переважало як державне, так і церковне. В країні з'явилися світські періодичні видання, серед яких «Вестник благотворительности», «Трудовая помощь» та ін. (С. 41).¹

Натомість А.Линденмейер обґрунтовує тезу, згідно з якою динамічне зростання громадського благодійництва розпочинається не з 1864 р., а з перших років ліберального правління Александра II. Невипадково за час його правління число благочинних організацій та закладів зросло в 5,5 разів.²

Підстави для подальшого осмислення зазначеної проблеми надає російський дослідник Н.Чернецов. В кандидатській дисертації «Генезис та еволюція соціальної опіки в Росії (X – XIX століть)», написаній у 1996 р., автор пропонує свою періодизацію історії благодійництва. Він виділяє, зокрема: церковний етап (X – XVII ст.), поліцейський (кінець XVII – 1775 р.), етап просвітницького абсолютизму (1775 – середина 1860-х рр.) та земський (до 1917 р.).³ На нашу думку, сумнівність такої періодизації пов'язана, по-перше, з використанням автором не одного, а двох критеріїв оцінки благодійництва – за його носіями (церква і громадські організації – перший та четвертий етапи) та за характером і змістовною наповненістю благодійництва (другий та третій етапи). По-друге, автор явно перебільшує силовий чинник впливу держави на благодійництво у XVIII ст., кваліфікуючи цей етап як поліцейський. З точки зору адміністративного обмеження професійного жebraцтва епоха Катерини II мало відрізнялась від попереднього етапу. Нарешті, не є переконливим завершення етапу церковного благодійництва XVII-м століттям. В наступні два століття йому так само належало чільне місце у загальній інституційній структурі благодійництва, а за динамікою зростання масштабів соціальної опіки православна церква утримувала лідерство навіть після земської реформи 1864 року.⁴

Характеризуючи **інституційну структуру благодійництва**, дослідники, у тому числі дорадянської епохи, відзначали, що до 1864 р. розгалуженої системи благочинних організацій фактично не існувало. Так, В.Дерюжинський наголошує на тому, що єпархіальні *прикази громадської опіки* були переважно світськими установами, до складу яких входили представники духовенства.⁵ Їх спроба координувати благодійну діяльність світського і церковного спрямування нерідко зводилась до простого адміністрування, а відтак не була ефективною. Церкви і монастирі за таких обставин здійснювали благодійницькі акції цілком автономно – організовували збір коштів, влаштовували богадільні та ін. Сучасна дослідниця В.Поляруш зазначає, що з середини XIX ст. *прикази громадської опіки*

1 Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / Марина Дмитрієнко, Олексій Ясь // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 41.

2 Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества. – С. 284.

3 Чернецов Н.В. Генезис и эволюция социального презрения в России (X – XIX века): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н.В.Чернецов. – М., 1996. – С. 22.

4 Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества. – С. 284.

5 Дерюжинский В.Ф. Заметки об общественном призрении. – С. 76.

стали перебирати на себе й кредитні функції, ще більше дистанціюючись від початкового благодійного статусу.¹

Крім того, ще з 1823 р., як зазначає Т.Барсов, функціонували *спархіальні опікуництва*, створені при кожній єпархіальній кафедрі. Вони діяли окремо від духовних консисторій і опікувались бідними духовного звання. Фінансування благодійних акцій єпархіальних опікунств здійснювалось державою, церквою та громадськістю, а саме: за рахунок надходжень від казни, штрафів з духовенства та кухольних пожертв.²

Характеризуючи єпархіальні опікуництва як органи станової благочинності (Д.Пашенцев,³ О.Кравченко⁴), сучасні дослідники пояснюють їх появу складним матеріальним становищем позаштатного духовенства та родин священників, а також неспроможністю держави взяти на себе повну соціальну відповідальність за сім'ї, які залишилися без засобів існування. О.Кравченко називає при цьому й раніше не згадувані джерела фінансування єпархіальних опікунств. Серед них: залишкові церковні суми, прибутки від свічкового продажу, відсотки з кредитних банківських квитків.⁵

В.Дерюжинський (1897 р.), а пізніше й сучасні зарубіжні науковці А.Лінденмейер (1992 р.) і Д.Пашенцев (1995 р.) підкреслюють, що до земської реформи церковні благодійні установи поступалися чисельно аналогічним світським товариствам. При цьому останні, за своїм статусом, були загальноблагочинними. Спеціалізовані ж товариства громадської опіки з'являються на початку 1870-х років. Йдеться, наприклад, про товариства опіки учнів та студентів, медичні благодійні установи та ін.⁶

З початком ліберальних реформ, як стверджують І.Малишевський та В.Бензин, інституційна структура благодійництва зазнає позитивних змін. Виникають, зокрема, парафіяльні *церковні ради* (1864 р.), початковим завданням яких у благодійній сфері було сприяння розбудові нових і оновленню старих церков у місцях розташування військових округів. В Україні такими були переважно Харківська і Подільська губернії. На чолі церковних рад, організованих з часом в усіх парафіях, стояли представники парафіяльного духовенства (священники). Однак переважання у радах світських осіб, а також підпорядкування рад урядникам та губернаторам нерідко тлумачилось церк-

1 Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.): автореф. дис. ... – С.12.

2 Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Составил Т.Барсов. – С.-Пб., 1885. – Т. 1. – С. 77.

3 Пашенцев Д.А. Благотворительная деятельность Русской православной церкви во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дис. – С. 20.

4 Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): автореф. дис. ... – С. 11.

5 Там само. – С. 11.

6 Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества. – С. 286.

вою як ознака надмірного поліцейського нагляду за господарською діяльністю пастирів у межах своїх парафій.¹

Значення церковних рад оцінювалось неоднозначно. Н.Лузгін, не помічаючи в них потенціалу добродійності, акцентував увагу на надмірному лібералізмі в їх діяльності. «Ці організації, – писав він, – зовсім не відповідають духу руського народу. Вони породжують найбільш небезпечний церковно-парафіяльний парламентаризм. В цих організаціях беруть верх крикуни, які захоплюють у свої руки церковно-парафіяльні справи».² Разом з тим, дослідники І.Малишевський та Т.Барсов відзначали позитивну сторону діяльності церковних рад. Як такі, що активізують благодійництво православної церкви, ці ради розглядаються як предтеча пізніших церковних опікунств.³ Сучасні дослідники майже не торкалися проблеми участі церковних рад в організації благодійних заходів. Серед винятків – робота російського історика Д. Пашенцева. Він, зокрема, підкреслює, що разом з єпархіальними комітетами парафіяльні церковні ради виконували тільки їм властиві функції організації, збору коштів, розподілу їх серед нужденних, проводили інші благодійні заходи.⁴

Відтворюючи історію **діяльності церковних опікунств**, як однієї з найбільш поширених інституцій благодійництва, дорадянські дослідники звернулись передусім до визначення їх функцій та статусу. За І.Малишевським (1878 р.), соціальне призначення опікунств визначалось уже тим, що їх відкриття у 1864 р. здійснювалось за ініціативи Св. Синоду та Міністерства внутрішніх справ. У підготовленому Положенні, як зазначає дослідник, підкреслювалась необхідність створення опікунств замість церковних парафіяльних рад за погодженням з ними в усіх губерніях. Автор відзначає, що метою парафіяльних опікунств було проголошено «об'єднання всієї сукупності релігійно-громадських справ парафій». Головною їх функцією стало покращення побуту парафіяльного духовенства. Крім того, серед завдань парафіяльних опікунств були названі: турбота про благоустрій та стан господарства парафіяльних церков, сприяння початковій освіті дітей та всі інші благодійні заходи у межах парафії.⁵ І.Малишевський, а пізніше Н.Суворов (1912 р.) вказують склад церковних опікунств. До них входили «обов'язкові члени» (місцевий священник, церковний староста, волосний старшина) та «виборні» з числа мирян.⁶

Суперечливим виявилось тлумачення статусу парафіяльних опікунств. Так, Н.Суворов зазначає, що «в окремих місцевостях», у тому числі в Україні, церковні опікунства називались «церковними братствами». Проте, на відміну від братств, парафіяльні опікунства, – пише автор, – були «громадськими спілками», «а не цер-

1 Мальшевский И.И. О церковно-приходских попечительствах. – С. 30.

2 Лузгин Н. Возрождение братств Юго-Западного края и царская к ним милость / Н.Лузгин. – К., 1914. – С. 10.

3 Мальшевский И.И. О церковно-приходских попечительствах. – С. 43; Барсов Т. Святейший Синод... – С. 389.

4 Пашенцев Д.А. Благотворительная деятельность Русской православной церкви. – С. 22.

5 Мальшевский И.И. О церковно-приходских попечительствах. – С. 31-34.

6 Суворов Н. Учебник церковного права. – С. 415.

ковними чи державними установами». Як один із різновидів благочинних товариств, ці опікунства залишалися «органами парафій» та «органічною складовою устрою національної церкви».¹ Отже, за Н.Суворовим, парафіяльні опікунства були водночас церковними й нецерковними (громадськими) установами.

Так само громадськими інституціями, які «найбільше відповідають завданням благодійництва», називає парафіяльні опікунства М.Горчаков (1909 р.). Разом з тим, він наводить факти, які засвідчують церковний їх статус. Йдеться, зокрема, про те, що в «окремих губерніях» земства пропонували ввести опікунства до складу своїх установ. Проте, вочевидь під впливом Св. Синоду, який розглядав ці ініціативи, «парафіяльні опікунства побажали залишити за собою самостійність».² Про те, що опікунства були передусім церковними установами, до складу яких долучалися представники громадськості, переконливо, на наш погляд, свідчить дослідник Т.Барсов (1885 р.). Він, зокрема, вказує на те, що ці установи відкривалися за розпорядженням єпархіального архиєрея після погодження з міністерствами внутрішніх справ та державного майна.³ Це була універсальна процедура відкриття будь-яких нових церковних організацій у межах Російської імперії. Крім того, за Т.Барсовим, зазначені опікунства були підзвітні парафіянам.⁴ Таким чином, їх статус був церковно-громадським.

Необхідно відзначити, що в радянській та сучасній історіографії ця тема поки що не знайшла свого продовження. Осібно стоїть праця Б.Литвака (1989 р.), в якій він характеризує церковні опікунства як «нижчу ланку церковного самоуправління, подібного сільському».⁵

В дорадянській літературі була порушена й тема *особливостей функціонування парафіяльних опікунств в Україні*. Про це пише, зокрема, І.Малишевський. Першою з таких особливостей була, на його думку, суттєва чисельна перевага сільських опікунств над міськими. Вони були повністю відсутні в Києві й поодинокими в інших містах. Повільний розвиток опікунств у міських парафіях автор пояснює, між іншим, тим, що парафіяни міст, порівняно з сільськими, менше залежали у задоволенні своїх релігійних потреб від своїх парафіяльних церков та пастирів. У містах можна було відвідувати й інші храми, не прив'язуючи себе до однієї церкви та опікунства. Іншою причиною майже повної відсутності парафіяльних опікунств у містах України автор називає строкатість його населення.⁶ Очевидно, йдеться й про розмаїтість його конфесійної приналежності.

Другою особливістю парафіяльних опікунств в Україні, за І.Малишевським, було входження до їх керівного складу не тільки парафіяльних священиків, але

1 Там само. – С. 415.

2 Горчаков М.И. Церковное право. – С. 114-115.

3 Барсов Т. Святейший Синод.... – С. 384.

4 Там само. – С. 387.

5 Литвак Б.Г. Русское православие в XIX веке / Б.Г.Литвак // Русское православие: вехи истории. – С. 362.

6 Малышевский И.И. О церковно-приходских попечительствах. – С. 45-46.

й заможних осіб з числа сільських та міських жителів. Зокрема, головами опікунств нерідко обирали освічених і забезпечених землевласників, купців, промисловців та навіть жінок. В останньому випадку священники залишались співголовами установ.¹

Однак саме з цією рисою парафіяльних опікунств була пов'язана, на думку священника й історика церкви І.Фуделя (1894 р.), одна з причин підготовки Синодом нового Положення щодо регламентації їх діяльності. Як зазначає автор, парафіяльні опікунства стали поступово монофункціональними й займались переважно лише однією вузькою сферою опіки. «Одне опікунство здійснювало облаштування пожежного обозу та сараю, інше – клопотало про відкриття в парафії додаткових питних закладів, як вірних джерел грошових доходів». Причину такого відходу опікунств від початково поставлених завдань керівництво РПЦ, а також громадськість вбачали в матеріальній заангажованості голів опікунств, якими нерідко були «місцеві куркулі чи напів'яні писарі».²

Відтворюючи *процес розвитку мережі церковних опікунств* другої половини ХІХ ст., дослідники аналізували переважно загальноросійські дані. Так, А.Лопухін обґрунтовує висновок про несталу динаміку розвитку опікунств в імперії. Він наводить цифри, згідно з якими зростання опікунств зафіксовано на етапі 1861 – 1881 рр. (з 5,3 до 12,1 тис., тобто в 2,2 рази). Натомість, наприкінці 1880-х рр. їх число почало скорочуватись на кілька сотень одиниць щорічно.³ Підтверджуючи факт значних коливань у кількості опікунств, В.Бензин пояснює цю нестабільність масовим їх відкриттям без належної організаційної підготовки. Разом із тим, він наводить дані про загалом позитивну динаміку розвитку мережі опікунств в імперії. Якщо в 1868 р. вони функціонували лише в п'ятій частині парафіяльних церков, то в 1900 р. ці установи охоплювали вже половину парафій.⁴

Інші дані називає І.Малишевський. За його підрахунками, наприкінці ХІХ ст. опікунства діяли лише в третині православних парафій Росії.⁵ В.Бензин зазначає, що питома вага опікунств в Україні була однією з найвищих в імперії, а Подільська єпархія зберігала за собою загальноімперську першість. Високий коефіцієнт опікунств стабільно зберігався в Київській та Чернігівській єпархіях. І.Малишевський пояснює цей факт ще й тим, що перші опікунства в імперії з'явилися саме в Україні, зокрема, в Полтавській, Подільській і Харківській губерніях.⁶

Сучасні зарубіжні, зокрема російські дослідники Д.Пашенцев⁷ та С.Римський,⁸ лише підтверджують висновки про те, що благодійна діяльність

1 Там само. – С. 46-47.

2 Фудель И. К реформе приходских попечительств. – С.4.

3 Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке. – Т. 2: Православный Восток. – С. 653.

4 Бензин В.М. Приходская благотворительность...– С.166-167.

5 Малышевский И.И. О церковно-приходских попечительствах. – С. 45.

6 Там само. – С. 45-46.

7 Пашенцев Д.А. Благотворительная деятельность Русской православной церкви. – С. 19.

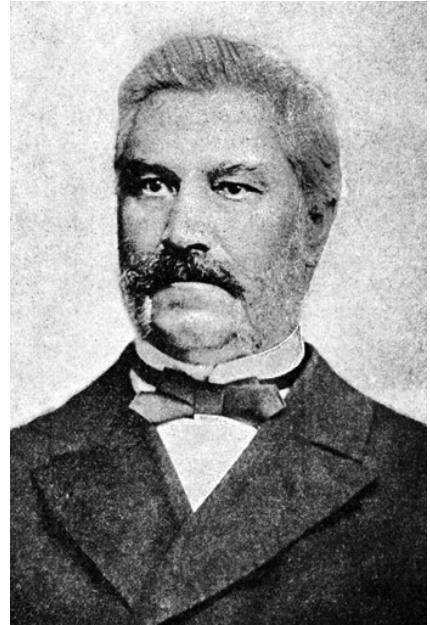
8 Римский С. В. Церковная реформа 60-70-х гг. XIX века. – С. 172.

церковних парафіяльних опікунств не могла суттєво змінити ситуацію у сфері доброчинності, оскільки вони були малочисельними й охоплювали тільки близько третини церковних парафій. Натомість В.Меша вперше прослідкував динаміку зростання парафіяльних опікунств в Україні в цілому та в окремих її єпархіях зокрема. За період з 1876 по 1900 рр., за його даними, найбільша частка опікунств в Україні була зосереджена в центральних, північних та правобережних єпархіях, зокрема, в Подільській, Полтавській та Чернігівській. При цьому число опікунств в Україні загалом постійно зростало. В 1876 р. їх кількість перевищувала 3,5 тис., в 1893 р. – збільшилось до 4 тис., а в 1900 р. досягло майже 4,5 тисяч одиниць.¹

Таким чином, залишаються нез'ясованими аналогічні питання щодо історії парафіяльних опікунств 1850-х – середини 1870-х років.

Характеризуючи одну з найпоширеніших церковних інституцій, задіяну в системі благодійництва, а саме – **православні братства**, дорадянські дослідники звертали особливу увагу на факт відновлення в них елементу церковного соборноправ'я, а отже – історичної традиції. Так, Ф.Лебединцев (1862 р.) зазначає, що братства здійснили в своєму розвитку «завершене коло»: «вони вийшли з незначного звичаю, перетворились за кілька століть у величезну благодійну установу, знову зійшли в наступні століття до рівня звичаю, а тепер відновлюються на новій основі».² Н.Сенаторський (1888р.) сприймав православні братства як результат великих реформ Олександра II.³

Той факт, що відновлені в 1864 р. братства створювались за середньовічними українськими зразками, наслідуючи їх місіонерські, просвітницькі та благодійницькі функції, знаходив, на думку дослідників, позитивний консенсус у суспільстві. Більше того, ними було з'ясовано, що в окремих губерніях України братська традиція історично не переривалась. Так, А.Папков (1900 р.) вказує на

ЛЕБЕДИНЦЕВ
Феофан Гаврилович
(1828 – 1888) –

педагог, історик, громадський і церковний діяч, літератор, журналіст. Основоположник української періодики. Засновник, видавець і перший редактор журналу «Київська Старовина»

1 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 346, 351.

2 Лебединцев Ф. Братства, их прежня и нынешняя судьба и значение / Ф.Лебединцев. – К., 1862. – С. 34.

3 Сенаторський Н. О церковных братствах / Н.Сенаторский. – Курск, 1888. – С. 19-20.

те, що в с. Дибінцях Канівського повіту Київської губернії при храмі Успіння Божої Матері віддавна існувало братство з устроєм, подібним середньовічним львівським братствам. Місцевому братському суду «підпадали всі парафіяни від старого до малого».¹ Подібним чином діяло й братство містечка Чорнобиль. І тільки з 1864 р. його судові та інші функції перейшли до волосної управи.²

Проте нові братства, за висновками Н.Сенаторського, М.Горчакова, Н.Лузгіна та ін., суттєво відрізнялись від стародавніх братств. В.Бензин відзначав, зокрема, що нові братства користувалися значно меншими свободами, у тому числі фінансовими.³ І це при тому, що в пореформену епоху їх відносили до найбільш ліберальних церковно-громадських установ, рівень свободи яких значно перевищував аналогічні можливості опікунств.⁴ З огляду на зазначену обставину, В.Бензин підкреслював навіть наявну в державі тривогу щодо можливості стихійного поширення волелюбних традицій старих південно-західних братств на новоутворені.⁵

Аналізуючи, зокрема, благодійницькі функції православних братств, В.Бензин дійшов висновку, що порівняно з опікунствами вони не мали чіткої юридичної регламентації і були вільні у виборі форм організації благодійництва та його напрямків.⁶ Серед форм благодійницької діяльності дослідники називають: облаштування притулків та богаділень, лікарень та шкіл, допомогу потерпілим під час неврожаїв та інших стихійних лих, а також відкриття споживчих лавок, сільськогосподарських банків, складів сільського реманенту та ін.⁷ При цьому, як вказує Н.Лузгін, братства користувалися правом звернення в усі установи й до всіх посадових осіб за підтримкою у справі задоволення потреб населення.⁸

Дорадянська історіографія залишила без чіткої відповіді питання про те, яким чином створювались православні братства – «зверху» чи «знизу». Якщо Ф.Лебединцев, спостерігаючи витoki братського руху, закликав суспільство до необхідності спиратися на пастирську та народну ініціативу в їх творенні,⁹ то В.Бензин констатує вже факт виникнення цієї ідеї в 1862 р. у стінах Особливого Присутствія Синоду.¹⁰ При цьому неоднозначними є висновки дослідників про те, на якому рівні виникали перші братства – парафіяльному чи єпархіальному? В.Бензин схиляється, зокрема, до того, що перші братства виникли в сільських парафіях України. Він повідомляє, наприклад, про те, що всі

1 Пашков А.А. Братства. Очерк истории западно-русских православных братств. – С. 284.

2 Там само. – С. 285.

3 Бензин В.М. Приходская благотворительность... – С. 164.

4 Горчаков М.И. Церковное право. – С. 116.

5 Бензин В.М. Приходская благотворительность... – С. 164.

6 Там само. – С. 165-166.

7 Там само. – С. 181-184.

8 Лузгин Н. Возрождение братств... – С. 6, 11.

9 Лебединцев Ф. Братства... – С. 34-37.

10 Бензин В. М. Приходская благотворительность... – С. 164.

братства Полтавщини були об'єднані на єпархіальному рівні в братстві преподобного Макарія (1890 р.). А вперше таке об'єднання з'явилося у Київській єпархії в 1866 році.¹ Щоправда, окремі авторські сюжети можна тлумачити як ототожнення ним парафіяльних опікунств і братств.² Разом з тим, характеризуючи сільські братства в Подільській єпархії, він чітко зазначає їх назви, які традиційно відрізняють ці благодійницькі інституції від опікунств. «Почуття малоросів, – пише він, зокрема, – єднаються в братстві і велика сім'я парафії утворює один дух і одне серце». Йдеться про Волковинецьке православне Свято – Володимиро-Ольгинське братство.³

Значеним висновкам суперечать дані, наведені Н.Лузгиним (1914 р.). По-перше, він справедливо уточнює дату виникнення Київського єпархіального братства, називаючи не 1866, а 1864 рік. По-друге, стверджує, що саме тоді з'явилися його розгалуження в повітах (благочиннях) та парафіяльних відділеннях. Так з'явилась струнка система братських закладів, які густою сіткою покривали всю єпархію.⁴ Очевидно, в різних єпархіях виникали тоді як єпархіальні, так і парафіяльні братства. Принаймні, факт існування парафіяльних братств в Україні до синодального Положення 1864 р. підтверджується наведеними вище обґрунтуваннями А.Папкова та ін.

Дорадянськими дослідниками названі й різновиди православних братств, серед яких: різнорівневі єпархіальні та парафіяльні установи, а також чоловічі й сестринські. Вони існували при церквах і монастирях. В. Бензин згадує, зокрема, створене з ініціативи полтавського єпископа «Сестринське братство в ім'я Богоматері Троєручиці».⁵ А.Папков свідчить про те, що члени жіночих союзів звалися «сестрицями, мироносицями та бабцями-бджілками».⁶ Крім того, Н.Лузгін вперше називає керівний склад братств усіх трьох рівнів. На чолі єпархіальних союзів стояли єпархіальні архиєреї (в Київській єпархії – митрополит), яких традиційно обирали почесними опікунами братств. Повітовими відділеннями керували місцеві настоятелі соборів. До складу керівництва парафіяльних відділень входили члени місцевого причту, мировий посередник, мировий суддя (за наявності), а також церковний староста та вчителі церковних шкіл.⁷ Статути братств усіх рівнів, невід'ємною складовою яких були статті, що проголошували благодійницькі цілі, затверджував архиєрей.⁸

Радянська історіографія благодійної діяльності православних братств обмежується головним чином констатацією їх класової сутності та соціальної природи. Так, М.Персиць (1965 р.) зазначає, що створювані на фабриках та заводах,

1 Там само. – С. 182.

2 Там само. – С. 164.

3 Там само. – С. 180.

4 Лузгін Н. Возрождение братств... – С. 5.

5 Бензин В.М. Приходская благотворительность... – С. 181.

6 Папков А. Братства. Очерк истории... – С. 283.

7 Лузгін Н. Возрождение братств... – С. 6-7.

8 Бензин В.М. Приходская благотворительность... – С. 164.

братства мали на меті лише «затемнення свідомості робітників», щоб відволікти їх від участі у протестному русі.¹ Про те, що ці організації вирізнялись релігійно-політичним характером, пише, зокрема, Є. Грекулов (1969 р.). Серед доказів він називає почесне членство імператора Миколи II в усіх православних братствах імперії.² З ним солідаризуються М. Корзун³ (1984 р.) та Б. Литвак⁴ (1989 р.). Перший з них зазначає, що світська влада тримала братства під своєю повною опікою.

Необхідно відзначити, що сучасні українські дослідники історії братської благодійності загалом не поділяють висновку про братства як винятково клерикальні установи. Разом з тим, вони визнають, що більшість цих установ були відкриті за ініціативи «зверху». Так, С. Гладкий наводить приклад, створеного в 1888 р. Чернігівського єпархіального братства, яке упродовж наступних 24 років заснувало 104 своїх парафіяльних відділення.⁵ Про відсутність у ньому відверто клерикальних тенденцій свідчить той факт, що це братство, як пише С. Поляруш, організувало свою діяльність на засадах трудової релігійної комуні.⁶

Характеризуючи **мережу братських установ та масштаби їх благодійної діяльності**, дорадянські дослідники спромоглися досягти відносно високої фактологічної насиченості проблем. Так, С. Рункевич, який служив у той час обер-секретарем Св. Синоду, зафіксував сталу тенденцію зростання православних братств. За його даними, з 1864 до 1880 рр. загалом в імперії утворилось 63 братства, а в наступні два десятиріччя їх число зросло на 76 і досягло 139.⁷ Було з'ясовано при цьому (А. Папков та ін.), що майже половина братств створювали спеціальні благодійні установи. У 1890 р. такими були 29 із 62.⁸ Одним із найактивніших стало Волинське єпархіальне Кирило-Мефодіївське братство, яке, за даними А. Папкова, утримувало лікарню на три тисячі осіб. Загалом лікарні функціонували при 10 братствах, богадільні – при 11, притулки – при 20, безкоштовні їдальні – при семи. Дослідник підрахував, що в середньому розмір благодійної допомоги одного братства складав 360 рублів на рік (цю цифру підтверджує й В. Бензин⁹), а в цілому за 1890 р. братства надали допомогу 3346 особам на суму в 22361 руб.¹⁰

Як було з'ясовано, масштаби благодійної діяльності опікунств виявились значно меншими. За І. Малишевським, у 1874 р. на благодійні потреби спря-

1 Персиц М. Атеизм русского рабочего. – С. 98.

2 Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.). – С. 89.

3 Корзун М. С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. – С. 181.

4 Литвак Б. Г. Русское православие в XIX веке / Б. Г. Литвак // Русское православие: вехи истории. – С. 375.

5 Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX століття / С. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – С. 22.

6 Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.): автореф. дис. ... – С. 14.

7 Рункевич С. Г. История Христианской церкви в XIX веке. – Спб., 1901. – С. 155, 201.

8 Папков А. Братства. Очерк истории ... – С. 115.

9 Бензин В. Приходская благотворительность... – С. 182.

10 Папков А. Братства. Очерк истории ... – С. 115.

мовувалося лише 15% коштів парафіяльних опікунств, включаючи витрати на церковно-парафіяльні школи. Натомість 80% коштів використовувалися на облаштування та реконструкцію церков, а 5% - на допомогу причтам.¹ За підрахунками В. Бензина, середньорічна сума благодійної допомоги одного опікунства становила: в 1877 р. – 12 руб., в 1887 р. – 22 руб., в 1897 р. – 28 руб. і в 1900 р. – 37 рублів.² Він також зазначає, що потреби суспільства в благодійній допомозі були незіставно вищими. Лише в 39 так званих земських губерніях наприкінці XIX ст. число «безземельно-безпритульних» селян перевищувало один мільйон осіб. Близько 3% населення складали немічні, каліки, душевно хворі. На їх утримання щорічно необхідно було виділяти 60,5 млн. рублів, тоді як церковні та світські благодійні кошти покривали лише половину цієї суми: 30 – 38 млн. рублів.³

Радянські дослідники фактично обходили питання про масштаби церковної благодійної діяльності. Як виняток доречно згадати, зокрема, названий в роботі білоруського дослідника М.Корзуна факт відкриття в найбільших містах імперії 15 братств упродовж 1881 – 1894 рр.⁴

Сучасні дослідники зазначеної проблеми зосередили свою увагу переважно на уточненні окремих висновків. Так, російський історик Д.Пашенцев обґрунтовує тезу про значно вищу частку населення імперії, яка потребувала благодійної допомоги. До цієї категорії він відносить 5% громадян тогочасної держави. Автор зазначає, що Св. Синод, зазвичай, реагував лише на стихійне лихо, разово виділяючи постраждалим 100 тисяч рублів.⁵

Продовжилась також непряма дискусія щодо рівня причетності опікунств до благодійної допомоги населенню. Д.Пашенцев стверджує, зокрема, що не 15%, а тільки 10% парафіяльних опікунських коштів спрямовувалось на благодійні акції.⁶ Інша російська дослідниця С.Зубанова⁷ вважає, що ця частка перевищувала 20%, а за даними українського історика С.Поляруш⁸, вона становила близько 6%. Натомість, враховуючи також звітну інформацію оберпрокурорів Синоду, Г.Надтока⁹ та В.Меша доводять, що зазначена частка зазнавала змін, причому з негативною тенденцією: у 1876 р. опікунства

1 Малишевский И. О церковно-приходских попечительствах...

2 Бензин В. Приходская благотворительность... – С. 302.

3 Там само. – С. 303.

4 Корзун М. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. – С. 181.

5 Пашенцев Д. Благотворительная деятельность Русской православной церкви. – С. 21.

6 Там само. – С. 20.

7 Зубанова С. Г. Социальное служение русской православной церкви в XIX в.: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С.Г.Зубанова. – М., 2002. – С.17.

8 Поляруш С. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.): автореф. дис. ... – С. 14.

9 Надтока Г. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.). – С. 265.

витрачали на благодійництво 10,4 % своїх надходжень, у 1893 р. – 8,8 %, а в 1900 р. – 8,2 %.¹

Як самостійний суб'єкт благодійної діяльності постають в історіографії **монастирі**. Їх заслуги перед народом, пише у своїй праці Є.Максимов (1877 р.), завжди визначались допомогою ближньому в роки лихоліть, воєн. Селяни могли позичити хліб і насіння, каліки і немічні знаходили притулок у хатах-богадільнях, отримували трапезу, дітям-безхатченкам надавалась можливість навчатись у монастирських школах, а люди, доведені до насильницької смерті, знаходили останній притулок у монастирських «божедомках» та «усипальницях».²

Проте, аналізуючи *масштаби монастирського благодійництва*, дослідники дорядянської епохи підкреслювали його характерні риси. *По-перше, число монастирських благодійних установ та обсяг наданих ними послуг були незначними*. Так, у праці невідомого автора³, виданої 1876 р. санкт-петербурзьким морським міністерством, зазначено, зокрема, що у 1873 р. на 500 монастирів імперії припадало всього 102 благочинні установи: 65 лікарень на 892 особи та 37 богаділень на 707 осіб. Три чверті цих установ перебували на утриманні монастирів та держави, інші – на приватному. Винятки масштабного благодійництва, показані автором на прикладі окремих чернечих обителів України (Киево-Флорівського монастиря, жіночих монастирів Полтавської єпархії та ін.), лише підтверджували існуючий стан речей.

По-друге, благодійністю вирізнялись переважно небагаті монастирі й більше жіночі, ніж чоловічі.⁴ Й, *по-третє, добродійна допомога мала цільову внутрішню станову домінанту* – чернецтво, біле духовенство та його родини отримували більшу частку благодійних коштів та послуг, ніж миряни.⁵

Аналогічну думку висловлює також С.Мельгунов (1917 р.). Незважаючи на значне збільшення кількості монастирських благодійних закладів в імперії наприкінці ХІХ ст. (до 164 лікарень та 93 богаділень), автор стверджує, що загальна кількість тих, хто користувався їх допомогою, залишалась мізерною і становила всього 3130 осіб.⁶

Радянські історики (Н.Нікольський,⁷ М.Корзун⁸ та ін.) звертали увагу на незіставність обсягів чернечої благочинності та монастирських статків. Спираючись на статистичні дані, наведені С.Мельгуновим, М.Корзун робить висно-

1 Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С.346-351.

2 Максимов Е. Бродячая Русь. Христа ради / Е. Максимов. – С.- Пб., 1877. – С. 312.

3 Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. – Спб., 1876. – С. 357.

4 Там само. – С. 378.

5 Там само. – С. 376.

6 Мельгунов С.П. Наши монастыри. К вопросу о секуляризации монастырских земель / С.П. Мельгунов. – М., 1917. – С.21.

7 Никольский Н.М. История русской церкви. – С. 408.

8 Корзун М. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов... – С. 167.

вок, що така благодійність була лише прикриттям «паразитичного способу життя» чорного духовенства. Характерно, як зазначає Н.Нікольський, що Синод спонукав монастирі до розширення благодійної діяльності, «але обителі відмовлялись, посилаючись на свою бідність».¹

Інший радянський науковець – Г.Прошин (1985 р.), наділяє релігійні громади при монастирях властивістю чинити важливі благодійні справи.² Деякі з цих громад готували сестер милосердя, організовували благодійні установи. У цьому зв'язку тлумачення їх діяльності як цілком реакційної автор вважав необґрунтованим, а відтак помилковим.³

В сучасних дослідженнях традиція висвітлення монастирської благодійності в загально-російському масштабі була збережена. Характеризуючи у цьому контексті спрямованість благочинних акцій чернецтва, історики С.Поляруш⁴ та Д.Пашенцев⁵ солідарні у тому, що чернецтво надавало перевагу закритим формам взаємодопомоги і мало на меті обслуговування переважно самих ченців.

Проте монастирська благочинність визнається такою, що ніколи не була повністю становою. Розвиваючись, вона охоплювала дедалі більш широкі верстви населення. Російський дослідник П.Зиринов наводить у цьому зв'язку динаміку зростання благодійних закладів при монастирях: 1840 р. – 34 лікарні з 241 кількістю місць та 22 богадільні на 259 місць; 1900р. – 172 лікарні на 2027 місць і 123 богадільні, розраховані на 1774 особи. Він показує також зростання внеску монастирів в утримання благочинних закладів. Якщо у 1840 р. 50% цих закладів фінансувалось за рахунок приватних осіб, то в 1900 р. – 79% утримувалось на кошти чернецтва та з державних дотацій.⁶ Дослідник В. Меша додає до цього матеріал стосовно благодійної допомоги монастирів України діючій

ЗИРЯНОВ

Павло Миколайович

(1943 -2007) –

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту російської історії Російської Академії наук

1 Нікольський Н. М. История русской церкви. – С. 408.

2 Прошин Г.Г. Черное воинство: (Русский православный монастырь. Легенда и Быль). – С. 13.

3 Там само. – С.313.

4 Поляруш С. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.): автореф. дис. ... – С. 12.

5 Пашенцев Д. Благотворительная деятельность Русской православной церкви... – С. 21.

6 Зиринов П.Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века / П.Н.Зиринов. – М., 2002. – С. 134

армії під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 років. Йдеться, зокрема, про облаштування в монастирях шпиталів та лазаретів, допомогу сім'ям скалічених воїнів та інше.

Важливою подією стала поява в Україні регіоналістики, присвяченої загальноцерковній, у тому числі й монастирській благочинності. Характеризуючи масштаби чернечої благодійності в Харківській єпархії, О.Кравченко утверджується у висновку про те, що економічне становище монастирів дозволяло облаштовувати більшість функціонуючих там благодійних закладів. За цим показником чернечі обителі Харківщини утримували першість серед єпархій України.¹ У цьому зв'язку видається сумнівним рівнозначне поширення на єпархії України висновку історика Д.Пашенцева про відсутність чернечої благодійності у 29 з 66 єпархій імперії.²

Таким чином, історіографія благодійницької діяльності православної церкви в Україні другої половини ХІХ ст. складається з якісно різномірних етапів. Найбільш плідним виявився дорадянський етап. Саме тоді з'явилися дослідження законодавчої бази благочинної діяльності, була представлена характеристика її основних суб'єктів – як окремих духовних осіб, так і церковних та церковно-громадських організацій. Серед них церковні опікунства, православні братства та інші. Були виявлені й суперечливі риси благодійництва як соціального феномену.

Радянська історіографія вирізнялась недооцінкою соціальної значущості благодійництва, а відтак залишила у спадок фрагментарні дані щодо форм та масштабів благодійних акцій церков, монастирів, православних братств. Однак, попри ідеологічну заангажованість праць цієї епохи, слід визнати цінними висновки радянських учених щодо співвідношення матеріальних можливостей православної церкви та її внеску у справу соціального захисту населення, ролі державного апарату у спрямуванні благодійних зусиль церкви тощо.

Головним здобутком сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії стала систематизація, у тому числі й на дисертаційному рівні, нових джерел та наукових положень, залишених попередниками. Теперішній стан дослідженості проблем церковного благодійництва характеризується, по-перше, з'ясуванням сутності, функцій та соціального призначення церковної благодійності, виявленням інституцій, задіяних в її реалізації, специфіки законодавчої бази добродійної діяльності, основних етапів її історичного розвитку, а також наближених до реальності масштабів соціальної допомоги православної церкви знедоленим верствам населення.

По-друге, залишаються слабо дослідженими проблеми благодійної діяльності православних братств та церковних ієрархів, включаючи митрополитів,

1 Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В.Кравченко. – Харків, 2003. – С.12.

2 Пашенцев Д. Благотворительная деятельность Русской православной церкви.. – С. 21.

роль яких в організації благочинної діяльності церкви та у здійсненні меценатських функцій важко переоцінити.

По-третє, беручи до уваги той факт, що механізми благочинності, напрямки та форми її реалізації мали в імперії універсальний характер, необхідно відзначити, що переважна більшість досліджень охоплює тогочасний загальнодержавний і загальноцерковний простір, лише побіжно торкаючись єпархій України. Відносно повним є тільки дослідження церковної благочинності другої половини ХІХ ст. на матеріалах Харківської єпархії. Таким чином, серед нагальних завдань вітчизняних науковців залишається відтворення цілісної картини та регіональних особливостей благодійної діяльності православної церкви в Україні другої половини ХІХ століття.

ВИСНОВКИ

Таким чином, здійснений історіографічний аналіз діяльності православної церкви в Україні другої половини XIX ст. засвідчив наявність вітчизняних та зарубіжних, світських та конфесійних *історико-церковних шкіл*, особливості їх підходів до висвітлення конфесійного та суспільного аспектів історії церкви в Україні. Серед них: *школа Київської духовної академії*, з характерним для неї акцентом на дослідженні української церковної культуротворчої традиції; *західноукраїнські діаспорні школи*, представлені, зокрема, Українським вільним університетом у Європі, Галицьким науковим центром, з притаманним їм нігілістичним ставленням до соціоспрямовуючого та націєтворчого потенціалу православної церкви в Україні, а також *закарпатська школа*, частково зорієнтована на лояльне сприйняття РПЦ як альтернативи католицько-австрійським (з 1867 р. австро-угорським) впливам; *сучасні українські школи*, спрямовані переважно на висвітлення дореволюційної церковної історії України через призму автокефальної перспективи майбутньої національної церкви; *польська школа*, яка тлумачила православну церкву в Україні як винятково російську імперську інституцію; *російські дорадянські та сучасні історико-церковні школи*, об'єднані триєдиноросійською та єдиноцерковною філософією.

Розбіжності в концептуальних підходах науковців стосувались усього спектру досліджуваних проблем і були спричинені різною оцінкою не тільки національної зорієнтованості православного духовенства, але й характеру його соціального служіння. Характеризуючи адміністративно-територіальний устрій, систему церковного управління, а також національний напрям діяльності православного духовенства в Україні, дослідники дотримувались *великоцерковної* або протилежної їй – *української національної* концепції. Перша обґрунтовувала законність монополії РПЦ на конфесійному просторі України другої половини XIX ст., друга стверджувала неприродність поглинання української церкви російською й обстоювала перспективи інституційного відновлення українського православ'я.

Роль православної церкви в суспільно-політичних процесах представлена істориками з позицій *офіційно-церковної, атеїстичної й об'єктивно-критичної концепцій*. Домінування останньої в сучасній історіографії утверджує висновок про структурну неоднорідність тогочасної церкви в Україні та поєднання в ній переважаючих «охоронних» з маргінальними опозиційними тенденціями у настроях та діях православного духовенства. *Застосування цих концептуальних підходів у процесі аналі-*

зу *благодійної діяльності ПЦ в Україні* зумовило тлумачення її, відповідно, як: природної й невід'ємної функції церкви; дрібнобуржуазної архаїки, що породжувала соціальну інертність, соціальний паразитизм і класове примирення, з одного боку, та стану зверхність і лицемірство – з іншого; місії соціального милосердя з боку держави, церкви і громадськості.

Співіснування *традиціоналістської, прогресистської й інтегральної концепцій у висвітленні освітньої політики православної церкви* засвідчує різну оцінку істориками суспільної запитаності церковної школи – від визнання її унікального соціального покликання до нігілістичного суспільного відторгнення та до визнання взаємодоповнюючої ролі церковної та світської шкіл в Україні другої половини XIX століття.

Важливими є запропоновані дослідниками варіанти періодизації суспільної діяльності православної церкви в Україні та тенденції її розвитку. Загалом, науковці дійшли консенсусу в тому, що рубіжними в історії церкви стали події 1863 – 1864 рр. та початку 1880-х. Йдеться, зокрема: про консервативну (до початку 60-х), ліберальну (до початку 80-х) та подальшу неоконсервативну епоху в суспільно-політичних процесах, у реформуванні й системі управління самої церкви; консервативний з елементами лібералізму (до польського повстання 1863 р.) та реакційний (до кінця XIX ст.) періоди в національній політиці церкви; церковний (до початку XVIII ст.), державно-церковний (до 1864 р.) та державно-церковно-громадський (до кінця XIX ст.) етапи розвитку церковного благодійництва. Була започаткована й періодизація розвитку закладів народної початкової освіти в Російській імперії, яка відбивала аналогічні процеси і в Україні. Йдеться про фази відновлення інтересу держави, духовенства й громадськості до церковно-парафіяльних шкіл та їх поступове відродження з середини 30-х до середини 60-х рр. XIX ст., пріоритетний розвиток світських, у тому числі земських навчальних закладів та занепаду церковної школи з середини 60-х до початку 80-х рр., повернення церкви преференцій в освітній справі з початку 80-х рр., що призвело до останнього в передреволюційний період відродження церковно-парафіяльних закладів освіти.

Серед історіографічно визначених тенденцій розвитку церкви: підвищення в XIX ст. повноважень обер-прокурорів, згортання повноважень Синоду й зростаюча залежність церкви від держави; активізація участі духовенства в регулюванні суспільних та національних відносин; поглиблення на цьому ґрунті розколів у середовищі духовенства; розширення соціальної бази благодійництва.

Означена в монографії проблематика пройшла три основні етапи наукового осмислення: дорадянський, радянський та сучасний. *Дорадянський етап*, (Ф.Благовидов, П.Знаменський, І.Преображенський, С.Рункевич, М.Горчаков та ін.) ознаменувався започаткуванням наукових розробок усіх складових адміністративного устрою й управління Російської православної церкви другої половини XIX століття. Дослідниками того часу було узагальнено потужний пласт джерел щодо розвитку нормативно-правової бази функціонування православної церкви, особливостей реалізації управлінських функцій Святійшим Си-

нодом, єпархіальними, благочинними й парафіяльними інституціями церкви. Доробком цього етапу історіографії слід вважати також: з'ясування правового статусу православного духовенства, законодавчого забезпечення його освітньої й благодійницької діяльності. В контексті характеристики системи народної освіти другої половини ХІХ ст. були розглянуті основні типи церковних шкіл, включаючи церковно-парафіяльні, народні й недільні. Разом з виявленою тенденцією зростання частки світських шкіл, у тому числі і в Україні, була зафіксована чисельна перевага шкіл церковного типу на всьому імперському просторі аж до кінця ХІХ ст.

Важливим було з'ясування дослідниками загальних особливостей реалізації державно-церковної політики у сфері початкової народної освіти на українських землях, яка значною мірою вмотивовувалась ідеологічними чинниками і забезпечувала Україні першість серед регіонів імперії за питомою вагою церковних шкіл.

Визначальною особливістю дорадянського етапу історіографії була відносно незалежна позиція дослідників від урядової ідеології.

Натомість *радянська історіографія досліджуваних проблем*, відомими представниками якої стали Є. Грекулов, Б. Кандідов, М. Корзун, Б. Литвак, В. Борисенко, Д. Пройда та ін., характеризувалась суттєвим знеціненням наукового підходу класовими позиціями істориків, розглядом історико-церковних процесів через призму соціальної шкідливості самої релігії. При тому, що висновки радянських науковців об'єктивно сприяли поглибленню знань стосовно цезарепапистського характеру устрою РПЦ, праці цього періоду характеризувались здебільшого вузькопроблемним обігруванням фактів щодо зрощення церковного і державного апарату, клерикалізації церковного життя й посилення паразитарної природи церкви.

Характеристика соціального статусу духовенства обмежувалась на цьому історіографічному етапі наданням читачеві несистемних фактів, які мали слугувати доказом експлуаторської сутності служителів православного культу. Цим обґрунтовувалась закономірність винятково «реакційної» ролі церкви в суспільно-політичних процесах, зокрема, у протестних селянських виступах.

Радянські дослідники майже повністю ігнорували національний аспект політики православної церкви та її благодійницьку діяльність, керуючись, очевидно, аналогічною національною ідеологією у першому випадку та прагненням замовчувати конструктивну сторону соціальної доктрини духовенства у другому.

Разом з тим, надмірно критичне ставлення до релігієцентристського характеру освіти, не завадило радянським історикам зробити свій внесок у відтворення окремих аспектів діяльності початкових шкіл церковно-православного відомства, включно з проблемами освітньої політики держави та церкви, фінансування навчальних закладів, розвитку мережі церковних шкіл, співвідношення основних типів церковних і світських освітніх закладів та характеру їх конкурентного протистояння на загальноімперському й українському освітньому просторі.

Натомість сучасна вітчизняна історіографія, вирізняючись відносно меншою конфесійною й ідеологічною заангажованістю та зосередженістю на комплексному висвітленні досліджуваних проблем, спирається в студійних процесах не тільки на розроблену універсальну схему устрою Російської православної церкви. Її потужним науковим підґрунтям стали дослідницькі здобутки *української діаспори*, представлені працями Д.Дорошенка, І.Власовського, І.Ортинського, Н.Полонської-Василенко та інших. Саме діаспорі належить заслуга постановки і початкового аналізу питань, пов'язаних з русифікаторською та патріотично зорієнтованою діяльністю православного духовенства в Україні. Незважаючи на дефіцит джерел, зарубіжні українські історики одними з перших долучилися до відтворення інфраструктури православної церкви в Україні, специфіки підготовки та церковного служіння різних категорій духовенства.

Внаслідок узагальнення значного масиву історичного матеріалу та залучення нових, у тому числі архівних джерел і періодичної преси, сучасним вітчизняним дослідникам вдалося вибудувати каркас загальної цілісної історії православної церкви в Україні, виявити основні етапи та тенденції в її розвитку. Впродовж короткого історичного проміжку часу виникли потужні *наукові історико-церковні центри*, зокрема: київський (О.Крижанівський, В.Ульяновський, А.Колодний, В.Яроцький, Ю.Мицик, В.Мордвінцев, Н.Шип, Г.Надтока, О.Саган, О.Лисенко, О.Уткін та ін); полтавський (В.Пащенко, Ю. Волошин, А.Киридон), донецький (І.Козловський, В.Меша, І.Грідіна), запорізький (О.Ігнатуша), харківський (В.Силантьєв), одеський (П.Лобазов), острозький (П.Кралюк, С.Жилюк, Н.Стоколос) та інші.

Розкриваючи тему суспільної діяльності духовенства другої половини XIX ст., вітчизняні науковці підготували перші ґрунтовні дослідження, в яких простежили еволюцію соціального статусу духовенства в Україні, проаналізували кількісні та якісні показники його кадрового складу в останній чверті XIX – на початку XX століть, виявили й забезпечили постановку усієї гамми проблем, які розкривають сукупно зміст національно регулюючих зусиль духовенства в українському суспільстві пореформеної епохи. Йдеться про дві тісно переплетені сторони діяльності церкви – русифікаторську й українофільську. Підтверджено факт цілковитого домінування національно деструктивного щодо українства напряму церковної політики. Історичний аналіз участі православного духовенства України в суспільно-політичних процесах другої половини XIX ст. ескізно охопив такі її аспекти, як: ставлення церкви до ліберальних реформ 1861-74 рр.; вплив духовенства на протестні соціальні рухи; його взаємини з різними верствами населення; духовний патронат над армією і флотом.

У поєднанні з дорадянською історіографією значного прогресу досягнуто в дослідженні проблем церковного благодійництва, що характеризується, зокрема, з'ясуванням сутності, функцій та соціального призначення церковної благодійності, виявленням інституцій, задіяних в її реалізації, специфіки законодавчої бази добродійної діяльності, основних етапів її історичного розвитку, а також наближених до реальності масштабів соціаль-

ної допомоги православної церкви знедоленим верствам населення. В цілому науковці зійшлися на тому, що тогочасна церковна школа виявилась, по суті, безальтернативним варіантом набуття початкової освіти, а відтак виконувала важливу соціальну функцію.

Отже, з точки зору значущості наукового поступу в розробці досліджуваної теми найбільш плідними виявились дорадянський та сучасний історіографічні етапи. При цьому належить відзначити, що до сьогодні залишається поза акцентованою увагою науковців хронологічно важливий етап третьої чверті XIX століття. Незважаючи на те, що йдеться про передреформаторську та реформаторську епохи, упродовж яких православна церква була охоплена ідеологією внутрішніх трансформацій, їй не були присвячені фундаментальні дослідження дисертаційного й монографічного характеру.

Переважна більшість досліджень охоплює тогочасний загальнодержавний і загальноцерковний простір Російської імперії, торкаючись єпархій України тільки для прикладів регіонального рівня. Відносно повним є лише дослідження церковної благочинності другої половини XIX ст. на матеріалах Харківської єпархії. Таким чином, серед нагальних завдань вітчизняних науковців залишається відтворення цілісної картини та регіональних особливостей суспільної діяльності православної церкви в Україні другої половини XIX ст.

Враховуючи необхідність акценту на етапі 1850 – 1875 рр. (комплексне висвітлення обраної тематики наскрізно охоплює лише останню чверть XIX ст.), *перспективними напрямками досліджень* визнано, зокрема: історію адміністративно-територіального устрою православної церкви в Україні, історію окремих єпархій і парафій; роль церкви у розвитку початкової народної освіти України та її регіонів, інституційну структуру благодійництва та благодійну діяльність православних братств, церковних опікунств і монастирів; меценатство церковних ієрархів; участь православної церкви у підготовці та проведенні реформи 1861 року в Україні; діяльність православної церкви в умовах розгортання революційних рухів на території України, у тому числі революційного народницького руху; участь православного духовенства України у військових кампаніях 1853 - 1856, 1877 - 1878 років.

Разом з тим, перед істориками церкви залишається завдання всебічного наскрізного щодо другої половини XIX ст. дослідження кожного із виявлених аспектів національної політики православної церкви в Україні, а саме: у кадровій політиці, у галузі духовної та народної освіти і мови, у сфері науки, книгодрукування, використання преси, а також у царині мистецтва. Важливим є з'ясування механізму реалізації доктрини православної церкви у її суспільно-політичному і національному сегментах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Агієнко О. Революція духа (з приводу реформи церкви) / О. Агієнко. – К., 1917. – 12 с.
2. Академічне релігієзнавство: підручник / [наук. ред. проф. А. Колодного]. – К.: Світ знань, 2000. – 862 с.
3. Алабовский М. П. Значение православной церкви в деле устройства государственной и общественной жизни / М. П. Алабовский. – Киев, 1912. – 32 с.
4. Алексеева С. И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856 – 1904 гг. / С. И. Алексеева. – СПб.: Наука, 2003. – 276 с.
5. Андрущенко Н. Село Острійки: з історичної та духовної спадщини. Історичний нарис / Н. Андрущенко. – Біла Церква, 2005. – 25 с.
6. Антоній, архієпископ Чернігівський і Ніжинський. Нариси з історії Чернігівської єпархії. До 1000-ліття від часу заснування / Київська старовина. – 1992. – №3. – С. 106-120.
7. Антонович В. Лекції з джерелознавства / В. Антонович / [Ред. М. Ковальського]. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – 382 с.
8. Архімандрит Кирил (Білан). Храм святих безсрібників Косми і Даміана в селі Жуківцях. Історичний нарис / Кирил (Білан), архімандрит, Володимир Перерва. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2008. – 32 с.
9. Атеистический словарь / [Абдусамедов А. И., Алейников Р. М., Алиева Б. А. и др.]; под общ. ред. М. П. Новикова. – М., 1985. – 512 с.
10. Багалій Д. І. Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної / Д. І. Багалій // Архіви України. – 1993. – №1-3. – С. 56-59.
11. Баранова Н. В. Освітня, благодійна та місіонерська діяльність митрополита Київського і Галицького Платона Городецького (1882 – 1891 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. В. Баранова. – Київ, 2011. – 23 с.
12. Барсов Н. Школи на Волині и Подолии в 1862 г. / Н. Барсов. – СПб., 1863. – 156 с.
13. Барсов Т. В. Святейший Синод в его прошлом / Т. В. Барсов. – СПб., 1896. – 446 с.

14. Беднов В. А. Из прошлого Екатеринославской епархии / В. А. Беднов. – Екатеринослав, 1907. – 84 с.
15. Белоусов Е. В. Тополовский Свято-Параскевиевский женский монастырь. Историко-краеведческий очерк / Е. В. Белоусов. – Днепропетровск, 2003. – 32 с.
16. Бензин В. М. Приходская благотворительность на Руси после 1864 года / В. М. Бензин // Трудовая помощь. – 1907. – №1. – 41с.
17. Билан В. Т. Воскресные школы на Украине (1859 – 1862 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / В. Т. Билан. – Киев, 1967. – 19 с.
18. Билинец С. Тьма и ее слуги (О православных монастырях и монашестве) / С. Билинец. – К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1960. – 88 с.
19. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II / Ф. Благовидов. – Казань, 1891. – 378 с.
20. Блажейовський Д. Історія Київської церкви (861 – 1996) / Дмитро Блажейовський. – Львів: Каменяр, 1996. – 568 с.
21. Блакитний В. Українська Автокефальна церква та її попередник (популярний історичний нарис) / В. Блакитний. – Харків, 1922. – 24 с.
22. Бляхин П. Как попы дурманят народ / П. Бляхин. – Петроград: Государственное издательство, 1920. – 100 с.
23. Бовыкин В. И. Очерки истории СССР. 1861–1904. Пособие для учителей / В. И. Бовыкин, С. С. Дмитриев, И. Д. Ковальченко, К. Н. Тарновский. – М., 1960. – 446 с.
24. Богданов А. П. Мятёжное православие / Андрей Богданов. – М.: Вече, 2008. – 480 с.
25. Боржавський С. Чорне павутиння / С. Боржавський. – Ужгород, 1960. – 35 с.
26. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 156 с.
27. Бричок С. Б. Церковнопарафіальні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. Б. Бричок. – Житомир, 2005. – 19 с.
28. Бубнюк В. Синодальна доба в історії православної церкви [Електронний ресурс] В. Бубнюк. – Режим доступу: <http://www.apologet.kiev.ua/biblioteka/25-synodalna-doba/310-----xix-.html>.
29. Буланова Н. М. Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті ХVІІІ – початку ХХ ст. / Наталія Буланова. – Дніпропетровськ, 2007. – 232 с.
30. Буркин Н. Монастыри в России. Их эксплуататорская и контрреволюционная роль / Н. Буркин. – М.: Изд-во «Безбожник», 1931. – 40 с.

31. Бусева-Давыдова И. Л. Русские православные монастыри до 1917 / И. Л. Бусева-Давыдова // Русская Православная церковь. Монастыри: Энциклопедический справочник. Сост. А. В. Никольский. – М., 2000. – С. 380-415.
32. Буткевич Т. И. О миссии католической и протестантской: Доклад, прочитанный в заседании особого по миссионерским делам совещания при Св. Синоде / Т. И. Буткевич. – СПб., 1907. – 158 с.
33. Ванчаков А. М. Краткий историко-статистический обзор развития церковной школы с 1884 г. До настоящего времени (1884-1909 гг.) / А. М. Ванчаков. – СПб., 1909. – 32 с.
34. Варичев Е. С. Православная церковь. История и социальная сущность / Е. С. Варичев. – М.: Сов. Россия, 1982. – 192 с.
35. Введенский Е. С. Деятельность Русской православной церкви в области начального народного образования во второй половине XIX – начале XX вв. По материалам Ярославской и Костромской губерний: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е. С. Введенский. – Иваново, 2004. – 22 с.
36. Великий А. Г. Релігія і церква – основні рушії української історії / Анастасій Григорій Великий // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966. – С. 3-38.
37. Венедиктов П. Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики / П. Венедиктов. – Москва, 1930. – 119 с.
38. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / Василь Верига. – Львів, 1996. – 448 с.
39. Вернадський В. Українське питання і російська громадськість / В. Вернадський // Вітчизна. – К., 1988. – №6. – С. 172-177.
40. Вернадский Г. В. Очерки по истории науки в России Текст. / Г. В. Вернадский // Записки русской Академической группы в США. – Нью-Йорк, 1971-1973. – Т. 5-7. – 160 с.
41. Верховский П. В. Очерки по истории Русской церкви в XVIII и XIX ст. / П. В. Верховский. – Варшава, 1912. – 148 с.
42. Вечерський В. В. Українські монастирі / Віктор Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 400 с.
43. Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії / Л. Винар. – Нью-Йорк-Торонто-Київ-Париж, 1993. – 49 с.
44. Витевский В. Н. Раскол в Уральском войске и отношение к нему духовной и военно-гражданской власти в конце XVIII и в XIX веке / В. Н. Витевский. – Казань, 1878. – 236 с.
45. Витте С. Ю. Избранные воспоминания 1849-1911 / С. Ю. Витте. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
46. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – [Репринтне видання]. – Нью Йорк, 1957. – Т. III. – Київ, 1998. – 360 с.

47. Воейков Н. Н. Церковь, Русь, и Рим / Н. Н. Воейков. – Нью-Йорк, 1983. – Минск, 2000. – 656 с.
48. Войцехівська І. Н. Академік Володимир Іконников: Життєпис та бібліографія / І. Н. Войцехівська; Український держ. НДІ архівної справи та документознавства, Історичне товариство Нестора-літописця. – К., 1998. – 130 с.
49. Воробйов А. Религия и пролетарская революция / А. Воробйов. – Харьков: Пролетарий, 1924. – 68 с.
50. Воронова Е. А. Благотворительная деятельность русской православной в России: социологический анализ: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социолог. наук: спец. 22.00.06 «Социология культуры духовной жизни» / Е. А. Воронова. – СПб., 2004. – 17 с.
51. Георгиевский П. И. Политическая экономия. Часть II: Доход на капитал, доход предпринимателя и презрение бедных. Потребление ценностей / П. И. Георгиевский. – СПб., 1896. – 146 с.
52. Гермоген, епископ Псковский и Порховский, бывший Таврический и Симферопольский. Таврическая епархия / Гермоген. – Псков: Типография губернского правления, 1887. – 520 с.
53. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних епархій України на початку ХХ століття / С. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 49 с.
54. Глинский Б. Б. Константин Петрович Победоносцев. (Материалы к биографии) / Б. Глинский // К. П. Победоносцев: pro et contra. – СПб., 1996.
55. Глушко С. Драгоманов і недільні школи / Сильвестр Глушко // Україна. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 35-42.
56. Голубев С. Начало систематической обработки русской церковной истории / С. Голубев. – Киев, 1885. – 16 с.
57. Голубинский Е. О реформе в быте русской церкви / Е. Голубинский // Православие: pro et contra. – СПб.: РХГИ, 2001. – С. 199 – 205.
58. Горпинченко І. В. Джерелознавчий аспект історіографії православної церкви в Україні другої половини ХІХ століття / І. В. Горпинченко // Часопис української історії. – 2010. – Вип. 17. – С. 82-86.
59. Горпинченко І. В. Соціальний статус православного духовенства в Україні другої половини ХІХ століття: історіографія проблеми // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія / Відп. ред. проф. В.Ф. Колесник. – К., 2010. – Вип. 100. – С. 10-13.
60. Горпинченко І. В. Російська православна церква в системі народної освіти України другої половини ХІХ століття: дореволюційна історіографія проблеми / Г. Надтока, І. Горпинченко // Гілея. – 2010. – Вип. 42. – С.137-143.
61. Горпинченко І. В. Благодійна діяльність православної церкви в Україні другої половини ХІХ ст.: історіографія проблеми / І. Горпинченко // Гілея. – 2011. – Вип. 51. – С. 164-168.

62. Горчаков М. И. Церковное право. Краткий курс лекций / М. Горчаков. – СПб., 1909. – 338 с.
63. Градовский А. Д. Собрание сочинений: в 8 т. / А. Д. Градовский. – СПб., 1903. – Т. 8: Начала русского государственного права. Часть II. Органы управления. – 580 с.
64. Грекулов Е. Ф. Православная церковь – враг просвещения / Е. Ф. Грекулов. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962. – 192 с.
65. Грекулов Е. Ф. Русская церковь в роли помещика и капиталиста / Е. Ф. Грекулов. – М.: «Атеист», 1930. – 153 с.
66. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.) / Е. Ф. Грекулов. – М.: Издательство «Наука», 1969. – 184 с.
67. Грекулов Е. Ф. Як православна церква служила самодержавству / Е. Ф. Грекулов. – Харків – Одеса: «Пролетар», 1931. – 210 с.
68. Грінченко Б. Якої нам треба школи? / Б. Грінченко. – К., 1912. – 24 с.
69. Грозний Д. А. Реформування російської православної церкви на півдні України в другій половині XIX – початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д. А. Грозний. – Одеса, 2008. – 15 с.
70. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – Київ: Освіта, 1992. – [За видінням: Львів, 1925]. – 192 с.
71. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський. – К., 1917. – 64 с.
72. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства // Український історик. – 1989. – №1 – 3. – С. 82-91.
73. Гужва Ю. М. Преображенська церква в с. Великий Кобелячок Новосанжарського району Полтавської області. Історичний нарис / Ю. М. Гужва. – Полтава: Дивосвіт, 2004. – 96 с.
74. Денісов Г. І. Лавра і царські війни / Г. Денісов. – К: Окрліт, 1930. – 8 с.
75. Дерюжинский В. Ф. Заметки об общественном презрении / В. Ф. Дерюжинский. – Москва, 1897. – 115 с.
76. Дерюжинский В. Ф. Народное образование в России / В. Ф. Дерюжинский, Б. П. Овсянников, С. С. Григорьев, Е. П. Ковалевский, А. Н. Бенц, В. Галецкий. – СПб.: Типография акц. общ. «Брокгауз-Ефрон», 1900. – 22 с.
77. Дєдов В. М. Святогірська Свято-Успенська лавра / В. М. Дєдов. – К.: Техніка, 2005. – 152 с.
78. Джерелознавство історії України: [Довідник: Навч. посіб.] / Редкол.: М. Я. Варшавчик (голова) та ін.; [Авт. колектив: Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін.]. – К., 1998. – 211 с.
79. Дмитриев А. Церковь и идея самодержавия в России / А. Дмитриев. – М.: Атеист, 1930. – 232 с.
80. Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / Марина Дмитрієнко, Олексій Ясь // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 37 – 44.

81. Дневник государственного секретаря А. А. Половцова: в 2-х т. – М.: Наука, 1996. – Т.1: (1883-1886). – 551 с.
82. Доброклонский А. Руководство по истории Русской церкви (Синодальный период) / А. Доброклонский. – Москва, 1893. – 441 с.
83. Добролюбов К. Очерк истории русской церкви, от начала христианства в России до настоящего времени (1860 года) / К. Добролюбов. – СПб., 1863. – 372 с.
84. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – Київ: «Дієз-продукт», 2005. – №4. – С. 159-177.
85. Дорошенко В. Українство в Росії: новітні часи / Володимир Дорошенко. – Відень, 1916. – 116 с.
86. Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – 102 с.
87. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923 р. – 218 с.
88. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін, 1940. – 69 с.
89. Драгоманов М. Про волю віри / М. Драгоманов. – Київ: Ранок, 1907. – 16 с.
90. Дросенко В. Запруддя (Вінцентівка): витоки духовності. Історичний нарис / Володимир Дросенко, Володимир Перерва. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 36 с.
91. Духовний подвиг в деле служения Церкви Христовой. К 150-летию со дня рождения и 80-летию со дня кончины доктора богословия, профессора, протоиерея Тимофея Ивановича Буткевича / [составитель и автор биографической справки А. В. Парфенова]. – Харьков: Курсор, 2006. – 237 с.
92. Емченко Е. В. Женские монастыри в России / Е. В. Емченко // Монашество и монастыри в России XI – XX века: Исторические очерки. – М.: Наука, 2002. – С. 245-284.
93. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. І. Жилюк. – Київ, 1995. – 21 с.
94. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.) / С. І. Жилюк. – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.
95. Житецький І. Київська громада за 60-х років / Ігнат Житецький // Україна. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 69-74.
96. Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події / В. Жук. – Полтава, 2007. – 248 с.
97. Заволока Н. Г. Общеобразовательная школа Украины в конце XIX – начале XX в.: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук: спец. 13730 «Теория педагогики» / Н. Г. Заволока. – Киев, 1972. – 25 с.
98. Заикина И. В. Правовое положение монастырей в Российской империи XVIII – начала XX вв. (государственно-правовой и канонический ас-

- пект): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юридич. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история правовых учений» / И. В. Заикина. – Ростов-на-Дону, 2004. – 22 с.
99. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – 444 с.
100. Зеньковский В. Россия и православие / В. Зеньковский. – Киев: Издание журнала «Христианская мысль», 1916. – 55 с.
101. Зернов Н. Русское религиозное возрождение XX века / Н. Зернов. – Париж, 1991. – 368 с.
102. Знаменский П. В. История Русской Церкви: Учебное руководство / П. В. Знаменский // Материалы по истории церкви. – М., 1996. – Кн. 10. – 474 с.
103. Знаменский П. В. Отзыв о сочинении А. Котовича «Духовная цензура в России (1799—1856 гг.)», СПб., 1906 г. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1911. – 37 с.
104. Знаменский П. В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра / П. В. Знаменский. – Казань, 1873. – 854 с.
105. Золотарев О. В. Стратегия духа армии. Армия и церковь в русской истории 988 – 2005 гг.: антология: в 2-х кн. / О. В. Золотарев. – Челябинск: Социум, 2006. – Кн. 1.: 988-1917 гг. – 736 с.
106. Зубанова С. Г. Социальное служение Русской Православной Церкви в XIX веке: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. Г. Зубанова. – Москва, 2002. – 47 с.
107. Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг./ П. Н. Зырянов. – М., 1984. – 224 с.
108. Зырянов П. Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века / П. Н. Зырянов. – М., 2002. – 319 с.
109. Иваненко С. И. Эволюция отношения русского православия к просвещению и научному знанию / С. И. Иваненко // Вопросы научного атеизма: Православие в истории России. – М.: Мысль, 1988. – Вып. 37. – С. 271-286.
110. Ивановский Я. Обозрение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству (преимущественно к уставу духовных консисторий и своду законов) с историческими замечаниями и приложениями / Я. Ивановский. – С.-Пб.: Синодальная типография, 1900. – 325 с.
111. Ивашко М. И. Российская армия и церковь (XVIII – начало XX вв.): историографическое исследование: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / М. И. Ивашко. – М., 2007. – 48 с.
112. Иерархия Всероссийской церкви от начала христианства в России и до настоящего времени : в 3 т. / [сост. Н. Н. Дурново]. - М.: Тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1892-1899. – Т. I. – 247 с.
113. Иконников В. С. Опыт русской историографии: в 2-х т. / В. С. Иконников – К., 1891–1892. – Т.1.: кн. 1. – 1283 с.; кн. 2. – 1016 с.

114. Іларіон (Митрополит). Українська культура і наша церква: Ідеологія Української Православної церкви: життєпис / Іларіон (Митрополит). – Вінніпег, 1991. – 84 с.
115. Истинная правда о церковном совете при Киевском митрополите. – Киев: Типография Киево-Печерской Успенской Лавры, 1917. – 36 с.
116. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя, 2004. – 440 с.
117. Ісіченко І., архієпископ. Історія Христової Церкви в Україні: Курс лекцій для вищих духовних шкіл / І. Ісіченко. – Харків: Аката, 2003. – 472 с.
118. Історичне джерелознавство: [Підручник для студентів істор. спец. ВНЗ] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
119. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць / НАН України. Відділення релігієзнавства ін-ту філософії; [Ред. П. Яроцький]. – Київ: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
120. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / [Редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. – К., 1996 – 1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / [За ред. А. Колодного, В. Климова]. – 1999. – 560 с.
121. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. [за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького]. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с.
122. Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) / АН України. Відділення релігієзнавства Інституту філософії; відп. ред. О. С. Онищенко. – К.: Наукова думка, 1991. – 104 с.
123. Калакура Я. С. Українська історіографія. Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
124. Калініч Г. Ю. Образ дореволюційного православного білого духовенства в історіографії / Г. Ю. Калініч // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2008. – Вип. 15. – С. 58-63.
125. Калініч Г. Ю. Православне духовенство міста Києва: зміни у соціально-професійній структурі кола наприкінці XIX – на початку XX ст. / Г. Ю. Калініч // Просемінарій. Медієвістика, історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7. – С. 326-364.
126. Каменев С. Церковь и православие в России / С. Каменев. – Л.: Библиотека атеиста, 1929. – С. 161.
127. Кандидов Б. Религия в царской армии / Борис Кандидов. – М.: Изд-во «Безбожник», 1929. – 92 с.
128. Капустина М. И. Критика концепции православия как основы русской культуры (к вопросу о славянофильских религиозных воззрениях на русскую культуру) / М. И. Капустина // Русское православие и атеизм в отечественной истории. Сборник научных трудов. – Ленинград, 1988. – С. 69-80.

129. Карпенко П. Архідиякон Чехун з кривавим ножем / П. Карпенко. – К., 1930. – 8 с.
130. Карташев А. История Русской Церкви / А. Карташев. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – Т. 1. – 848 с.
131. Катков В. М. Военное духовенство России. Страницы истории / В. М. Катков. – СПб., 2004. – 216 с.
132. Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов) / Ю. А. Катунин. – Симферополь: Пирамида-Крым, 2000. – 128 с.
133. Киркевич В. Г. Володимирський собор у Києві / В. Г. Киркевич. – К.: Техніка, 2004. – 2008 с.
134. Кислашко О. Коротка історія православної церкви / Олександр Кислашко. – К., 1996. – 168 с.
135. Климов В. В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії. Монографія / В. В. Климов. – К.: Інститут філософії НАН України, 2008. – 883 с.
136. Ключевский В. О. Сочинения: в 8 т. / В. О. Ключевский. – М., 1959. – Т. 6. – 516 с.
137. Клязьмин С. Дезорганизованная коллегия. Из заметок и наблюдений учителя духовного училища / С. Клязьмин // Духовная школа. Сборник. – М., 1906. – С. 49-64.
138. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки епископа Порфирия Успенского. – Т. VIII. – СПб., 1902. – 600 с.
139. Князьков С. А. Очерк истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II / С. А. Князьков, Н. И. Сербов. – М., 1910. – 240 с.
140. Ковальов Ф. Православие на службе самодержавия в России / Ф. Ковальов. – М.: Безбожник, 1930. – 64 с.
141. Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации (к постановке проблемы) / И. Д. Ковальченко // История СССР. – 1982. – № 3. – С. 131-145.
142. Козлов Ю. Ф. Союз короны и креста / Ю. Ф. Козлов. – Саранск, 1995. – 288 с.
143. Колесник О. В. «Полтавські епархіальні ведомості» як історичне джерело вивчення діяльності Російської православної церкви (1863 – 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. В. Колесник. – Черкаси, 2010. – 20 с.
144. Константинович М. М. Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае / М. Константинович. – К., 1874. – 57 с.
145. Конюченко А. И. Православное духовенство в России во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора истор. наук: спец. 06.00.02 «Отечественная история» / А. И. Конюченко. – Челябинск, 2006. – 48 с.

146. Копаница М. М. Современные социальные концепции русского православия / М. М. Копаница. – Х.: Выща шк. Изд-во при ХГУ, 1988. – 148 с.
147. Корзун М. С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов: X в. – 1917 г. / М. С. Корзун. – Минск, 1984. – 255 с.
148. Коровін Є. Релігія і церква за доби імперіалізму / Є. Коровін. – Харків – Київ, 1931.
149. Корф Н.А. Земский вопрос (о народном образовании) / Н. А. Корф. – СПб., 1867. – 64 с.
150. Коссович И. Земство, школа, приход / И. Коссович. – СПб., 1899. – 24 с.
151. Кравченко О. В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Кравченко. – Харків, 2003. – 20 с.
152. Крайній К. К. Історики Києво-Печерської Лаври ХІХ – початку ХХ століть / К. Крайній. – К., 2000. – 240 с.
153. Красников Н. П. Русское православие, государство и культура (исторический аспект) / Н. Красников. – М.: Знание, 1989. – 64 с.
154. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – Кн. 3. – К., 1994. – 336 с.
155. Круглик В. О. Собор Різдва Богородиці в Козельці / В. О. Круглик. – [Б. м.], 2004. – 56 с.
156. Крутицкая Е. В. Церковно-приходские школы России в конце ХІХ – начале ХХ века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е. В. Крутицкая. – М., 2004. – 31с.
157. Крыжановский Е. М. Собрание сочинений / Е. М. Крыжановский. – К., 1890. – Т. 1 – 2. – 652 с.
158. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століть: Монографія / Тетяна Кузнець. – К., 2006. – 607 с.
159. Кульчицький О. Проблематика взаємин етнопсихології і диференціальної психології релігії / О. Кульчицький // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966. – С. 65-75.
160. Куриленко М. І. Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження / М. І. Куриленко. – Чернігів, 2001. – 432 с.
161. Курьяндский И. А. Идеи войны и мира в духовном наследии русской православной церкви ХІХ в. [Филарет (Дроздов), Иннокентий (Вениаминов), Арсений (Москвин), Игнатий (Брянчанинов), Феофан (Говоров)] / И. А. Курьяндский // Миротворчество в России: церковь, политика, мыслители. От раннего средневековья до рубежа ХІХ – ХХ столетий. Ин-т российской истории; отв. ред. Е. П. Рудницкая. – М.: Наука, 2003. – С. 249-267.
162. Курочкин П. К. Социальная позиция русского православия / П. К. Курочкин. – М.: Знание, 1969. – 46 с.
163. Лавров В. М. Иерархия Русской Православной церкви, патриаршество и государство в революционную эпоху / В. М. Лавров, В. В. Лобанов, И. В. Лобанова, А. В. Мазырин. – М.: НПИД «Русская панорама», 2008. – 376 с.

164. Лапшо-Данилевский А.С. Методология истории / А. С. Лапшо-Данилевский. – Вып. 2: Пособие к лекциям, читанным студентам СПб. ун-та в 1910 / 11 году. – СПб., 1913. – С. 381-404.
165. Ласкеев Ф. Ратный труд военных пастырей / Ф. Ласкеев // Христолюбивое воинство: православная традиция Русской Армии. – М., 2006. – С. 136-151.
166. Ластовський В. В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. Монографія / В. Ластовський. – К., 2006. – 278 с.
167. Лебедев А. П. Великий и в малом. Исследования по истории Русской церкви и развитию русской церковно-исторической науки / А. П. Лебедев. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2008. – 384 с.
168. Лебедев А. П. Церковная историография в главных ее представителях с IX до XX в. / А. П. Лебедев. – СПб., 2000. – 476 с.
169. Лебединцев Ф. Братства, их прежняя и нынешняя судьба и значение / Ф. Лебединцев. – Киев, 1862. – 39 с.
170. Ленин В. И. Классы и партии в их отношении к религии и церкви / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – Т.17. – С. 429-438.
171. Лиман І. Державна церква і державна влада. Південна Україна (1775 – 1861) / І. Лиман. – Запоріжжя: РА «Гандем – У», 2004. – 400 с.
172. Лиман І. Специфіка статусу духовенства, що задовольняло релігійні потреби військових [Електронний ресурс] / І. Лиман. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/book/liman/g4_2.htm.
173. Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ / Адель Линденмейер // Великие реформы в России 1856 – 1874. Сборник: [Под ред. А. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла]. – М., 1992. – С. 283-300.
174. Линчевский М. З. Полное собрание сочинений в 2-х томах / М. З. Линчевский. – К., 1906. – Т. 1. – 181 с.
175. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1956. – 111 с.
176. Липківський В. Історія Української православної церкви / Василь Липківський. – Вінніпег, 1961. – Розд. 7: Відродження української церкви. – 181 с.
177. Литвак Б. Г. Русское православие в XIX веке / Б. Г. Литвак // Русское православие: вехи истории. [Научн. ред. А. И. Клибанов]. – М., 1989. – С. 309-380.
178. Лосский Н. О. Религиозность русского народа / Н. О. Лосский // Православие: pro et contra. [Сост.В. Ф. Федорова]. – СПб., 2001. – С. 434-450.
179. Лотоцький О. Автокефалія: в 2 т. / О. Лотоцький. – Репринт. вид. – К.: Укр. правосл. церква Київ. патріархату, 1999. – Т. 2: Нарис історії автокефальних церков. – 550 с.
180. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Кн.1. – 278 с.

181. Лотоцький О. Українські джерела церковного права / О. Лотоцький. – Варшава, 1931. – 320 с.
182. Лузгин Н. Возрождение братств Юго-Западного края и царская к ним милость / Н. Лузгин. – К., 1914. – 12 с.
183. Лурье В.М. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками / В. Лурье. – М.: Три квадрата, 2010. – 296 с.
184. Лучшева З. А. Критика революционными демократами славянофильской концепции роли православия в истории России / З. А. Лучшева // Русское православие и атеизм в отечественной истории. Сборник научных трудов. – Л., 1988. – С. 91-106.
185. Любимов П. Принципы богословского образования / П. Любимов // Духовная школа. Сборник. – М., 1906. – С. 156-184.
186. Любимов С. Воспитание в духовной школе / С. Любимов // Духовная школа. Сборник. – М., 1906. – С. 65-135.
187. Любинецкий Н. А. Землевладение церковью и монастырей Российской империи / Н. А. Любинецкий. – СПб., 1900. – 38 с.
188. Макидонов А. В. К светской и церковной истории Новороссии (XVII – XIX вв.) / А. В. Макидонов. – Запорожье: Просвита, 2004. – 92 с.
189. Максимов Е. Бродячая Русь. Христа ради / Е. Максимов. – СПб., 1877. – 467 с.
190. Малицкий П. Руководство по истории Русской церкви. Период патриаршего и синодального управления / П. Малицкий. – СПб.: Изд-е И. Л. Тузова, 1902. – 204 с.
191. Малков Ю. Г. Русь святая. Очерк истории православия в России / Юрий Малков. – М., 2002. – 622 с.
192. Малышевский И. И. О церковно-приходских попечительствах / И. И. Малышевский. – К., 1878. – 60 с.
193. Мариновський Ю. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року / Ю. Мариновський. – Черкаси, 1997. – Кн. 1. – 208 с.
194. Марченко М. І. Українська історіографія. З давніх часів до середини XIX ст. / М. Марченко. – К., 1959. – 259 с.
195. Матвеев М. П. История Харьковской епархии (1850 – 1988): научный очерк / М. П. Матвеев. – Харьков, 1999. – 227 с.
196. Мельгунов С. П. Наши монастыри. К вопросу о секуляризации монастырских земель / С. П. Мельгунов. – М., 1917. – 23 с.
197. Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років / В. Г. Меша. – Донецьк: Норд-Прес, 2007. – 354 с.
198. Миллер А. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. Миллер. – СПб.: Алтейя, 2000. – 260 с.
199. Милуков П. Очерки по истории русской культуры / П. Милуков. – СПб., 1905. – Ч. 2.: Церковь и школа (вера, творчество, образование). – 410 с.

200. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. – Т. 1. – 548 с.
201. Миропольский С. Школа и государство. Обязательность обучения в России (Исторический этюд) / С. Миропольский. – СПб., 1910. – 258 с.
202. Мокрий В. Церква в житті українців / Володимир Мокрий. – Львів, Краків, Париж: Просвіта, 1993. – 106 с.
203. Надтока Г. М. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.) / Г. М. Надтока. – К.: Наукова думка, 1998. – 271с.
204. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років / Г. М. Надтока. – К, 1996. – 112 с.
205. Нарасько А. В. Благодійність у розвитку освіти України (друга половина XIX – початок XX століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Нарасько. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
206. Народное образование в трудах историков русской церкви. Хрестоматия / [Сост. М. Н. Костикова]. – Владивосток, 2000. – 196 с.
207. Недвижимая собственность русской церкви // История классовой борьбы в царской России и религия. – М. – Л., 1931. – С. 45-46.
208. Никишина Е. А. Финансовое обеспечение деятельности православных религиозных организаций / Е. А. Никишина, М. Л. Макальская. – М.: Дело и Сервис, 2008. – 224 с.
209. Николин А. Церковь и государство (история правовых отношений) / А. Николин. – Издание Сретенского монастыря, 1997. – 430 с.
210. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М.: Политиздат, 1983. – 448 с.
211. Никон, архиепископ. Антоний Храповицкий и его время: 1863 – 1936 / Никон. – Н. Новгород, 2003. – 201с.
212. Нилус С. Святыня под спудом: тайны православного монашеского духа / Сергей Нилус. – Издание Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 1991. – 320 с.
213. Нікітенко І. Православ'я на Україні / І. Нікітенко, М. Новосад, Й. Оксіюк. – К.: Тов-во «Україна», 1985. – 112 с.
214. Овчинников В. Г. Православная церковь в истории нашей страны / В. Г. Овчинников // Вопросы истории. – М., 1988. – №5. – С. 111-121.
215. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т.: Т. 1 – 2. / І. Огієнко. – К.: Україна, 1993. – 284с.
216. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 396 с.
217. Оглоблін О. Українська історіографія / О. Оглоблін. – К., 2003. – 253 с.
218. Оглоблін О. Українська церковна історіографія (1917 – 1956) / О. Оглоблін // Український історик. –1969. – № 4. – С. 20-29.
219. Одарченко К. Приход и братство / К. Одарченко. – СПб., 1899. – 29 с.

220. Омельченко Т. П. Державне законодавство Російської імперії у сфері благодійності в другій половині XIX – на початку XX ст. / Т. П. Омельченко // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2003. – Вип. 66. – С. 119 – 122.
221. Омельченко Т. П. Сучасна історіографія історії благодійності в дореволюційній Росії / Т. Омельченко // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2003. – Вип. 68-70. – С. 139-143.
222. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України / Іван Ортинський. – Рим – Мюнхен – Фрайбург: Вид-во ОО. Салезіян, 1988. – 198 с.
223. Основи соціальної концепції Української Православної церкви. – К.: Інформ. - вид. центр УПЦ, 2002. – 80 с.
224. Отчет Киевского Свято-Владимирского братства ревнителей православия за 1896г. – К, 1897. – 14 с.
225. Павловський І. Ф. К истории Полтавской епархии / И. Ф. Павловський. – Полтава, 1916. – 182 с.
226. Папков А. А. Братства. Очерк истории западно-русских православных братств / А. А. Папков. – Свято-Троїцкая Сергієва лавра, 1900. – 308 с.
227. Папков А. А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870) / А. А. Папков. – СПб.: Тип. Лопухина, 1902. – 307 с.
228. Пашенцев Д. А. Благотворительная деятельность русской православной церкви во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Д. А. Пашенцев. – Москва, 1995. – 24 с.
229. Перерва В. Из приходського життя села Тадівки в XIX ст. / В. Перерва. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2001. – 26 с.
230. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
231. Перерва В. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII – XIX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Перерва. – К., 2002. – 17 с.
232. Персиц М. М. Атеизм русского рабочего (1870-1905) / М. М. Персиц. – М.: Наука, 1965. – 256 с.
233. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884-1917): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Петренко. – К., 2005. – 16 с.
234. Петрищев А. Церковь и школа: 1. Свобода совести. 2. Из истории русской школы / А. Петрищев. – СПб., 1906. – 96 с.
235. Петров М. Воспоминания и переписка с разными лицами (1840-1882гг.) / Микола Петров. Скрижалі пам'яті / [Упор. В. Ульяновський, І. Карсим]. – К.: Либідь, 2003. – 336 с.

236. Петров М. О выборе членов причта прихожанами в связи вопросом о возрождении прихода / М. Петров // Руководство для сельских пастырей. – К., 1905. – № 9-12, 14.
237. Петров П. История Киевской Духовной Семинарии (1817 – 1917) / Платон Петров. – К.: Киево-Печерская Лавра, 1917-1918. – 72 с.
238. Победоносцев К. П. Великая ложь нашего времени / К. П. Победоносцев: pro et contra... – СПб.: РХГИ, 1996. – С. 99–114.
239. Познышев С. В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. К реформе нашего законодательства о религиозных преступлениях / С. В. Познышев. – М., 1906. – 316 с.
240. Пойда Д. П. З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час / Д. П. Пойда. – Дніпропетровськ, 1958. – 32 с.
241. Поліщук М. С. Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60-90-х роках ХІХст. / М. С. Поліщук // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 1971. – №3 (120). – С. 69-74.
242. Полонский А. В. Православная церковь в истории России (Синодальный период) / А. В. Полонский. – М.: Со-Действие, 1995. – 107с.
243. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К., 1992. – Т. 2. – 608 с.
244. Полунов А. Ю. К. П. Победоносцев в общественно-политической и духовной жизни России: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Ю. Полунов. – Москва, 2010. – 53 с.
245. Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775 – 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. І. Поляруш. – К, 1996. – 17 с.
246. Пономарьова Г. Ф. Організація контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України в другій половині 19 століття. Монографія / Г. Ф. Пономарьова, І. П. Репко. – Харків, 2009. – 232 с.
247. Поспеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие / Д. В. Поспеловский. – Москва, 1996. – 410 с.
248. Преображенский И. В. Духовенство и народное образование. По поводу сообщения, сделанного в собрании экономистом Г. Соколовым «Земство и народное образование» / И. В. Преображенский. – СПб., 1900. – 95 с.
249. Прошин Г. Г. Черное воинство: (Русский православный монастырь. Легенда и Быль). / Г. Прошин. – М.: Политиздат, 1985. – 320 с.
250. Пушкарьов С. Историография русской православной церкви [электронный ресурс] / С. Пушкарьов. – Режим доступа: <http://www.golubinski.ru/history/istoriogr.htm>.
251. Раздорский А. И. Историко-статистические описания епархий русской православной церкви (1848 – 1916) / А. И. Раздорский. – СПб., 2007. – 960 с.

252. Рахманний Р. Самовизначення християнської України / Роман Рахманний. – Торонто, 1977. – 64 с.
253. Реєнт О. П. Релігійна складова української ментальності й духовності / О. П. Реєнт // Історія України. – 1998. – №1. – С. 7-12.
254. Реєнт О. П. Релігійний чинник у формуванні української нації / О. П. Реєнт, О. Є. Лисенко // Історія України. – 1998. – №7. – С. 6-7.
255. Реєнт О. П. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000. – С. 6-38.
256. Реєнт О. П. Історичні події в Україні XIX – початку XX ст.: сучасний дослідницький інтерес / О. П. Реєнт // Історія України. – 2003. – №12. – С. 2-5.
257. Рейснер М. А. Духовная полиция в России / М. А. Рейснер. – СПб.- М.: Вольф, б.г. – 108 с.
258. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860-1870-х гг.) / С. В. Римский. – М., 1999. – 568 с.
259. Римский С. В. Церковная реформа 60-70-х гг. / С. В. Римский // Отечественная история. Российская академия наук. – 1995. – №2. – С. 166-175.
260. Римский С. В. Церковь и крестьянская реформа 1861 года: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / С. В. Римский. – Ростов-на-Дону, 1982. – 17 с.
261. Ровінський В. Православ'я на Подоллі. Історичні нариси / В. Ровінський, О. Миханчук. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 176 с.
262. Родин Р. И. Народное образование на Правобережной Украине в 70-80-х годах XIX века / Р. И. Родин. – К., 1969. – 64 с.
263. Рожко В. Є. Духовні православні освітні заклади Волині X – XX ст.: Історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2002. – 280 с.
264. Рожко В. Є. Нарис історії Української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2001. – 672 с.
265. Рожко В. Є. Православні монастирі Волині і Полісся: історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2000. – 692 с.
266. Розанов В. В. Русская церковь и другие статьи / В. В. Розанов // Собрание сочинений. В темных религиозных лучах. – М: Республика, 1994. – 476с.
267. Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей / Д. Ростиславов. – СПб.: типография Морского министерства в главном адмиралтействе, 1876. – 397с.
268. Рудаков А. История христианской православной церкви / А. Рудаков. – СПб., 1913. – 232 с.
269. Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке / С. Рункевич. – Т. 2: Православный Восток. – СПб., 1901. – С. 502 – 739.
270. Рыбаков С. В. Православная интерпретация русской истории в отечественной историографии: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук / С. В. Рыбаков. – Екатеринбург, 2007. – 54 с.

271. Саган О. Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан / О. Н. Саган. – К.: Знання, 2004. – 912 с.
272. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект / О. Саган. – К., 2001. – 255 с.
273. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / [Составил Т. Барсов]. – СПб., 1885. – Т. 1. – 663 с.
274. Семашко А. Г. Русская православная церковь в государственном механизме Российской империи XIX века: историко-правовой аспект: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юридич. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история учений о праве и государстве» / А. Г. Семашко. – М., 2007. – 26 с.
275. Семин И. А. Государственная политика в отношении православного приходского духовенства (1825 – 1870-е гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / И. А. Семин. – М., 2006. – 34 с.
276. Сенаторский Н. О церковных братствах / Н. Сенаторский. – Курск, 1888. – 20 с.
277. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження / Петро Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с.
278. Смирнов Н. Атеизм. (Из пережитого) / Н. Смирнов // Духовная школа. Сборник. – М., 1906. – С. 136-155.
279. Смирнов Н. Без призора. Воспоминания о духовном училище / Н. Смирнов // Духовная школа. Сборник. – М., 1906 – С. 1-48.
280. Смирнов П. История христианской православной церкви / П. Смирнов. – СПб.: Типо-литография М. П. Фроловой, 1913. – 284 с.
281. Смирнов П. Народное образование и церковно-приходская школа / П. Смирнов. – СПб., 1899. – 216 с.
282. Смолич И. К. Русское монашество, 988 – 1917 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.sedmiza.ru/text/436669.html>.
283. Соловьев А. К. П. Победоносцев и полтика контрреформ [Електронний ресурс] / А.Соловьев // Известия Уральского государственного университета. – 2003. № 25. – Режим доступа: <http://krotov.info/histori/19/1880/solovyov.htm>.
284. Спінул О.В. Органи епархіального управління Київської митрополії у XVIII – XIX століттях / О. Спінул, О. Чиркова. – К., 1997. – 20 с.
285. Справочная книга. Распоряжения и разъяснения по вопросам церковной практики. Бесплатное приложение к еженедельному духовному журналу «Пастырский собеседник». – М, 1897. – 431 с.
286. Статистический ежегодник за 1913 год / [Под. ред. В. И. Шараго]. – СПб., 1914. – 748 с.
287. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

- іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. В. Степаненко. – Київ, 2002. – 23 с.
288. Степовик Д.В. Церква в кайданах (Боротьба українських християн за свою самобутність у ХІХ ст.) / Дмитро Степовик. – Київ: Фундація ім. О. Ольжича, 1996. – 112 с.
289. Стоколос Н. Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.): Монографія / Н. Н. Стоколос. – Рівне, 2003. – 480 с.
290. Стороженко А.В. Происхождение и сущность украинофильства / А. Стороженко. – К., 1912. – 66 с.
291. Субботин Н. Письма А. В. Горского к митрополиту Сергию / Н. Субботин // Русский вестник. – 1899. – №11. – С. 199-218; 500-512.
292. Суворов Н. Учебник церковного права / Н. Суворов. – М., 1912. – 531 с.
293. Суглобов Г.А. Союз креста и меча (Церковь и война) / Г. А. Суглобов. – М.: Воениздат, 1969. – 144 с.
294. Сумцов М. Ф. Слобожане. Исторично-етнографічна розвідка / М. Сумцов. – Харків, 1918. – 238 с.
295. Таисия (монахиня). Русское православное женское монашество / Таисия (монахиня). – Минск: Издательство Белорусского экзархата, 2006. – 287 с.
296. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога / Анджело Тамборра. – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2007. – 631 с.
297. Теодор ван дер Форт. Православное богословие и благотворительность (диакония) / Теодор ван дер Форт // Практика и богословие благотворительности в русской православной церкви. Сборник статей. – СПб., 1996. – С. 113-137.
298. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1869. – Т. 2. – С. 435-1120.
299. Титлинов В.В. Православие на службе самодержавия в Русском государстве / В. В. Титлинов. – Л.: Государственное издательство, 1924. – 210 с.
300. Титов В. Е. Православие / В. Е. Титов. – М., 1967. – 336 с.
301. Титов Ф. Император Александр III и Русская церковь в его время / Ф. Титов. – К., 1907. – 22 с.
302. Титов Ф. И. Отечественная история: церковная и гражданская / Ф. И. Титов. – К., 1901. – 416 с.
303. Титов Ф. И. Критико-библиографический обзор новейших трудов по истории русской церкви / Ф. И. Титов. – К., 1906. – Выпуск V. – 32 с.
304. Титов Ф. И. Пятидесятилетие освобождений крестьян от крепостной зависимости (1861 г. – 19 февраля 1911 г.) / Ф. Титов. – К., 1911. – 23 с.
305. Титов Ю. Н. Процесс огосударствления церкви в ХVІІІ – ХІХ вв. / Ю. Н. Титов // Вопросы научного атеизма: Православие в истории России. – М.: Мысль, 1988. – Вып. 37. – С. 173-186.

306. Тихомиров Л. Духовенство и общество в современном религиозном движении / Л. Тихомиров // Русск. Обзор. – 1892. – №9. – С. 224 – 240.
307. Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в. Курс источниковедения истории СССР / М. Н. Тихомиров. – М., 1940. – Т. 1. – 256 с.
308. Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні: [навч. посібник: У 3 кн.] / В. І. Ульяновський. – К., 1994. – Кн. 1: (середина XV – кінець XVI ст.). – 256 с.
309. Ульяновський В. І. Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах / В. І. Ульяновський. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – 360 с.
310. Федоренко С. А. Освітня діяльність Полтавської єпархії (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. А. Федоренко. – Черкаси, 2008. – 20 с.
311. Федоров В. Русская православная церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917 / В. Федоров. – М., 2003. – 480 с.
312. Фирсов С. Л. Русская церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.) / С. Л. Фирсов. – М., 2002. – 624 с.
313. Фруменкова Т. Г. Православная церковь и классовая борьба в России в период кризиса крепостничества (30-50-е годы XIX века): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Т. Г. Фруменкова. – Л., 1986. – 18 с.
314. Фудель И. К реформе приходских попечительств / И. Фудель. – М., 1894. – 16 с.
315. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович. – Казань, 1914. – Т. 1. – 878 с.
316. Харьковщенко Є. А. Софійність київського християнства / Є. А. Харьковщенко. – К.: Наукова думка, 1996. – 100 с.
317. Християнські церкви і релігійні організації в Україні: довідник / Держ. комітет України у справах релігій; [ред. В. Д. Бондаренко]. – К.: VIP, 2001. – 94 с.
318. Христоролюбивое воинство: православная традиция Русской Армии. Росийский военный сборник. – М.: Русский путь, 2006. – 544 с.
319. Церковные вопросы в России. – Браила: первая типо-литография П. М. Пестемалжи-оглу, 1896. – 252 с.
320. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки / [Отв. ред. Н. А. Смирнов]. – М., 1967. – 336 с.
321. Чернецов Н. В. Генезис и эволюция социального презрения в России (X – XIX века): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н. В. Чернецов. – М., 1996. – 30 с.
322. Чеховський В. За церкву, христову громаду, проти царства тьми / В. Чеховський. – К., 1922. – 52 с.
323. Чиркова О. А. Православна церква в Україні в кінці XVIII – XIX століттях (на матеріалах «Киевских єпархіяльних ведомостей», «Полтавських

- епархияльных ведомостей», «Черниговских епархияльных известий»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Чиркова. – К., 1998. – 18 с.
324. Чудецкий П. Опыт исторического исследования о числе монастырей русских, закрытых в XVIII и XIX веках / П. Чудецкий. – К., 1877. – 67 с.
325. Чудновцев М. И. Церковь и театр. Конец XIX – начало XX в./ М. И. Чудновцев. – М.: Наука, 1970. – 129 с.
326. Шевцова В. Ф. Православие в России накануне 1917 г. / В. Шевцова. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2010. – 488 с.
327. Шип Н. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) / Н. Шип // Український історичний журнал. – К., 1999. – №2. – С. 63-76.
328. Шип Н.А., Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 1998. – 280 с. // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 2001. – №1. – С.148-150.
329. Шип Н. А. Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення Української Народної Республіки) / Н. А. Шип. – К., 1997 – 18 с.
330. Шмеман А. Исторический путь православия / А. Шмеман. – Paris, 1989: YMCA-PRESS, 1989. – 389 с.
331. Шмидт С. О. Источниковая база исторической науки и классификация исторических источников / С. О. Шмидт // Историческая наука: Вопр. методологии. – М., 1986. – С. 153-163.
332. Шуба А. В. Нация и национальные отношения в интерпретации Русской Православной церкви: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. философ. наук: спец. 09.00.06 «Научный атеизм» / А. В. Шуба. – К., 1981. – 24 с.
333. Шуба О. В. Міжцерковний конфлікт як перешкода на шляху національного відродження України / О. В. Шуба // Церква і національне відродження. – К.: Інститут національних відносин і політології АН України, 1993. – С. 189-201.
334. Шуба О. В. Православ'я і національні відносини (Проблеми взаємодії етносу і релігії) / О. В. Шуба. – К.: Либідь, 1992. – 132 с.
335. Шугальова І. М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Шугальова. – Запоріжжя, 2005. – 18 с.
336. Щеголев С. История «украинского» сепаратизма / С. Щеголев. – М.: Имперская традиция, 2004. – 472 с.
337. Экономцев И. Историческая школа московской духовной академии / Иоанн Экономцев // Православие, Византия, Россия. Сборник статей. – М.: Христианская литература, 1992. – С. 126-141.
338. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб., 1898. – Т. XXIV-а. – 502 с.

339. Яковенко Г. Г. Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. Яковенко. – Харків, 2006. – 22 с.
340. Яковенко С. Г. Идея христианского единства как фактор объединения Европы в трудах русских мыслителей XIX в. / С. Г. Яковенко // Миротворчество в России: церковь, политика, мыслители. От раннего средневековья до рубежа XIX – XX столетий. Ин-т российской истории; [отв. ред. Е. П. Рудницкая]. – М.: Наука, 2003. – С. 268-278.
341. Яковлев А. И. Лекции по истории Христианской церкви / Александр Яковлев. – М.: Паломник, 2006. – 368 с.
342. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду / Володимир Янів // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966. – С.179-204.
343. Яценко Р. В. Развитие церковно-приходских школ России: вторая половина XIX – начало XX века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Р. В. Яценко. – Волгоград, 2005. – 20 с.
344. Iwaniec E. Droga Konstancya Golubowa od starowierstwa do prawosławia: Karty z dziejow duchowści rosyjskiej w drugiej połowie XIX wieku / E. Iwaniec. – Białystok: Orthdruk, 2001. – 303 s.
345. Prawosławie / Red.: I. Drabina. – Krakow: Uniw. Jagiellonski, 1996. – 178 s.
346. Religion und Kirchen im alten Österreich: Intern. Symposium im Salzburg, 13-15.11.1992: Religion und Kirchen im alten Österreich-Folgen damaliger Politik für Mitteleuropa heute / Hrsg.: A. Stirnemann. – Innsbruck: W. Tyrolia, 1996. – 269 s.
347. Schneider H. Schweizer Theologen im Zarenreich (1700 – 1917): Auswanderung u. russ. Alltag von Theologen u. ihren Frauer. – Z.: Rohr, 1994. – 394 s.

Надтока Геннадій Михайлович – вчений-історик, закінчив докторантуру Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Релігієзнавець, дослідник з історії православної та римо-католицької церков в Україні, фахівець у галузі історії міжнародних відносин. Працював провідним науковим співробітником Інституту філософії НАН України, деканом факультету міжнародних відносин Київського Славистичного університету, завідувачем сектору стратегічного партнерства Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, державним експертом Національного інституту проблем міжнародної безпеки при РНБО України, директором Державного інституту молодіжної політики. Доктор історичних наук професор, професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка. Член Комітету з присудження премії імені Івана Огієнка

Горпинченко Інна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, досліджує історіографію РПЦ в Україні XIX -XX століть, фахівець у галузі історії молодіжних субкультур Європи та Північної Америки, музеєзнавець, громадський діяч. Очолювала організаційний відділ апарату Центрального проводу Народного Руху України

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

1. Абрамов Л. 22
2. Алабовский М. П. 62, 75, 78, 79, 80
3. Алексеева С. І. 20, 32, 45, 46, 47
4. Амфітеатров Ф. 50
5. Андрущенко Н. 91, 136
6. Антонович В. 9, 11, 12, 14, 24, 110, 111, 132
7. Аскаков І. 19
8. Ахматов А. 47
9. Бабченко І. 115
10. Багалій Д. І. 9
11. Байдаков А. 95
12. Баранова Н. В. 96
13. Барсов М. 123
14. Барсов Т. В. 20, 24, 32, 39, 40, 41, 43, 49, 53, 76, 81, 146, 149, 150, 151
15. Бензин В. М. 144, 145, 147, 149, 152, 154, 155, 156, 157
16. Бенкендорф А. 50
17. Бердніков І. 13, 15
18. Бердяєв Н. 144
19. Бєднов В. А. 10
20. Біднов В. 14, 16, 108
21. Білан В. Т. 127, 133
22. Благовідов Ф. 14, 20, 119, 122, 124, 126, 164
23. Блажейовський Д. 25, 26, 50
24. Блакитний В. 127, 133
25. Бляхін П. 63, 64, 71
26. Бовикін В. І. 134
27. Боголюбський Н. 66
28. Бодянський О. 108, 139
29. Боржавський С. 64
30. Борисенко В. Й. 22, 25, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 165
31. Борщак І. 10
32. Бричок С. Б. 21, 136, 140, 141
33. Брянцев А. 108
34. Бубнюк В. 51
35. Буланова Н. М. 65, 67
36. Булгаков М. 15, 20, 111
37. Буткевич Т. І. 64, 110
38. Валусєв П. 67, 109

39. Ванчаков А. М. 119
40. Варичев Є. С. 64, 76, 78, 90
41. Василенко М. 13, 14
42. Веденський Є. С. 141
43. Великий А. Г. 103, 104
44. Венедиктов Д. 90
45. Венедиктов П. 63, 67, 76, 143
46. Вернадский Г. В. 11, 25
47. Вернадський В. 31
48. Верховський П. В. 15, 16, 25, 42, 62, 75
49. Вессель Н. 126
50. Винар А. 10
51. Вітевський В. Н. 34
52. Власовський І. 11, 17, 25, 26, 31, 37, 44, 45, 63, 65, 98, 99, 105, 108, 109, 111, 113, 127, 135, 166
53. Водовозов В. 126
54. Войцехівська І. Н. 7
55. Волошин Ю. 166
56. Воробйов А. 75, 127, 133
57. Вороний Ф. 125, 133
58. Воронова Є. А. 143
59. Воронова О. 144
60. Галаган П. 110
61. Гарасевич М. 14
62. Георгієвський П. І. 143, 147
63. Гермайзе О. 10
64. Гладкий С. 91, 156
65. Глубоковський Н. 21
66. Глушко С. 127, 132
67. Гоголь М. 79
68. Головацький Я. 12
69. Голубев С. 11, 12, 13, 18, 111
70. Голубинський Є. О. 11, 14, 15, 35, 36, 62
- 71. Городецький П. 50, 96**
- 72. Горпинченко І. В. 2**
- 73. Горський А. 12**
74. Горчаков М. І. 13, 27, 35, 39, 40, 41, 42, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 84, 93, 151, 154, 164
75. Грекулов Є. Ф. 21, 25, 32, 36, 44, 56, 67, 69, 71, 76, 78, 80, 81, 85, 90, 97, 109, 127, 128, 129, 130, 135, 143, 156, 165
76. Гречулевич В. 115
77. Грідна І. 166
78. Грінченко Б. 123, 125

79. Грозний Д. А. 21
80. Громогласова І. 66
81. Грушевський М. 9, 14, 17, 22, 24, 26, 31, 63, 65, 75, 85, 97, 101, 103, 108, 125, 127, 132, 139
82. Гуглинський В. 115
83. Гулак М. 90
84. Гулак-Артемівський П. 139
85. Гумілевський Ф. 15, 16
86. Дениско Л. 18
87. Денисов Г. І. 93, 94, 97
88. Дерюжинський В. Ф. 143, 144, 145, 146, 147, 149
89. Дмитрієв А. 44, 69, 76, 77, 88
90. Дмитрієв С. 134
91. Дмитрієнко М. 143, 147
92. Доброклонський А. 14, 15, 16, 27, 32, 35, 36, 39, 41, 49, 53, 62, 76
93. Добронравін К. 69
94. Додунков-Корсуков О. 110, 115, 116
95. Дорошенко В. 98, 100, 126
96. Дорошенко Д. 10, 12, 13, 14, 25, 26, 31, 63, 65, 70, 98, 99, 105, 107, 108, 127, 128, 166
97. Драбина І. 18, 25
98. Драгоманов М. 10, 11, 24, 100, 132
99. Дроздов Ф. 16, 80
100. Дросенко В. 136
101. Єфименко О. 11
102. Єфремов С. 22, 139
103. Жилюк С. І. 17, 25, 26, 65, 166
104. Житецький І. 127, 132
105. Житецький П. 108, 139
106. Завітневич В. 111
107. Заволока Н. Г. 25, 127, 128, 130, 131, 134, 135
108. Заїкін В. 10, 14
109. Здравомислов К. 20
110. Зеньковський В. 62, 75
111. Зернов Н. 11, 23, 25, 70
112. Зирянов П. Н. 159
113. Зінченко А. 25, 31, 76
114. Зінченко І. 19
115. Знаменський П. В. 11, 14, 15, 16, 19, 21, 24, 27, 32, 34, 35, 39, 41, 43, 49, 50, 55, 56, 58, 76, 93, 119, 126, 164
116. Золотарьов О. В. 34, 95
117. Зубанова С. Г. 25, 144, 157
118. Іваніс Є. 18

119. Іванов Н. 21
120. Іванцов-Платонов А. 32
121. Івашко М. І. 95
122. Ігнатуша О. М. 17, 23, 25, 32, 65, 76, 78, 86, 87, 98, 100, 112, 166
123. Іконніков В. С. 9, 13
124. Інфимовський М. 115
125. Ісіченко І. 25, 28
126. Ісіченко Ю. 23
127. Калакура Я. С. 2, 11, 25
128. Каменев С. 127, 133
129. Кандідов Б. 25, 34, 36, 72, 75, 78, 86, 93, 97, 165
130. Каракозов Д. 90
131. Карпенко П. 71
132. Карпов Б. 18
133. Карсим І. 18
134. Карташов А. 15, 24, 25, 31
135. Катков В. М. 34
136. Квітка-Основ'яненко Г. 111, 113
137. Київський Ф. 43
138. Киридон А. 25, 26, 31, 76, 98, 166
139. Кислашко О. 26
140. Климов В. В. 33, 137, 138
141. Клібанов О. 134
142. Ключаров А. 108
143. Ключевський В. О. 14, 144
144. Князьков С. А. 125
145. Ковальов Ф. 71
146. Козловський І. 166
147. Колесник В.Ф. 7
148. Колодний А. 18, 25, 26, 28, 31, 63, 98, 136
149. Колодний А. 62, 166
150. Константинович М. М. 121, 123, 124, 127
151. Конюченко А. І. 51
152. Корзун М. С. 25, 36, 56, 76, 78, 88, 129, 131, 143, 156, 157, 158, 165
153. Коровін Є. 64
154. Корсунський І. 21
155. Корф М. А. 120, 121, 122, 123, 126
156. Коссович І. 120
157. Костикова М. 22
158. Костомаров М. 14, 103, 114
159. Коструба Т. 128
160. Котляревський І. 108, 110, 111
161. Котович А. 21

162. Коцур А. 11
163. Кошиця О. 108
164. Коялович М. 9, 13
165. Кравченко О. В. 144, 149, 160
166. Крайній К. К. 18
167. Кралюк П. 98, 166
168. Крижанівська О. 18
169. Крижанівський О. П. 25, 26, 28, 31, 76, 98, 166
170. Крижановський Є. М. 69, 84, 101
171. Крикунов В. 21
172. Крупницький Б. 10
173. Крутицька Є. В. 22, 136, 140, 141
174. Кузнець Т. В. 65
175. Кузнєцов М. 177
176. Куліш П. 112, 113, 115
177. Кульчицький О. 100, 103
178. Курляндський І. А. 94
179. Ласкєєв Ф. 93
180. Ластовський В. В. 23
181. Лашкарєв П. 18
182. Лебєдєв А. П. 12
183. Лебєдинцев П. 24, 91
184. Лебєдинцев Ф. 24, 108, 116, 143, 153, 154
185. Левицький О. 12, 13, 24, 108
186. Левицький П. 117
187. Ленін В. 71
188. Леонтович Ф. 11
189. Лєсєвич В. 133
190. Лиман І. 65, 79, 95
191. Липинський В. 10, 101, 127, 128
192. Лисенко О. 166
193. Литвак Б. Г. 25, 31, 36, 44, 45, 50, 56, 75, 77, 80, 81, 89, 91, 127, 134, 151, 156, 165
194. Ліковський Е. 14
195. Лінденмейєр А. 144, 145, 148, 149
196. Лобазов П. 166
197. Лопухін А. 125, 152
198. Лоський І. 10
199. Лотоцький О. 10, 12, 13, 14, 16, 22, 25, 26, 75, 98, 100, 101, 103, 107, 108, 139
200. Лузгін Н. 150, 154, 155
201. Любимов П. 88
202. Любимов С. 88
203. Любинецький Н. А. 71

204. Макидонов А. В. 51
205. Максимов Є. 158
206. Максимович М. 14, 113
207. Малицький П. 24, 25, 34, 35, 39, 40, 49, 52, 53, 56, 69, 70, 76, 92
208. Малишевський І. І. 12, 13, 19, 24, 111, 143, 144, 146, 149, 150, 151, 152, 156
209. Марченко М. І. 10
210. Матвієнко М. П. 26, 51
211. Мединський Є. 127
212. Мельгунов С. 25, 70, 71, 78, 158
213. Метлинський А. 108
214. Меша В. Г. 17, 18, 25, 26, 32, 38, 46, 54, 60, 65, 67, 68, 70, 72, 77, 78, 83, 86, 87, 92, 95, 96, 100, 106, 115, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 153, 157, 159, 166
215. Миронов Б. Н. 65, 67, 68, 76, 78, 92
216. Миропольський С. 120
217. Миханчук О. 139
218. Мищик Ю. 166
219. Міллер О. 101, 109, 110, 113
220. Мілюков П. 9, 16, 25, 78, 120, 122
221. Мілютін Н. 80
222. Міхновський М. 139
223. Мокрий В. 101, 116
224. Морачевський П. 113
225. Мордвінцев В. 25, 166
226. Москвін А. 43, 50, 54
227. Московський Ф. 43, 129
228. Муравйов А. 43
229. Надтока Г. М. 2, 17, 25, 26, 31, 32, 38, 54, 57, 59, 63, 65, 67, 68, 70, 72, 76, 98, 100, 110, 111, 116, 140, 144, 157, 166
230. Нарадько А. В. 144
231. Наріжний С. 10
232. Нечуй-Левицький І. 108, 113, 139
233. Ніколін А. 72, 78, 136
234. Нікольський І. 21, 50, 125
235. Нікольський М. 15, 20, 25, 71, 75, 127, 128, 143, 158, 159
236. Ніщинський Н. 108
237. Овчинніков В. Г. 44, 45, 79, 88, 89
238. Огієнко І. 14, 17, 25, 26, 31, 75, 97, 105
239. Оглоблин О. 10, 12, 13, 14, 23, 24, 25
240. Одарченко К. 120
241. Олександров В. 113
242. Опатович С. 114, 115
243. Ортинський І. 99, 166
244. Павлов П. 125, 132, 133

245. Пашков А. А. 12, 19, 25, 39, 43, 62, 63, 69, 70, 75, 78, 79, 80, 153, 155, 156
246. Парфьонова А. 110
247. Патрило І. 23
248. Пашенцев Д. А. 25, 144, 149, 150, 152, 157, 159, 160
249. Пащенко В. 31, 98, 166
250. Перерва В. 18, 20, 22, 32, 37, 46, 51, 52, 67, 91, 92, 136, 137, 138
251. Персиць М. М. 25, 88, 89, 127, 135, 155
252. Петренко І. М. 21, 22, 136, 142
253. Петрищев А. 120
254. Петрищев С. 25
255. Петров М. 12, 13, 18, 25, 111
256. Петров П. 100
257. Петрушевич А. 14
258. Пирогов М. 132
259. Писаревський П. 108
260. Писаревський С. 108
261. Пічета В. 11
262. Плохій С. 25, 26, 28
263. Побєдоносцев Г. 46
264. Побєдоносцев К.П. 43, 47, 67, 76, 77, 82, 83, 109, 137, 141
265. Познищев С. В. 64, 65, 66
266. Пойда Д. П. 25, 76, 78, 80, 85, 90, 165
267. Поліщук М. С. 25, 127, 128, 131, 132, 133
268. Половцев О. 110
269. Полонська-Василенко Н. 25, 31, 98, 105, 106, 166
270. Полонський А. В. 18, 45, 62, 65, 76
271. Полунов А. Ю. 32
272. Поляруш В. 148
273. Поляруш С. І. 144, 156, 157, 159
274. Пономарьова Г. Ф. 136, 138, 140, 142
275. Попельницький А. 21
276. Поповицький О. 115
277. Поспеловський Д. В. 28, 65, 76, 77, 136, 137
278. Преображенський І. В. 21, 24, 119, 121, 125, 126, 164
279. Протасов Н. 43, 50
280. Прохазка А. 14
281. Прошин Г. Г. 59, 63, 143, 159
282. Пулюй І. 113
283. Пушкарьов С. 15, 16, 23, 24, 25
284. Регузов С. 78
285. Реснт О. П. 7, 11, 18, 25, 98
286. Рейснер М. А. 75, 88
287. Репко І. 136, 138, 140, 142

288. Рибаків С. В. 11
289. Рильський Т. 133
290. Римський С. В. 19, 20, 21, 25, 31, 32, 38, 51, 52, 54, 57, 67, 76, 152
291. Ровінський В. 26, 101, 138
292. Родін Р. І. 25, 127, 128
293. Рожко В. Є. 18, 65, 100, 101
294. Розанов В. В. 39, 43, 62, 64
295. Розов А. 111
296. Ростов Н. 75
297. Рубінштейн Н. 11
298. Руданський С. 108
299. Руднев Й. 50, 52
300. Рункевич С. 14, 19, 24, 25, 32, 34, 39, 41, 42, 49, 50, 53, 55, 66, 69, 70, 71, 76,
78, 80, 87, 93, 119, 121, 122, 125, 126, 156, 164
301. Рюмінський В. 21
302. Саган О. Н. 2, 17, 18, 23, 25, 31, 63, 98, 104, 166
303. Самарін Ю. 80
304. Сенаторський Н. 153, 154
305. Сербова Н. 125
306. Силантьєв В. 17, 166
307. Сіцинський Ю. 112
308. Сковорода Г. 26
309. Скочковський Л. 107
310. Слободянюк П. 100, 107, 112, 136, 138, 139, 141
311. Слюсаренко А. Г. 7
312. Смірнов А. 95
313. Смірнов П. 69, 122
314. Смолич І. К. 15, 20, 25
315. Соколова В. 66
316. Солнцев Н. 23
317. Соловйов А. К. 79, 81, 82, 83
318. Соловйов С.М. 9
319. Спінул О. В. 32
320. Степаненко Г. В. 21, 136, 138
321. Степовик Д. 18, 63, 99, 110, 111, 114
322. Стефанович Я. 90
323. Стеценко К. 108
324. Стоколос Н. Н. 25, 114, 136, 137, 166
325. Столиаін П. 78
326. Стопковський Р. 18
327. Стороженко А. В. 100, 101
328. Струмінський В. 127
329. Ступинський В. 108

330. Суворов Н. 13, 14, 27, 55, 58, 59, 150, 151
331. Суглобов Г. А. 34, 93
332. Сумцов М. Ф. 100, 101, 102, 103, 109
333. Таганрозький Ф. 106
334. Тальберг Н. 31
335. Теодор ван дер Форт 143
336. Терновський П. 13
337. Терновський С. 12, 13
338. Тихомиров Л. 62, 64, 75, 78, 79
339. Тітлінов Б. 19, 63
340. Тітлінов В. 127, 128
341. Тітов С. 13
342. Тітов Ф. І. 12, 18, 80, 81, 111
343. Тітов Ю. Н. 14, 44, 79
344. Толстой А. 43, 114
345. Толстой Д. 47, 77, 129
346. Тройницький А. 114
347. Ульянова І. 18
348. *Ульяновський В. І.* 16, 18, 25, 26, 31, 76, 166
349. Успенський П. 12, 62, 70, 71, 84, 85
350. Успенський Ф. 50
351. Уткін О. 166
352. Ушинський К. 22
353. Федоренко С. А. 21, 144
354. Федоров В. 25, 31
355. Філарет (Гумілевський) 11, 112
356. Фірсов С. А. 25, 47
357. Флоровський Г. 25
358. Фріз Г. 20, 25
359. Фруменкова Т. Г. 25, 44, 80, 93, 94
360. Фудель І. 144, 152
361. Хайнацький А. 112
362. Хайнацький С. 112
363. Харлампович К. В. 12, 69
364. Херсонський Н. 46
365. Хомяков О. 20
366. Храповицький А. 45
367. Царевський А. 78
368. Чернецов Н. В. 25, 144, 148
369. Чернявський М. 108
370. Чертков М. 110
371. Чехівський В. 26, 65, 101
372. Чимаров С. 78

373. Чиркова О. А. 21, 32, 37, 51, 52, 54
374. Чистович І. 13
375. Чистович С. 12
376. Чернолуський В. 22
377. Чубинський П. 132
378. Шапіро А. 11
379. Шараневич І. 14
380. Шевцова В. Ф. 20
381. Шевченко Т. 110, 113, 133
382. Шептицький А. 14
383. Шип Н. 18, 25, 63, 65, 98, 166
384. Штірнеман А. 18, 25
385. Штралл І. 116
386. Шуба О. В. 99, 104
387. Шугальова І. М. 21, 32, 37, 54, 57
388. Шульц Г. 18, 25
389. Щеголев С. 31, 100, 101, 102
390. Щербак М. 7
391. Якимович-Орловський М. 112
392. Яковенко Г. Г. 140, 141
393. Янів В. 103
394. Яроцький В. 166
395. Яроцький П. 18, 25, 28
396. Ясь В. 147
397. Яценко В. 22, 136, 137, 139, 141

Книга надрукована за сприяння
громадської організації
«Київське Богоявленське Ставропігійне Братство»
Non-governmental Organization
«Kyiv Holy Theophany Stauropegial Fellowship»

Мета діяльності Братства:

- відродження Київського Богоявленського Ставропігійного Братства як спадкоємця Київського Богоявленського Ставропігійного Братства 1615 р.;
- згуртування українського народу в боротьбі за незалежність і цілісність країни;
- конституювання єдиної Української Помісної ПЦ;
- відродження духовності українців;
- збереження і розвиток української культури.

Напі завдання:

1. Пропагування ідей з конституювання єдиної Української ПЦ та визнання її Константинопольським патріархатом та іншими Помісними православними Церквами.

2. Популяризація в Україні праць митрополита Іларіона Огієнка, а також суголосних його дослідженням напрацювань.

3. Пропагування досягнень українців у світовій історії та культурі.

4. Нейтралізація московської пропаганди у сфері духовних надбань українців.

5. Робота, спрямована на усвідомлення українським суспільством ролі й значення єдиної Помісної ПЦ як важливої складової незалежності та безпеки України.

6. Методична й організаційна допомога православним активістам тих населених пунктів, населення яких виявить бажання змінити юрисдикцію або підтримує ідею єдиної Помісної ПЦ.

Діяльність Братства у досягненні поставленої мети та виконанні завдань можна підтримати своїми пожертвуваннями на банківський рахунок Братства: ЄДРПОУ/ДРФО 40341933, р/р № 26009052654561 (валюта – УАН), ПАТ КБ «Приватбанк» (ЄДРПОУ 14360570, код банку 320649)

Для нотатків

Для нотатків

Для нотатків

Для нотатків

Для нотатків

Для нотатків

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ другої половини ХІХ століття

Історіографія

НАУКОВА МОНОГРАФІЯ

За редакцією професора Г.М.Надтоки

Автори:

НАДТОКА Г.М., доктор історичних наук, професор
ГОРПИНЧЕНКО І.В., кандидат історичних наук

Підписано до друку 9.11.2017. Формат 69Х90/16. Друк цифровий.
Гарнітура Garamond. Ум. др.арк. 11,5. Наклад 300 прим.
Зам. №1-11/2017 НГ